

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

І. С. Міронова

**ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА
УКРАЇНСЬКА АРХЕОГРАФІЯ**

спецкурс з джерелознавства, історіографії та
методики викладання історії

Навчальний посібник

Миколаїв – 2017

УДК 930.2+902.4(075.8)(477)
М 64

*Рекомендовано до друку вченою радою ЧНУ імені
Петра Могили (протокол № 9 від 11.05.2017 р.)*

Рецензенти:

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Кузнець Т. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Левченко Л. Л., директор Державного архіву Миколаївської області, доктор історичних наук, доцент.

М 64

Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія : спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : навч. посіб. / І. С. Міронова. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 208 с.

ISBN 978-966-336-381-3

Навчальний посібник висвітлює головні питання історичного джерелознавства, археографії та методики дослідження джерел, подає лекційний матеріал, рекомендовану літературу, проблемні питання, завдання для контролю знань студентів, містить короткий словник термінів та понять. Побудований у формі нарисів.

Видання призначене для науковців, студентів, вчителів, а також для всіх, хто цікавиться проблемами історичного джерелознавства та археографії.

УДК 930.2+902.4(075.8)(477)

ISBN 978-966-336-381-3

© Міронова І. С., 2017

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	10
Тема 1. Наука джерелознавства	10
Тема 2. Історія та історіографія джерелознавства.....	19
Тема 3. Поняття історичного джерела	33
Тема 4. Класифікація історичних джерел	48
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
Тема 5. Структура джерелознавчого дослідження.....	61
Тема 6. Методика дослідження часу створення джерела	71
Тема 7. Методика дослідження місця виникнення джерела	90
Тема 8. Методика дослідження авторства джерела (атрибуція)	108
РОЗДІЛ 3. АРХЕОГРАФІЯ – ПРОВІДНА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА НАУКА	120
Тема 9. Археографія як наука: об’єкт, предмет, термінологія.....	120
Тема 10. Передумови розвитку української археографії (XVII–XVIII ст.).....	128
Тема 11. Українська археографія в XIX – на початку XX ст.	139
Тема 12. Українська археографія в XX – на початку XXI ст.	156
РОЗДІЛ 4. ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ	173
Семінарські заняття	173
Теми рефератів для самостійної роботи	178

Історичне джерелознавство та українська археографія

Модульні контрольні роботи	179
Перелік питань до іспиту	181
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	184
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	196

ПЕРЕДМОВА

Історик вивчає минуле людського суспільства. Усе, що створено в процесі діяльності людей, несе інформацію про різноманіття суспільного життя і слугує основою для наукового пізнання, є історичним джерелом.

Для сучасного стану історичного знання характерний підвищений інтерес до теоретико-методологічних проблем історії, пошук альтернативних концепцій інтерпретації минулого, відмова від заданих ідеологічних схем і одновимірних трактувань. У зв'язку з цими процесами посилюється увага істориків до розробки фундаментальних проблем джерелознавства, української археографії та методики дослідження історичних джерел, що займають все більш значуще місце в системі історичного знання.

Нова стратегія висуває на перший план дисципліни, що служать формуванню фахівця, здатного на високому рівні знання конкретики, глибокого розуміння теорії та методології, виробляти такий інтелектуальний продукт як нове знання. У це поняття входить уявлення вчених і суспільства про місце історії в системі наук, її соціальної ролі, вплив на інші форми духовної культури. Не менш значущим є розгляд питань, пов'язаних із з'ясуванням суті наукової діяльності істориків, об'єктивного вкладу їхніх праць у становлення і розвиток історичної науки, способів наукової комунікації, складанні наукових шкіл і напрямів, прийоми та методи історичних досліджень. У наші дні широко дискутується проблема якості історичного професіоналізму: під впливом наукових розробок позначився інтерес не стільки до готового знання, скільки до способів його отримання.

Програма навчального курсу «Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії» ставить за мету визначити основні орієнтири студента-історика при вивченні теоретико-методологічних принципів, осмисленні адекватності історичних джерел у ставленні до історичної дійсності, а також аналізі методів виявлення, відбору і подальшої обробки інформації, яка міститься в них. Програмою передбачено обсяг і рівень знань, необхідний для вивчення актуальних проблем джерелознавства, української археографії та методів дослідження історичних джерел.

Історичне джерелознавство – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження, типологічні особливості і специфіку функціонування в контексті соціально-культурного розвитку історичних дже-

Історичне джерелознавство та українська археографія

рел. Джерелознавство займає одне з центральних місць у системі професійної історичної підготовки, оскільки забезпечує формування основних професійних навичок роботи з різноманітними історичними джерелами. Цей розділ посібника націлений на забезпечення знань з теорії та методології джерелознавства, а також отримання інформації про збережені комплекси джерел та методику роботи з ними.

Виходячи з того, що традиційно джерелознавство пов'язано з дослідницькою діяльністю історика, в даному контексті мова йде про історичне джерелознавство. При такому підході предметом джерелознавства як наукової дисципліни є історичне джерело, яке залучається з дослідницькою метою для пізнання історії людства. У той же час словосполучення «історичне джерелознавство» вказує на зв'язок джерелознавства з історичною наукою, з процесом роботи істориків з джерелами.

У джерелознавстві найбільшого поширення набув так званий країнознавчий підхід, орієнтований на вивчення основних джерел з історії конкретних країн. Ураховуючи сформовану традицію, посібник орієнтовано на загальні проблеми джерелознавства та конкретні питання, пов'язані з розвитком та сучасним станом українського джерелознавства.

Наявність джерелознавчої підготовки є необхідною умовою професійної діяльності історика, обов'язковим компонентом якої є наукова організація і висока культура опрацювання, дослідження та використання історичних джерел. Виходячи з цього, головними завданнями джерелознавства є розробка на основі теоретико-методологічних принципів і прийомів (історизму, об'єктивності) вивчення принципу адекватності джерел щодо історичної дійсності, а також вироблення методів виявлення, відбору та подальшої обробки інформації, що міститься в ньому. При цьому джерелознавство на відміну від інших історичних дисциплін розробляє найбільш загальні прийоми наукової критики і методи роботи дослідників з усією масою історичних джерел.

Виробленню навичок та вмінню дослідження й опрацювання історичних джерел служить *методика джерелознавства* – система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах. У підготовці історика ця дисципліна має надзвичайно велике значення, оскільки оволодіння методикою дослідження й опрацювання історичних джерел становить серцевину професійної культури історика.

Археографія – це історична дисципліна, що вивчає писемні історичні джерела, розробляє і вирішує принципи і методи їх публікацій, і врешті здійснює саму ж публікацію. Зростання уваги до археографії пояснюється загальним «прискоренням» розвитку історичної науки, обсягом і різноманітністю накопичених історичних джерел.

Метою і завданням посібника є виклад матеріалу «Спецкурсу з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії», який викладається в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили.

Метою курсу є:

- ◆ вивчення комплексу джерел з історії України та оволодіння пам'ятками минулого, які свідчать про історію людського суспільства;
- ◆ з'ясування витоків джерелознавства історії України, виявлення провідних тенденцій і закономірностей його розвитку;
- ◆ висвітлення закономірностей формування джерельної бази історичної науки в цілому та окремих груп джерел і відображення в них процесу історичного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні;
- ◆ визначення місця української археографії в структурі історичної науки.

Завдання курсу полягають у тому, щоб:

- ◆ розширити й поглибити знання студентів з історії України на основі вивчення джерельного комплексу;
- ◆ розвивати історичне мислення студентів, яке передбачає загальне розуміння історичного процесу в його різноманітності й суперечності, застосуванні історичних знань і набутих умінь;
- ◆ виховувати у студентів почуття патріотизму, пошани до історичного минулого свого народу;
- ◆ навчити студентів вільно оперувати категоріями та поняттями;
- ◆ сформувати у студентів уміння всебічно, критично аналізувати інформацію різних джерел, самостійно, творчо осмислювати проблеми суспільного розвитку в минулому та сьогоденні;
- ◆ виховувати у студентів загальнолюдські духовні ціннісні орієнтації, сприяти ідеям гуманізму та демократизму і взаєморозумінню між народами на основі вивчення джерел з історії України та особистісного усвідомлення досвіду історії;
- ◆ розвивати інтерес та повагу до світової культури, зокрема до історії власного народу, країни, культури.

Міждисциплінарні зв'язки. Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії тісно пов'язаний з іншими науками: історією України, всесвітньою історією, археологією, філософією

Історичне джерелознавство та українська археографія

сю, етнографією, етнологією, архівознавством, культурологією, а також спеціальними історичними дисциплінами: палеографією, геральдикой, сфрагістикою, нумізматиною, ономастикою тощо. Історія використовує їх досягнення у вивченні різних аспектів життя суспільства або специфічних його явищ, запозичує теоретичні поняття, категорії, які використовують ці науки. Домінуюче місце в курсі займають проблеми теорії та методики джерелознавства, його історії і наукової практики.

Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії виконує соціально значимі функції: пізнавальну, практично-аналітичну, світоглядну, виховну.

Методологічними підставами змісту курсу є цивілізаційний, культурологічний, регіональний підходи. Принципами вивчення історичних фактів є принципи історизму, об'єктивності, соціального підходу, альтернативності.

Вихідні компетенції студента:

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати:

- ◆ теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства;
- ◆ зародження та основні етапи розвитку історичного джерелознавства;
- ◆ періодизацію та класифікацію джерел з історії України;
- ◆ основні типи історичних джерел (речові, зображальні, усні, лінгвістичні, писемні);
- ◆ питання методики пошуку, опрацювання і використання історичних джерел.

Уміти:

- ◆ аналізувати й узагальнювати історичний матеріал у певній системі;
- ◆ встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між певними фактами, подіями, явищами;
- ◆ набувати необхідну інформацію з різних джерел (зокрема, з архівів, бібліотечних каталогів, книгосховищ тощо);
- ◆ користуватися науковою термінологією;
- ◆ складати конспект, тези, готувати реферати, доповіді;
- ◆ працювати з усіма доступними видами джерел.

Найважливішим підсумком освоєння питань, передбачених програмою курсу, повинні стати:

- ◆ вироблення критичного мислення,
- ◆ здатність до аналізу і широких узагальнень,
- ◆ готовність до конструктивного діалогу.

Навчальний посібник подає розлогий фактичний матеріал курсу, словник термінів та завдання для індивідуальної та самостійної роботи студентів.

Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії «Історичне джерелознавство та українська археографія» розроблений за модульно-рейтинговою системою та включає в себе лекції (**24 години**), групові заняття (**48 годин**), самостійну роботу (**48 годин**), систему контролю та обліку знань. Передбачає написання і захист одного реферату та підсумкової контрольної роботи, складання іспиту.

Іспит є підсумковою формою контролю знань студентів і проводиться в усній або письмовій (тестовій) формі. Робота студентів оцінюється за підсумками виконання основних видів завдань. Якщо студент не відвідував курсу лекцій та семінарські заняття і не виконав контрольні завдання, а, отже, не набрав необхідної кількості балів, то він, за рішенням кафедри, не допускається до складання іспиту.

ДО КУРСУ ЛЕКЦІЙ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

ТЕМА 1. НАУКА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

1. Джерелознавство як наукова дисципліна.
2. Об'єкт, предмет і завдання історичного джерелознавства.
3. Структура джерелознавства.
4. Зв'язок джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами.
5. Головні концепції сучасного джерелознавства.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Археографія, архівознавство, бонистика, генеалогія, геральдика, джерелознавство, дипломатика, епіграфіка, історична бібліографія, історична географія, історична лінгвістика, історична метрологія, історична хронологія, історичне джерело, когнітивна історія, культура, методика джерелознавства, методологія джерелознавства, музеєзнавство, нумізматика, палеографія, спеціальні історичні дисципліни, сфрагістика, топоніміка, фалеристика.

1. Джерелознавство як наукова дисципліна

Джерелознавство – це спеціальна галузь історичних знань, яка розробляє теорію і практику вивчення, дослідження та використання джерел. Ця дисципліна входить до системи історичних, і в цілому гуманітарних наук.

Джерелознавство являє собою особливий метод гуманітарного пізнання, метою якого є прирощення і систематизація знань про людину і суспільство. Тому джерелознавство – це опосередкований шлях отримання інформації про людей у минулому за допомогою творів, що

свідомо і цілеспрямовано створювалися людьми. До таких творів відносяться рукописи, книги, речі.

Історія чи не єдина наука, яка вивчає «те, чого немає», займається минулим. Необхідність історії для суспільства визначається тією мірою, в якій вона здатна зробити надбанням сьогодення осмислений досвід минулого. Як відомо, минуле, сьогодення і майбутнє знаходяться в єдності, тісному, органічному зв'язку. Тому звернення сучасності до досвіду минулого має на меті отримати від нього уроки, корисні для сьогодення і майбутнього. Це можливо лише в тому випадку, якщо відтворюється об'єктивна картина різних подій, явищ і процесів минулого часу. Тому історики, вивчаючи минуле, намагаються відповісти на вкрай неоднозначне і заплутане питання – «як це було насправді». І тут не обійтися без джерел і вміння адекватно оцінювати їх і ту реальність, яка стоїть за ними.

Таким чином, у центрі уваги джерелознавства стоїть джерело, і все що з ним пов'язано. Сам термін «джерело» є багатозначним і багато в чому символічним. Це витоки, початок чого-небудь. Стосовно історії і взагалі гуманітарного знання – це те, з чого береться початкова, безпосередньо породжена реальністю інформація.

Джерелознавство вивчає не просто історичні джерела, але й систему відносин, яку можна позначити у вигляді тріади: *автор джерела – джерело – історик*. Ця тріада втілює в собі той феномен, при якому виникають важливі, загальнолюдські зв'язки, коли дослідник за допомогою джерела спілкується з його автором, можливо людиною з іншої країни, іншої епохи, іншої свідомості. І тут вкрай важливим є принцип визнання чужої натхненності.

Історика необхідно усвідомити і відчувати, що за текстом джерела, будь-то закон, спогад або діловий документ, стоїть реальна людина з її особливими поглядами, світосприйняттям, індивідуальністю, інтелектом, настроями і уподобаннями. Відображення реальності в джерелах завжди відбувається в залежності від інтересів людей, що їх створювали. Причому, це можуть бути політичні, економічні, національні, релігійні, особисті та інші інтереси і настрої. Важливо враховувати й те, що автор, створюючи джерело, завжди висловлює в ньому себе і сучасне йому суспільство. Тому джерела можуть бути правильно зрозумілі і витлумачені істориками тільки тоді, коли самі будуть розглядатися як певні історичні явища, що виникли в конкретній суспільній обстановці і такі, що несуть на собі відбиток свого часу. Будь-яке джерело є продуктом певних соціальних умов. І тому досліднику доводиться з'ясувати, що вони собою представляли або представляють і як впливали або впливають на інформацію, яку він вивчає і використовує в наукових цілях.

2. Об'єкт, предмет і завдання історичного джерелознавства

У кожної науки є свій об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт дослідження являє собою той бік дійсності, на вивчення якого спрямована наука. Можна сказати, що це явище, яке породжує проблемну ситуацію і взяте дослідником для вивчення. Предмет дослідження – це ті аспекти і властивості проблеми, розглядаючи які ми пізнаємо об'єкт, виділяючи його головні, найбільш суттєві ознаки.

Виходячи зі сказаного, об'єктом джерелознавства є різноманітні історичні джерела. Предметом – корінні питання цієї науки, які можна позначити як з'ясування природи і суті джерел, а також закономірностей і особливостей відображення в них реальності.

Історичне джерелознавство займається як окремо взятим джерелом, так і їх комплексами, і всією масою історичних джерел у всій повноті укладеної в них інформації, тобто працює як на мікро, так і на макро рівнях. Причому, розглядає джерела як продукти суспільного розвитку. Тому у цієї дисципліни набагато ширші завдання, ніж у будь-якій з допоміжних наукових дисциплін.

Учені виділяють дві групи завдань. Одна з них пов'язана з розробкою теорії джерела. Тут розглядаються і вирішуються дискусійні питання, пов'язані з самим поняттям «джерело», піднімаються проблеми класифікації і інформації джерел та інші важливі аспекти. Інша ж група завдань орієнтована на розвиток джерелознавчої практики, тобто розробки методики вивчення джерел, принципів, прийомів, правил виявлення укладеної в них інформації.

Ці групи завдань тісно взаємопов'язані між собою, оскільки важливі, суттєві і затребувані дослідниками тільки ті теоретичні положення, які можна застосувати до вивчення конкретних джерел. Тобто теорія тут перевіряється практикою, а практика не може успішно втілюватися без вдалих, адекватних, відповідних природним реаліям джерел, теорій.

3. Структура джерелознавства

Структура джерелознавства містить два рівні: теоретичний і практичний. Теоретичне джерелознавство включає в себе загальну теорію джерелознавства та окремих розділів історичної науки, джерелознавча практика – аналітико-синтетичні роботи і прикладне джерелознавство.

Завданнями теоретичного рівня є дослідження структури і властивостей джерельної інформації, теорії, методики, історії та організації цієї інформації, способів її зберігання і вивчення цієї проблематики.

Теоретичне джерелознавство розробляє загальні методи вивчення і дослідження історичних джерел. Ці методи адаптуються і конкретизуються стосовно до вивчення окремих груп джерел або певних їх характеристик. Прикладне (конкретне) джерелознавство займається використанням вироблених теоретичних правил стосовно конкретних видів джерел.

Історик І. Ковальченко зробив спробу синтезувати два аспекти джерелознавства: теоретико-методологічний і практично-прикладний. Перший аспект включає розробку і вирішення онтологічних питань – вивчення виникнення і еволюції джерел, вироблення загальних принципів класифікації і гносеологічних – вивчення пізнавальних можливостей джерел, виявлення повноти, достовірності джерела, встановлення загальних принципів аналізу та синтезу інформації, яка міститься в джерелі. Практично-прикладний аспект займається практичним застосуванням методологічних постулатів і прийомів в конкретно-історичному дослідженні.

4. Зв'язок джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами

Проблеми, які розглядаються джерелознавством, знайшли своє відображення і в інших гуманітарних науках, які до теперішнього часу накопичили чималий досвід роботи з певними видами джерел. До таких наук відноситься увесь комплекс спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, передусім архівознавство, музеєзнавство, археографія, бібліографія, палеографія, сфрагістика, дипломатика тощо.

Архівознавство – комплексна дисципліна, що вивчає історію і організацію, теорію і практику роботи архівів в області обліку, опису, забезпечення збереження документів, наукової організації праці та економіки, архівної справи. Водночас архівознавство вивчає тільки ті джерела, які підлягають зберіганню або перебувають на зберіганні в архівах.

Музеєзнавство – це наукова дисципліна, що вивчає музейні предмети, їх соціальні властивості і відносини, музейні процеси в їх історичній динаміці. Музейне джерелознавство та історичне джерелознавство близькі між собою, перетинаються у багатьох своїх завданнях, об'єктах, методах дослідження. Однак музейне джерелознавство вивчає в першу чергу речові та зображальні типи джерел, що складають переважну частину музейних предметів.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Історична бібліографія – допоміжна історична дисципліна, що займається обліком, систематизацією, відбором, описом і евристикою історичної літератури, публікацій історичних джерел. Головним завданням цієї дисципліни є цілеспрямована передача читачам інформації про твори друку. Якщо джерело є друкованим твором, цілі та завдання бібліографії та джерелознавства збігаються. Водночас історична бібліографія охоплює лише опубліковані історичні джерела, а джерелознавство вивчає повністю всі доступні групи джерел.

Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни виникли з необхідності вирішувати завдання попередньої критики джерел. Їх початкове вивчення включало в себе розгляд зовнішніх ознак документів: паперу, печаток, місця і часу появи, авторства, тексту тощо. Крім зазначених, нині налічується понад 60 допоміжних історичних дисциплін, найбільш важливими серед яких є палеографія, історична хронологія, історична метрологія, нумізMATика, бонистика, сфрагістика, геральдика, генеалогія, фалеристика, дипломатика, епіграфіка, історична географія, топоніміка, лінгвістика та інші.

Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни допомагають дослідникам правильно читати стародавні тексти, ідентифікувати їх, готувати історичні документи до наукового видання та використання. Тому джерелознавство вимагає комплексного застосування знань, методів і прийомів, вироблених цими дисциплінами.

5. Головні концепції сучасного джерелознавства

Наприкінці 1990-х рр. відомим джерелознавцем О. Медушевською було визначено новий статус джерелознавства в системі гуманітарного знання. Суть нового погляду на дисципліну полягає в тому, що історичне джерело розглядається єдиним об'єктом різних гуманітарних наук при різноманітності предметів їх вивчення. У зв'язку з цим завдяки джерелознавству створюється основа для інтеграції наук і міждисциплінарних досліджень. Таким чином, підкреслюється міждисциплінарний характер джерелознавства, що розробляє методи, які застосовуються не тільки в історичній науці, а й в інших допоміжних історичних дисциплінах і необхідні для гуманітарного знання в цілому. Отже, джерелознавство займає місце однієї з фундаментальних дисциплін в освіті фахівця-гуманітарія, а оволодіння її методом стає обов'язковою умовою професіоналізму в гуманітарній сфері.

Відповідно до цього підходу для джерелознавства ключовим є визначення культури в найширшому сенсі – як усього створеного людьми. Тому головне завдання джерелознавства полягає у вивченні

об'єктів культури як джерел інформації про людину і суспільство. Крім того, відзначені також евристичне і аналітичне джерелознавчі завдання. Перше відповідає за вміння орієнтуватися в різноманітті історичних джерел, їх класифікацію, вивчення їх сукупностей, що склалися в ході історичного процесу; друге – за розробку методів аналізу і оцінки історичних джерел, отримання з них достовірних і можливо більш повних відомостей.

У сучасній концепції джерелознавства активно проводяться ідеї історичного джерела як засобу спілкування особистості зі світовою культурою. В основі цієї концепції лежить фундаментальна людська потреба в подоланні рамок простору і часу і взаємодії з людьми та культурою інших епох завдяки освоєнню історичних джерел, які виступають як явища культури.

Таким чином, сучасне джерелознавство вивчає не просто історичне джерело, а систему відносин «людина – твір – людина», коли за допомогою створеного витвору людина однієї епохи дає знати про себе людині іншої епохи.

Визначення предмета науки, оформлене на рубежі ХХ–ХХІ ст., звучало так: «Джерелознавство – наука про історичні джерела як історико-культурні явища». При цьому підкреслювалося, що джерелознавство представляє свій предмет в системі «історична дійсність – історичне джерело – історичне знання». Розвиваючи методологію сучасного гуманітарного знання, О. Медушевська запропонувала розглядати предмет джерелознавства в рамках концепції когнітивної історії. В основі цього наукового підходу лежить синтез теорії інформації та теорії класичного джерелознавства, а в центрі уваги – розуміння історико-антропологічних основ людської діяльності, здатність людини створювати інтелектуальний продукт своєю цілеспрямованою усвідомленою діяльністю.

В основі когнітивно-інформаційної теорії лежить концепція теоретичного джерелознавства. Із цих позицій було запропоновано нове визначення джерелознавства як емпіричної гуманітарної науки, об'єктом якої є інтелектуальні продукти, створені в процесі цілеспрямованої людської діяльності, а предметом – конкретна змістовна значущість їх інформаційного ресурсу як джерел для вивчення людини, суспільства і світу в цілому. Таким чином, з'являється інтегральний об'єкт дослідження – інтелектуальний продукт, інформація якого є доступною доказовому пізнанню з позицій джерелознавства, яке виробляє цілісний підхід, що виступає як метод гуманітарного пізнання в цілому.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Метод джерелознавства ґрунтується на уявленні про джерела як явища культури, як реалізований інтелектуальний продукт людської діяльності. Цей метод має на меті: по-перше, встановити інформаційні можливості джерела (або ряду однорідних джерел) для отримання фактичних даних про процеси суспільного розвитку (повнота, достовірність, новизна цих даних); по-друге, аргументовано оцінити значення джерела (або ряду однорідних джерел) з цієї точки зору. У відповідності з цією метою метод джерелознавства застосовується поетапно, послідовно, на кожному етапі вирішується своя дослідницька задача, досягається пізнавальна мета.

Метод джерелознавства заснований на тому, що твір, утворений в процесі цілеспрямованої і усвідомленої людської діяльності, несе в собі репрезентативну сукупну інформацію про свого творця, про час та умови свого виникнення. Тому він може бути зрозумілим та інтерпретованим іншими людьми, зокрема дослідником, який розглядає його як історичне джерело.

Вивчення історичних відомостей у XVIII і XIX ст. будувалося на уявленні, що вони містять безпосередні свідчення минулого. У позитивістській парадигмі, що склалася в другій половині XIX ст., була розроблена методика встановлення автентичності джерела («зовнішня критика») і його достовірності («внутрішня критика»). Основна увага при цьому приділялася дослідженню відносин в системі «історична дійсність – історичне джерело».

У XX ст. сформувалося уявлення про більш складну взаємодію реальності, джерела і його дослідника. Співвідношення «автор – твір – дослідник» розглядається сучасною наукою як фундаментальна основа методології джерелознавства. У тріаді, яку можна представити як «людина – твір – людина», методологія джерелознавства розрізняє два типи взаємозв'язків і відповідно два етапи дослідницької діяльності. При першому типі вивчається те, як історична реальність, в якій створюється твір, вплинула на нього: «дійсність – джерело». При другому дослідник включає цей твір у реальність сучасної йому епохи: «джерело – історик». Суть і своєрідність методології джерелознавства складаються у визнанні чужої свідомості, зображеної в історичному джерелі. Цей принцип розуміння однієї людини іншою за посередництвом твору становить специфіку гуманітарного пізнання.

Отже, сучасна джерельна парадигма ставить у центр гуманітарного пізнання людську особистість. Метою гуманітарних наук є пізнання Іншого, особистості, яка змінює соціальне середовище і навколишній природний світ.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення термінів «джерело» і «джерелознавство».
2. Назвіть об'єкт, предмет і завдання історичного джерелознавства.
3. Розкрийте основні рівні у структурі джерелознавства.
4. Дайте визначення поняття «спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни і розкрийте їх зв'язок з історичним джерелознавством.
5. Розкрийте суть основного методу і концепції сучасного джерелознавства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України [Текст] / Авт.: Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін. редкол.: Я. С. Калакура (гол. рел.), В. П. Ляхоцький, Г. В. Боряк та ін. – К. : Либідь, 1998. – 316 с.
2. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; под ред. А. Г. Голикова. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 464 с.
3. Грицкевич В. П. Теория и история источниковедения. Учебное пособие для студентов заочных отделений гуманитарных факультетов ВУЗов [Текст] / В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин. – Минск : Изд-во БГУ, 2000. – 226 с.
4. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / Я. С. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [Б. в.], 1998. – 212 с.
5. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д [Текст] / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.
6. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ [Текст] / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
7. Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для вузов [Текст] / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Владос, 2003. – 372 с.
8. Макаруч С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій [Текст] / С. Макаруч. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.

Історичне джерелознавство та українська археографія

9. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории [Текст] / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 2008. – 358 с.
10. Парфенов И. Д. Основы исторической библиографии [Текст] / И. Д. Парфенов. – М. : Высшая школа, 1990. – 111 с.
11. Санцевич А. В. Методика исторического исследования [Текст] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.
12. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.

ТЕМА 2.

ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

1. Зародження джерелознавчих знань у період античності та середньовіччя.
2. Розвиток джерелознавства в зарубіжних країнах у новий час.
3. Становлення джерелознавства в Україні у XVIII – на початку XX ст.
4. Розвиток українського та зарубіжного джерелознавства у XX ст.
5. Сучасний стан розвитку джерелознавства в Україні.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Болландисти, герменевтика, гуманізм, джерелознавство, джерелознавча критика, екзегетика, історичне джерело, історичний факт, історіографія, історія, мавристи, позитивізм.

1. Зародження джерелознавчих знань у період античності та середньовіччя

Джерелознавство має власну історію та історіографію. Зародившись у найдавніші часи, воно стало невіддільним від основних етапів розвитку історичної науки. Перші спроби критичного дослідження джерел простежуються в працях античних авторів – Геродота, Фукідіда, Тацита, Страбона, Лівія, Саллюстія. Загальновизнаним «батьком історії» вважається Геродот, а Фукідіда по праву можна визнати «батьком джерелознавства». Його твір «Історія» написано на основі чисельних джерел – законів, договорів, декларацій, листів, особистих спостережень.

У період раннього середньовіччя історики могли користуватися будь-якими письмовими текстами або навіть усними висловлюваннями як джерелами, якщо вони довіряли особі, від якої вони їх отримували. Авторитет цієї особи не підлягав критичній перевірці. Об'єктом критики могли бути особа або установа, від яких отримували переказ, але не сам переказ. Історик запозичував у авторитетної особи не тільки відомості про події минулого, а й перспективу бачення цих подій. Таким чином, слідування думкам авторитетної особи означало визнання минулого не об'єктом пізнання, а об'єктом віри. Це рятувало історика

Історичне джерелознавство та українська археографія

від обов'язку самостійного встановлення автентичності документа і було особливістю розвитку джерелознавства цього періоду.

В епоху Відродження світові тенденції розвитку історичної науки сприяли підвищеному інтересу до джерел. У цей період розпочалися археологічні розкопки, людей зацікавило збирання і колекціонування антикварних пам'яток матеріальної і духовної культури предків. У цей період довіра до освячених традицією уявлень про історію послабшала. Античну традицію читання книг великих авторів започаткували гуманісти, які виробили власну методичку витягування «справжнього» тексту зі «спотвореного» у пошуках таємного змісту. Ця методика сприяла розвитку «екзегетики» – мистецтву розуміти і тлумачити стародавні тексти і Біблію, вміння відрізнити оригінали від підробок, судити про цінність твору та авторський стиль.

Італійські гуманісти Петрарка і Лоренцо Валла, використовуючи критичний метод у дослідженні джерел, довели факт підробки середньовічної грамоти «Дар Костянтина», що утверджував вищість церковної влади над світською. Лоренцо довів, що цей документ був написаний не на початку IV ст., а не раніше VIII ст. Його робота вважається одним із перших історичних досліджень. Проте гуманісти сконцентрували свої зусилля лише на зовнішній критиці джерел і базувалися лише на текстологічних аспектах дослідження.

2. Розвиток джерелознавства в зарубіжних країнах у новий час

Новий час охоплює період з XVII до кінця XIX ст. Поняття про джерело, його критику та розуміння (герменевтику) виникло у зв'язку з філологічною інтерпретацією творів літератури класичної давнини. Цими питаннями займалися тлумачі текстів Священного писання – екзегети, гуманісти, мислителі та науковці. На цій основі склалися загальні принципи звернення до творів і авторства як способу розуміння твору, проникнення в глибинний зміст тексту.

Спеціальні знання про джерела, їх пошук, дослідження та використання було започатковано в добу Просвітництва. У цей період розробниками теоретичних засад джерелознавства стали Д. Дідро, Ж. д'Аламбер і Вольтер, які започаткували критику писемних джерел, підтверджуваних авторитетними особами. Тим самим вони відійшли від середньовічних догм. Цих мислителів можна вважати першими розробниками класифікації джерел, до яких вони зарахували «перекази старців-очевидців», речові пам'ятки і предмети мистецтва. Першу

спробу класифікувати історичні факти здійснив Д. Дідро, який поділив їх на три класи: божественні діяння, явища природи та дії людей. Дослідник вважав, що ці джерела мають підлягати критиці.

Наступною новизною у розвитку джерелознавства доби Просвітництва стала класифікація історичних творів на історичні джерела та історичні посібники. До перших почали відносити джерела особового походження – твори давніх авторів, середньовічних хроністів, а також списки їх переказів у пізніших творах. Усі інші перекази вважалися посібниками, що змінювали інформацію джерел.

Великої популярності у XVII ст. здобули «ерудити» – католицькі ченці переважно бенедиктинського та єзуїтського орденів, які займалися вивченням джерел. 1619 р. Орденем бенедиктинців було створено Конгрегацію св. Мавра, ченці якої допомагали католицькій церкві відстоювати в полеміці з протестантами цінності католицизму, для чого вишукували достовірні джерела. Їх робота по збиранню і публікації документів сприяла накопиченню історичних фактів, на основі яких вони уклали посібники – життя святих, історії чернечих орденів, церкви, навіть окремих регіонів і держав. До заслуг ерудитів відноситься розробка елементів історичної критики, зокрема критики походження джерел, встановлення часу і місця їх створення, а також відмінності оригіналів документів від їх підробок.

У добу Ренесансу продовжили розвивати «антикварний напрям» збирачів і коментаторів текстів, а також критики та публікації джерел учені-ченці – болландисти та мавристи. Зокрема, болландисти займалися збиранням, написанням і виданням Житій святих і манускриптів. Мавристи видавали твори Аф. Олександрійського, Г. Богослова, К. Єрусалимського, І. Золотоустого, блаженого Августина, а також писемні пам'ятки з історії Греції, Риму, Візантії, Західної Європи. До їх заслуг відноситься розробка правил встановлення автентичності місця і часу укладання документа, а також початок розвитку палеографії, дипломатики та інших дисциплін.

Оформлення основ експертизи автентичності джерел пов'язано з твором французького вченого-ерудита Жана Мобільона «Про дипломатику» (1681). Він обґрунтував принципи дипломатичного дослідження джерел, розробив класифікацію актів усіх європейських держав та методіку вивчення підробних документів, указав ознаки для датування і локалізації рукописів.

У творі іншого науковця Р. Симона «Критична історія Старого заповіту» (1678) висвітлено прийоми виявлення складових частин стародавніх текстів. А Б. Спіноза у своєму «Богословсько-політичному трактаті» поставив під сумнів істинність змісту джерел.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Німецький богослов та філософ Ф. Шлейєрмахер (1768–1834) у творі «Про герменевтику і критику, особливо в їх відношенні до Нового Заповіту» виділив два підходи до вивчення творів: вчення про герменевтику і вчення про критику. Вчення про герменевтику він назвав «мистецтвом розуміти чужу мову», причому виділяв граматичні та психологічні тлумачення. Психологічне тлумачення полягало в тому, щоб зрозуміти комплекс думок автора як якийсь «життєвий момент» в його розвитку. Вчення про критику він визначав як мистецтво розуміти твори давнини і розрізнити справжні від недійсних.

Значний вплив на розвиток методики дослідження історичних джерел здійснили наукові відкриття першої третини XIX ст. Особливе місце зайняло серійне видання історичних джерел у Німеччині (*Monumenta Germaniae historica*), план якого був розроблений Г. Пертцем. Перший випуск вийшов у 1826 р. Головний редактор цього видання Г. Вайц опублікував складену Ф. Дальманном бібліографію «Джерелознавство німецької історії», яка сприяла становленню поняття «джерелознавство» в європейській історіографії. Робота Г. Вайца започаткувала науково-дослідницький напрям, який сприяв становленню джерелознавства як науки.

Інтерес до минулого і формування історичної свідомості вплинули на розвиток джерелознавства в Російській імперії. Перші праці Ф. Полікарпова, які торкалися критики джерел, вийшли у світ у XVIII ст. Значний внесок у методичку пошуку і дослідження історичних джерел зробили Г. Міллер, В. Татіщев, М. Новіков, М. Соколовський, М. Бантиш-Каменський, О. Малиновський. Так, Г. Міллер у праці «Історія Сибіру» поділив джерела за походженням на російські та іноземні. В. Татіщев працював над розробкою критичного методу аналізу іноземних джерел, церковних книг, житій святих. Завдяки йому до нас дійшов виданий ним «Якимівський літопис» – видатна пам'ятка давньоруського літописання. М. Новіков у творі «Давня Російська Вівліофіка» оприлюднив значну кількість документів, зокрема духовних і довірливих грамот, ханських ярликів, матеріалів Посольського приказу.

Своє бачення історичної критики джерел виклали представники «скептичної школи» або школи М. Каченовського, які поділили її на три види: дипломатичну або графічну, що проводила палеографічне дослідження джерел; історичну – перевіряла джерела на відповідність «духові часу» їх створення; археологічну – займалася поясненням слів і термінів – імен, посад, грошових знаків, звичаїв, судових процедур тощо.

Значний внесок у розвиток методики джерелознавства здійснили російські дослідники другої половини XIX ст. – В. Ключевський, В. Соловйов, М. Погодін. Зокрема, В. Ключевський поділив джерела

на два види: залишки минулого (до них він відніс акти і ділові документи) та перекази (літописи та сказання). З ім'ям цього дослідника пов'язують становлення наукового джерелознавства в Росії.

Для розвитку джерелознавства велике значення мала активізація архівної справи та підготовки архівістів у Західній Європі. 1821 р. в Парижі заснували Школу хартій – вищий навчальний заклад, який готував висококваліфікованих джерелознавців, архівістів і бібліографів. Подібні школи відкрили також у Відні (1854), Мадриді (1856), Флоренції (1857). Тип джерелознавчої освіти в цих закладах, на відміну від інших університетів, диктувався розумінням державно-політичного значення зберігання і публікації джерел, їх ролі у формуванні образу країни як серед її громадян, так і у світі.

Великих досягнень у розробці теорії та методики джерелознавства здобули представники французької школи «Великих істориків» у першій половині XIX ст. – Тьєррі, Гізо, Мінье, які звернулися до ґрунтовного вивчення величезного масиву середньовічних джерел. Найповніше проблеми джерелознавства розробив у своїх працях Гізо, який поділив критику на фактичну, текстологічну і логічну.

Із ім'ям професора Берлінського університету Леопольдом фон Ранке (1795–1886) пов'язаний початок нового етапу в розвитку європейської історичної науки. Науковець створив наукову школу німецької класичної історії, представники якої головним завданням історіографії проголосили фіксацію історичних фактів, що містяться в «першоджерелах», створених сучасниками подій. Основна увага приділялася дослідженню документів зовнішньополітичних інститутів різних держав, а методика джерелознавчого аналізу зосереджувалася на зовнішній критиці джерел. Ідеї школи Л. фон Ранке вплинули на досягнення західноєвропейських позитивістів. Створена 1884 р. Американська історична асоціація проголосила його ідеї каноном для американської історіографії.

Позитивістська історіографія, що базувалася на поглядах І. Тена й О. Конта, визнавала пріоритет джерел в історичному дослідженні, хоча її представники не надавали особливого значення визначенню поняття джерела. Зокрема, І. Тен вважав, що джерело – це лише форма, подібна до реліктової мушлі. Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобос розуміли під джерелами сліди, залишені думками і діями людей. У своїй концепції Ш. Ланглуа виділив три етапи історичного пізнання: попереднє дослідження (евристичний етап); науково-дослідний (аналітичний); синтетичний.

До заслуг істориків-позитивістів відноситься також розробка класифікації джерел по групах та методики зовнішньої критики джерел. Але за детальним аналізом фактів губилося розуміння джерела як реа-

Історичне джерелознавство та українська археографія

льного явища історичного процесу. На рубежі XIX–XX ст. вплив позитивістської історіографії на розвиток джерелознавства був визначальним для всієї Європи, у тому числі й для України.

3. Становлення джерелознавства в Україні у XVIII – на початку XX ст.

Джерелознавство історії України сягає своїм корінням у княжу добу, коли почали з'являтися перші твори хронікально-документального характеру праукраїнських дослідників. Розвиток історичної науки у Київській, Галицько-Волинській і Литовсько-Руській державах вимагав відповідального ставлення до історичних джерел. Уже перші літописні зведення містили у собі різноманітні джерела – пам'ятки попереднього літописання, хроніки, тексти договірних і уставних грамот, листи, літературні твори, міфи, легенди. Хоча літописці цієї доби не критично ставилися до джерел, але вже застосовували певні навички їх відбору, могли встановити їх повноту і автентичність.

У козацько-гетьманську добу дослідники зберегли традицію залучення джерел до своїх творів, що знайшло поширення у козацьких літописах, хроніках, щоденниках. Праці О. Рігельмана, П. Симоновича та інших істориків писалися на таких джерелах, як документи військових канцелярій, універсали, листи, грамоти.

В епоху Просвітництва важливу роль у розвитку історичних знань та підготовці мислителів відіграли Київський, Львівський, Харківський, Луцький колегіуми, а також Острозька і Києво-Могилянська академії. Збагаченню джерел в Україні багато уваги приділяли викладачі та випускники Києво-Могилянської академії, зокрема С. Калиновський, Ф. Соколовський, Ф. Прокопович. В. Рубан займався збиранням та виданням джерел з української історії. Відомими є його публікації «Короткого літопису Малої Росії» невідомого автора, «Записки» В. Григоровича-Барського, «Землеопис Малої Росії» князя О. Безбородька.

У XIX ст. ситуація в розвитку історичної науки і джерелознавства зокрема, почала докорінно змінюватися. У цей період суттєво розширилася тематика історичних досліджень, ускладнилась архітектоніка науки. До наукового обігу увійшли нові види джерел. Це потребувало якнайшвидшого розроблення загальних основ їх наукової евристики, класифікації, формування засад критики. Від прагматичної історії та критичного вивчення джерел М. Каченовського, історичної наукової критики як методу М. Наєждіна і як сукупності наук про історичне джерело В. Ключевського до методологічної дисципліни, що прова-

дить зовнішню критику та інтерпретує джерела, О. Лаппо-Данилевського – такими були найважливіші ідеї визначень джерелознавства у XIX – на початку XX ст., які засвідчили основні перспективні лінії його еволюції.

Розвитку українського джерелознавства в цей період суттєво сприяло відкриття університетів у Львові, Києві, Одесі, Харкові, Чернівцях, заснування археографічних комісій, створення Архіву давніх актів у Києві, діяльність Історичного товариства Нестора-літописця та Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яке під керівництвом М. Грушевського започаткувало серійне видання «Жерел до історії України-Руси». Саме цьому науковцеві належить початок видання літописних, актових, історико-етнографічних, історико-статистичних та інших пам'яток, а також зарубіжних джерел з історії церкви, освіти, матеріальної культури українського народу. М. Грушевський у своїх дослідженнях також широко залучав фольклорні матеріали, на яких, а також ряду інших, він написав «Історію української літератури». Учнями науковця були відомі історики С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба та інші.

Нагромадження великого масиву різноманітних за типами і видами джерел та розширення меж історичних досліджень сприяло розробці нових методик пошуку, збирання, перевірки достовірності джерел. У цьому сенсі важливими є праці О. Маркевича, О. Полетики, М. Бантиш-Каменського, що розробляли нові наукові підходи до вивчення джерел, їх відбору та критичного аналізу.

Ініціатором створення Київської археографічної комісії для збирання і вивчення старожитностей, рятування джерел від знищення був М. Максимович. Цінні дослідження теоретичних засад опрацювання джерел здійснили М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, В. Антонович, В. Іконников, М. Іванишев, Д. Яворницький, Д. Багалій, Т. Шевченко. Утворення історичних шкіл у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Чернігові сприяло дослідженню джерел з історії України і формуванню фундаменту національної джерелознавчої традиції. Найбільш відомою була київська історична школа документалістики, представлена В. Антоновичем, М. Іванишевим, О. Лазаревським, В. Іконниковим, І. Каманіним та ін.

У 1880–1881 навчальному році В. Антонович започаткував в Університеті Св. Володимира курс історичного джерелознавства з історії України. Науковець розробив власну класифікацію джерел, згідно з якою він поділив їх на три групи: літописи, юридичні документи та записки мандрівників і сучасників.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Проблемами дослідження теорії і критики джерелознавства займався В. Іконников. Відомими є його монографії «Скептична школа в російській історіографії та її противники» і «Досвід російської історіографії», а також праці, присвячені науковій діяльності В. Бестужева-Рюміна, І. Болтіна, М. Карамзіна, О. Шльоцера. Науковець запропонував власну класифікацію джерел, згідно з якою вони поділялися на прямі і непрямі свідчення. До першої групи джерел від відніс офіційні документи, хроніки, літописи, історичні картини, до другої – пам'ятки, що містять побічні вказівки на минулі події. Заслугою В. Іконникова є також поділ джерелознавчої критики на вищу (внутрішню) і нижчу (дипломатичну). Узагалі, його підхід до теоретичних проблем джерелознавства вчені вважають позитивістським.

Проблемами теорії джерелознавства у другій половині XIX – на початку XX ст. займалися М. Костомаров, О. Маркевич, П. Голубовський, М. Владимирський-Буданов, Ф. Фортинський, Д. Багалій. Зокрема, останній у 80-х рр. XIX ст. читав курс історіографії у Харківському університеті. Цю наукову дисципліну вчений розглядав як таку, що, з одного боку, займається оглядом джерел (літописів, хронографів, житій святих, актів, грамот, записок іноземців), а з іншого – подає виклад історії історичної науки.

Важливу роль у розвитку історичних знань, піднесенню історичної свідомості українського народу відігравали публікації наукових праць Наукового товариства ім. Т. Шевченка, «Киевской старины», часописів «Україна», «Рідний край», діяльність губернських Учених архівних комісій.

4. Розвиток українського та зарубіжного джерелознавства у XX ст.

Національно-визвольні змагання 1917–1920 рр., утворення Української Народної Республіки, заснування Академії наук, Національної бібліотеки, архіву, університетів, сприяли подальшому розвитку досліджень з проблем джерелознавства, його теорії та методики. У перші роки радянської влади, переважно в період упровадження політики «українізації», джерелознавство за інерцією продовжувало розвиватись. Дослідження М. Грушевського, О. Гермайзе, Д. Багалія, І. Каманіна, М. Слабченка заклали міцний фундамент наукового дослідження джерел. Але у першій половині XX ст. розвиток науки у СРСР відбувався дещо за відмінним «сценарієм», аніж за кордоном. Тяглість традицій і зародження новацій у межах «старої» науки доповнювалися

зовнішніми настановами, націленими на конкретні теоретичні і практичні завдання – спочатку завоювання політичної влади, а далі – втілення соціальних перетворень у дусі марксистсько-ленінської ідеології. Поява в одному десятилітті – 1920-х рр. – праць учених, що пропагували різні наукові теорії й методологічні засади – Р. Віппера, Л. Карсавіна, О. Лаппо-Данилевського, з одного боку, і В. Воровського, В. Невського, М. Покровського, М. Ольминського, Є. Ярославського з іншого, стало винятковим явищем. Надалі марксизм і його різновид – ленінізм «затисли» наукову творчість у лабеті методологічного схематизму, відповідності «більшовицькій партійності», орієнтуючи дослідників на відмову від «чистої» науки на користь прикладної.

У 1930 р. дослідницькі процеси були перервані сфабрикованим процесом щодо Спілки Визволення України, в результаті якого було заарештовано 45 співробітників Академії наук на чолі з академіками С. Єфремовим та М. Слабченком. На початку 1930-х рр. майже всі осередки історичної науки в Україні ліквідували. У ці часи почався новий період розвитку науки, що відзначений згортанням і переслідуванням найменших відхилень від марксистського соціологізування. Найвиразнішим показником впливу відомих суспільно-політичних процесів на розвиток історичної науки, зокрема джерелознавства, став «єдино вірний» критерій достовірності інформації – партійність.

Незважаючи на жорстокий контроль за історичною наукою в УРСР, українське джерелознавство в 1930-ті рр. не припинило свою діяльність. У цей період і в подальші роки його продовжували розвивати історики з Галичини, Буковини і Закарпаття, представники української діаспори – І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Герасимчук, С. Томашівський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, С. Рудницький, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, О. Прицак, І. Огієнко, Т. Гунчак, Т. Мацьків, Л. Винар та інші. Помітний внесок у розвиток джерелознавства зробили науковці і викладачі Українського вільного університету, історичної секції Української Вільної Академії наук, Українського історичного товариства, часопис «Український історик».

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947), атмосфера «ждановщини», абсолютизація партійності науки, ідеологічні обмеження негативно вплинули на розвиток джерелознавства у повоєнні роки. Провідними темами історичних праць стали: домінуюча роль російського народу і культури у розвитку всіх народів СРСР; одвічне прагнення українців та білорусів до державної єдності з Росією; пріоритет соціального над національним; ненависть до істориків-емігрантів. За цих обставин українська історія була віддана на від-

Історичне джерелознавство та українська археографія

куп російським історикам. Щоправда, серед них були і науковці зі світовими іменами – Б. Греков, М. Тихомиров, Д. Лихачов, В. Мавродін, Б. Рибаків.

У другій половині ХХ ст. джерелознавство потрапило в зону підвищеної уваги. Спочатку «відверто прикладне джерелознавство» перетворилося в методіку дослідження джерел, а згодом через посилення логіко-методологічного компонента – галузь знань, дисципліну. «Хрущовська відлига» дала поштовх до розвитку джерелознавчих досліджень. 1957 р. засновано «Український історичний журнал», на сторінках якого містилася рубрика «Джерелознавство та історіографія». У 1964–1972 рр. видавався збірник «Історичні джерела та їх використання». Теоретичні проблеми джерелознавства у цей період досліджували І. Ковальченко, О. Медушевська, М. Покровський, О. Пронштейн, М. Тихомиров, Л. Черепнін, С. Шмідт, І. Крип'якевич, М. Варшавчик, Ю. Мицик, Ф. Шевченко, В. Стрельський.

У ХХ ст. було сформоване так зване плюралістичне джерелознавство, сутність якого полягає в тому, що у світовій історичній науці склалася велика розмаїтість наукових шкіл, які дотримуються різних методологічних засад інтерпретації фактів та історичних джерел. Із них найяскравіше виділяються дві методологічні течії – «реалізм» та «ідеалізм». «Реалізм» ґрунтувався на традиціях Школи Ранке і позитивізму. Його головними представниками є американські історики М. Краг та Р. Уінкс, які дотримувалися традиційного підходу до «відображення» минулого. Джерелознавство цієї методологічної течії розвивалося в напрямі удосконалення методіки використання джерел в історичному дослідженні. Набули поширення структурно-історичні та типологічні методи інтерпретації фактів, застосування кількісних методів обробки джерельної інформації, «біосоціальні» концепції пояснення явищ минулого.

«Ідеалізм» ґрунтувався на засадах філософії неокантіанства, ірраціоналістичного психологізму, тобто на дотриманні суб'єктивно-ідеалістичної гносеології історичної науки. Це явище в науці дістало назву «критичної філософії історії». Німецькі філософи після І. Канта утвердили думку, що об'єктивність пізнання слід шукати в самому суб'єкті, а не поза ним. Виходячи з цього, історичність джерела, тобто наявність у ньому історичної інформації, визначає сам історик. Неокантіанська методологія історії у визначенні поняття історичного джерела спиралася на праці німецьких істориків Е. Бернгейма та І. Дройзена, які розуміли під джерелом результати людської діяльності, які дають змогу пізнавати та підтверджувати історичні факти.

Значну роль у розвитку теорії та практики історичної науки, джерелознавства зокрема, у ХХ ст. відіграли представники французької школи «Анналів», передусім Л. Февр та М. Блок. У своїх працях вони спирались на ґрунтовне дослідження документів, яке вважали головною передумовою вирішення наукової історичної проблеми. Історики запропонували розширене тлумачення історичного джерела, приділяли значну увагу проблемі відбору джерел, джерелознавчим методам. Висунуті ними підходи до вивчення історії та дослідження історичних джерел значно вплинули на подальший розвиток європейської історичної науки.

5. Сучасний стан розвитку джерелознавства в Україні

Із прийняттям незалежності України розпочався новий період у дослідженні історичних процесів і явищ минулого. Не оминає це й українське джерелознавство, яке за останні роки звільнилося від ідеології партійно-класового підходу до відбору та критики джерел, їх фальсифікацій та спотворень. Українські історики відроджують національні традиції джерелознавства, опановують досвід зарубіжних фахівців у цій галузі, тим самим запроваджуючи нову методикою пошуку, збирання, систематизації та використання джерел.

Крім проблем теорії і методики джерелознавства, історики значну увагу приділяють дослідженню археографії як провідної джерелознавчої науки, у зв'язку з чим ними було розроблено Всеукраїнську програму археографічних досліджень. За останні два десятиріччя вийшли друком збірки документів, присвячені голодоморам, Чорнобильській катастрофі, масовим репресіям, Центральній Раді, українському руху опору. Серед документальних публікацій заслуговують на увагу видання універсалів Б. Хмельницького і матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

У період 1990–2000-х рр. вийшли у світ низка довідників, підручників та навчальних посібників, які розглядають ряд теоретичних і методологічних питань в галузі джерелознавства, у тому числі тлумачать сутність основних категорій, термінів і понять цієї науки. Такими є довідники «Джерелознавство історії України» (К., 1998), «Історична наука: термінологічний та понятійний довідник» (К., 2002), підручники «Спеціальні історичні дисципліни» (К., 2008), «Історичне джерелознавство» під керівництвом Я. Калакури (К., 2002), підручники та навчальні посібники В. Підгаєцького «Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст.» (Дн., 2001), В. Воронова «Джерелознавство історії України» (Дн., 2003). Помітний внесок у дослі-

Історичне джерелознавство та українська археографія

дження науки зробили російські джерелознавці, зокрема О. Медушевська «Источниковедение: теория, история и метод» (М., 1996), Ю. Русина «История и теория источниковедения» (Екатеринбург, 2001) та «Методология источниковедения» (Екатеринбург, 2015), Л. Фофанова «Источниковедение. Теория и практика» (Екатеринбург, 2009), О. Голіков «Источниковедение отечественной истории» (М., 2010). Актуальні питання теорії і практики джерелознавства, його предмета, структури і місця у системі спеціальних галузей історичної науки також плідно обговорюються на сторінках періодики.

Цінність, значущість джерела в пізнанні навколишнього світу, людського суспільства були відомі завжди і не ставилися під сумнів. Значно посилилася роль і значення історичного джерела в дослідженнях на сучасному етапі, оскільки суттєво розширилося коло проблем, які цікавлять учених-гуманітаріїв. Джерелознавство сьогодні – це міждисциплінарна наука, яка працює на стику цілого ряду взаємопов'язаних між собою гуманітарних наук. У наш час відбувається трансформація джерелознавчої науки в Україні, яка супроводжується переоцінкою і переосмисленням матеріалу, накопиченого в радянський період, засвоєнням величезного теоретико-методологічного потенціалу європейської та української історіографії, збиранням, обробкою і публікацією джерел з історії України.

Історичне джерело визначається як надбання культури, за допомогою якого опосередковано можна вивчати минуле народу, країни. У цьому випадку джерелознавство вивчає не просто джерело, а систему відносин: людина – твір (джерело) – людина. Крім того, нова роль і призначення джерела сьогодні полягає також і в тому, що воно постає як єдиний об'єкт різних гуманітарних наук при різноманітності їх предметів вивчення. Тому головні завдання українського джерелознавства випливають з необхідності введення до наукового обігу корпусу джерел, який постійно розвивається як в кількісному, так і в якісному відношенні.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Кого з античних дослідників вважають «батьком історії», а кого «батьком джерелознавства»?
2. Назвіть античних авторів, у працях яких простежуються перші спроби критичного використання джерел.
3. У чому полягає особливість використання історичних джерел у період раннього середньовіччя?

4. Яку роль у розвитку джерелознавства відіграли італійські гуманісти періоду Відродження?

5. Хто із мислителів доби Просвітництва започаткував критику писемних джерел та розробив першу їх класифікацію?

6. Хто такі «ерудити» і який вплив на розвиток джерелознавства та критики історичних джерел вони здійснили?

7. Хто такі «болландисти» і «мавристи»? Яку роль вони відіграли у розвитку джерелознавства?

8. Які наукові підходи до вивчення історичних творів започаткував німецький філософ і богослов Ф. Шлейєрмахер?

9. З іменами яких дослідників пов'язують становлення джерелознавства як науки в Російській імперії?

10. Обгрунтуйте бачення суті історичної критики джерел, започаткованої представниками «скептичної школи» або школи М. Каченовського.

11. Проаналізуйте вклад в історичну науку і джерелознавство російських істориків другої половини XIX ст. – В. Ключевського, В. Соловйова, М. Погодіна.

12. Назвіть представників французької школи «Великих істориків» першої половини XIX ст. і зазначте їх досягнення у царині джерелознавства.

13. Назвіть засновника наукової школи німецької класичної історії і проаналізуйте його вклад у розвиток методики джерелознавства.

14. Розкрийте основні засади методики джерелознавства, викладені в працях істориків-позитивістів.

15. У чому полягала роль Острозької і Києво-Могилянської академій у розвитку українського джерелознавства?

16. Назвіть головні ідеї та завдання науки джерелознавства в Україні у XIX – на початку XX ст.

17. Назвіть засновника київської історичної школи документалістики та праці провідних представників цієї школи.

18. Зазначте роль М. Грушевського та його учнів у становленні і розвитку українського джерелознавства.

19. Порівняйте основні засади вивчення та розвитку вітчизняного та зарубіжного джерелознавства у XX ст.

20. Що означає термін «плюралістичне джерелознавство»?

21. Назвіть основні завдання сучасного українського джерелознавства.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бездрабко В. Основні тенденції розвитку джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін і документознавства: закономірні й випадкові фрейми (1960–1980) [Текст] / В. Бездрабко // Архіви України. – 2009. – № 1/2. – С. 24–49.
2. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник [Текст] / О. М. Богдашина. – Харків : «Вид-во САГА», 2008. – 214 с.
3. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій [Текст] / В. І. Воронов. – Дн. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
4. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; под ред. А. Г. Голикова. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 464 с.
5. Грицкевич В. П. Теория и история источниковедения. Учебное пособие для студентов заочных отделений гуманитарных факультетов ВУЗов [Текст] / В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин. – Минск : Изд-во БГУ, 2000. – 226 с.
6. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [Б. в.], 1998. – 212 с.
7. Історичне джерелознавство: Підручник [Текст] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
8. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории [Текст] / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 2008. – 358 с.
9. Русина Ю. А. История и теория источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 1997. – 124 с.
10. Стефанюк Г. В. Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин (заочна форма навчання) [Текст] / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2013. – 129 с.
11. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.

ТЕМА 3.

ПОНЯТТЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

1. Еволюція поняття «джерело» в працях вітчизняних та зарубіжних науковців.
2. Проблема інформації джерела.
3. Масові історичні джерела.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Документ, інформація, історичне джерело, кліометрія, культура, масові історичні джерела, напівформалізовані джерела, семантика, статистика, формалізовані джерела.

1. Еволюція поняття «джерело» в працях вітчизняних та зарубіжних науковців

Центральне місце серед теоретичних проблем джерелознавства займає теорія самого історичного джерела, що розкриває його природу, сутність, специфіку взаємодії з дійсністю, особливості відомостей, що містяться в ньому, його гносеологічну функцію в наукових дослідженнях.

Поява терміна в російській і українській науці пов'язана з роботою німецького історика А. Шльоцера «Опыт изучения русских летописей» (1768), де вживається термін Quelle. На початку XIX ст. цей термін у своїх працях застосовували М. Каченовський, М. Карамзін, але без тлумачення змісту. У 30–60-ті рр. XIX ст. термін «джерело» широко увійшов у практику викладання історії, в дослідницьку роботу і узагальнюючі праці.

В останні десятиліття XIX ст. в рамках осмислення філософії історії питання теорії джерелознавства отримали своє відображення в роботах німецьких і французьких вчених. Е. Бернгейм поняття «історичне джерело» визначав як «матеріал, з якого наша наука черпає пізнання». На його думку, історичне джерело як генетично (за походженням), так і функціонально (за використанням) пов'язане з людською діяльністю: минулою і пізнавальною. Дотримуючись неокантіантських уявлень про специфіку історичного пізнання, вчений підкреслював, що діяльність людини визначається «внутрішніми мотивами свідомості», і розглядав історичне джерело як результат насамперед психічної діяльності людей, продукт «духовного середовища».

Історичне джерелознавство та українська археографія

Орієнтуючи історичне пізнання на неупереджене констатування фактів, які вилучаються з історичних документів за допомогою їх критичного аналізу, прихильники історичного позитивізму не акцентували увагу на постановці теоретико-методологічних питань джерелознавства та зосереджували свої зусилля переважно на розробці конкретної методики вивчення історичних джерел. Історики-позитивісти прагнули створити «точну науку про дух». Замість німецького терміна «Quelle» французькі вчені Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобос використовували термін документ: «Документи – сліди, залишені думками і діями людей, що колись жили». Історики бачили в них «єдине джерело історичного пізнання», без документів, вважали вони, історичне пізнання неможливе.

Визначення історичного джерела як сліду було сприйнято майже без змін багатьма представниками західноєвропейського і російського джерелознавства. В. Ключевський, зближуючись з точкою зору французьких істориків, визначав історичні джерела, як «письмові або речові пам'ятки, в яких відбилось згасле життя окремих осіб і цілих громад». На рівні вчення поняття «історичне джерело» було розроблено О. Лаппо-Данилевським.

На початку ХХ ст., коли історична наука переживала методологічну кризу, прагнення її подолати проявилось в тенденції до розширення предмета історичних досліджень і відповідно до збільшення джерельної бази. Одна з перших спроб дати розширювальне трактування поняття історичного джерела належить німецькому історичному А. Майстеру (1906): «До залишків в широкому сенсі слова відноситься все, що залишилося від колишніх людей і їх діяльності, тобто людські останки, залишки колишніх звичаїв і звичок, споруди, а також продукти духовної і фізичної діяльності людей». Із розширювальним трактуванням цього поняття виступили в 1920–30-ті рр. німецькі історики В. Бауер, А. Федер, К. Ерслев, Е. Кейзер.

Початок розширювального трактування поняття «історичне джерело» у французькій історіографії було покладено працями Л. Февра і М. Блока. Виступаючи проти традиційної «подієвої» історії, яка обмежується простим описом фактів, історики доводили необхідність синтезу знань. Історію вони розглядали як «інтегральну», «тотальну», «комплексну» науку, що охоплює соціальні, психологічні, моральні, релігійні, естетичні, політичні, економічні та культурні аспекти життя людини в минулому та сьогоденні. Історичне джерело вчені пов'язували зі «слідами» будь-якої людської діяльності і розглядали як об'єктивну основу пізнання минулого.

Роботи, опубліковані вітчизняними істориками в перші роки радянської влади, були написані в рамках старих методологічних позицій.

Визначення історичного джерела у Л. Карсавіна в роботі «Введение в историю» (1920) пов'язане з його загальним уявленням про історію як науку та про «вживання» історика в минуле як основному і єдиному методі пізнання. С. Жебелев в роботі «Древняя Греция» (1920–1922) визначав історичне джерело як «фактичний матеріал, який містить в собі сукупність даних, що збереглися від минулого життя». Історичними джерелами, на його думку, можуть бути або самі факти безпосередньо – пам'ятки, або вказівки на факти – свідчення.

Таким чином, у першій половині 1920-х рр. історики як визначення поняття «історичне джерело» запропонували терміни: «матеріали», «залишки», «сліди минулого», «пам'ятки», «свідчення».

Нове, більш широке розуміння джерела ми знаходимо в навчальному посібнику Г. Саара «Источники и методы исторического исследования» (1930): «Матеріали, за якими ми можемо вивчати минуле людського суспільства, називаються історичними джерелами. Кількість джерел нескінченна, і якщо говорити про історичні джерела взагалі, то все, створене людським суспільством як в області матеріальної культури, так і ідеології, є історичним джерелом». Далі вчений схилявся до того, що «дослідник не може ігнорувати» не тільки «все, створене людським суспільством», але й також «географічні умови, клімат, ґрунт, мінеральні багатства, соціальні хвороби».

У 1930-ті рр. новим етапом в осмисленні поняття стали роботи Б. Грекова, в яких він запропонував досить широку дефініцію: «Історичне джерело в широкому розумінні терміна – це буквально все, звідки ми можемо почерпнути відомості про предмет, що нас цікавить, тобто все, що служить засобом історичного пізнання, будь-то письмовий документ, переказ або речова пам'ятка».

У роботах 1940-х рр. для визначення джерела затвердився термін «пам'ятка» в широкому сенсі цього слова. Так, в курсі джерелознавства історії СРСР М. Тихомирова вказувалося: «Під історичним джерелом розуміють будь-яку пам'ятку минулого, яка свідчить про історію людського суспільства». Л. Черепнін в «Русских феодальных архивах» (1948) сформулював принципове для радянської історичної науки положення про матеріалістичне розуміння природи історичного джерела, про джерело як історичне явище: «Кожне джерело являє собою історичне явище. Виникнувши в певних умовах часу і місця, в обстановці класової і політичної боротьби, воно носить на собі відбиток саме цих умов, проникнутий класовою спрямованістю і політичною цілеспрямованістю».

Історичне джерелознавство та українська археографія

До тлумачення природи історичного джерела в 1960–70-ті рр. зверталися відомі радянські історики С. Каштанов, М. Варшавчик, О. Пронштейн, С. Шмідт, І. Ковальченко, Л. Пушкарьов та ін.

С. Шмідт зробив спробу охопити якомога різноманітний спектр джерел, враховуючи, що коло їх постійно розширюється «від літописів до кінофотодокументів і матеріалів усної історії», і запропонував бачити в історичному джерелі «все те, звідки черпають відомості про минуле». Учений висловлював думку, що невірно обмежувати визначення історичного джерела тільки продуктами людської діяльності, не враховуючи взаємодії суспільства і природи, ролі природи і соціального життя людини, не залучаючи до наукової практики всього того, що допомагає пізнати хід історичного процесу в усьому його розмаїтті. Однак більшість радянських істориків вважали такий підхід занадто широким.

У межах матеріалістичної парадигми були сформульовані такі характеристики історичного джерела:

- складне суспільне явище;
- діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного;
- об'єкт, утворений людиною на основі особистих суб'єктивних образів реального об'єктивного світу;
- єдність безпосереднього і опосередкованого відображення дійсності;
- матеріальний продукт минулої діяльності людини;
- продукт певних суспільних відносин.

Л. Пушкарьов відзначав, що кожне джерело являє собою складне суспільне явище, діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного, «об'єкт, створений людиною на основі особистих суб'єктивних образів реального об'єктивного світу». Іншою відмінною рисою джерела історик назвав «безпосереднє відображення ним історичної дійсності». Однак ця безпосередність відносна, оскільки автор може бути учасником подій або отримати інформацію з інших рук. У будь-якому випадку інформація, що міститься в джерелі, матиме одну спільну рису – між джерелом і реальною дійсністю знаходиться тільки свідомість автора, творця джерела.

У середині 1980-х рр. в науковій та навчальній діяльності використовувалося визначення історичного джерела, розроблене О. Пронштейном та І. Данилевським: «Історичним джерелом можна вважати всі продукти діяльності людей, які містять у собі інформацію про реальне життя суспільства в єдності безпосереднього і опосередкованого відображення, свідчать про закономірний процес розвитку людського сус-

пільства і, будучи залученими в сферу історичного дослідження, служать засобом історичного пізнання». Останнє визначення поняття історичного джерела було зроблено 1997 р. М. Варшавчиком і має таке визначення: «Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності».

З огляду на специфіку історичної науки, яка не має змоги досліджувати свій об'єкт безпосередньо, оскільки минуле неможливо повторити або відтворити лабораторним шляхом, джерело виступає по суті єдиним носієм відомостей про минуле людства, про різні аспекти людської діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя.

На сучасному етапі розвитку джерельної думки можна виділити три основні підходи до визначення поняття «історичне джерело».

По-перше, слід зазначити підхід, який можна визначити як «культурологічний». Він заснований на уявленні, що для джерелознавства ключовим є визначення культури в широкому сенсі – як все створене людьми. Цей погляд на історичне джерело був сформульований наприкінці 1990-х рр. російськими вченими О. Медушевською, В. Муравйовим, І. Данилевським, М. Румянцевою. Теоретично він походить від вчення О. Лаппо-Данилевського. Історичне джерело розглядається як твір, створений людиною, як продукт культури. Акцент при цьому робиться на розумінні психологічної та соціальної природи історичного джерела, яка і робить його придатним для вивчення історичного минулого. Відповідно до цього підходу визначення історичного джерела звучить так: «Джерело – продукт (матеріально реалізований результат) цілеспрямованої людської діяльності, який використовується для отримання даних про людину і суспільство, в якому вона жила і діяла. У джерелі в матеріальній формі (на матеріальному носії) реалізовані почуття і думки людей, що колись створювали їх».

Інший погляд на історичне джерело можна охарактеризувати як «розширювальний». Його висловлювали С. Шмідт, С. Каштанов, В. Кабанов та ін. Вони трактували історичне джерело більш широко: «Історичне джерело – це все, звідки можна отримати інформацію про розвиток людського суспільства ... все те, що може виділяти інформацію, корисну для історика, а не тільки результати цілеспрямованої людської діяльності, хоча саме джерела історичного походження (тобто пам'ятки матеріальної і духовної культури) складають основний масив історичних джерел. Але джерела – це і природно-географічне середовище, що оточує людину, і фізико-біопсихічні властивості самої людини, які багато в чому визначають і пояснюють діяльність і окремих індивідумів, і суспільства в цілому».

Історичне джерелознавство та українська археографія

Третю точку зору на історичне джерело можна назвати «інформаційним підходом». Її дотримуються вчені – послідовники школи І. Ковальченко (О. Голіков, Т. Круглова та ін.). Вони включають у поняття «історичне джерело» «все, що створено в процесі діяльності людей, несе інформацію про різноманіття суспільного життя і є основою для наукового пізнання». Історичні джерела, на їхню думку, виконують функцію накопичення, зберігання і передачі соціальної інформації про минулу дійсність. Утворення будь-якого джерела представляється при цьому як процес, в якому, згідно з концепцією І. Ковальченка, взаємодіють об'єкт (дійсність) і суб'єкт (творець джерела).

Усе вищесказане свідчить, що ключове поняття джерелознавства трактувалося вченими відповідно до їх поглядів в області методології. Розширювальний підхід, що виник на початку ХХ ст., до сих пір не втратив своїх прихильників. У той же час багато вчених сьогодні базують своє тлумачення історичного джерела на вченні О. Лаппо-Данилевського.

2. Проблема інформації джерела

Одним з актуальних напрямків розробки теорії джерела, в тому числі історичного, виступає вивчення характеру і структури інформації, яка міститься в ньому. Дійсно, джерела є носіями інформації, на основі якої історик, архівіст, документознавець і будь-який інший гуманітарій реконструює, відтворює досліджувану ним реальність.

У літературі, присвяченій проблемі інформації, цей термін трактують по-різному. Ось найпростіший варіант: «Інформація – це сукупність відомостей, діючих знань, необхідних суспільству для його існування і розвитку». Можна сказати інакше: «Інформація – це відображена різноманітність явищ об'єктивного, оточуючого нас світу». Інформація необхідна для спілкування людей, трудової та наукової діяльності, освіти та виховання тощо. Узагалі, суспільство – це система інформаційна, без різноспрямованих потоків інформації його існування немислимо. А джерела як продукти реального життя людей містять в собі різноманітну інформацію, виявлення і вивчення якої є основа і суть існування історичної науки та інших гуманітарних дисциплін.

Серед учених, які найбільш плідно вивчали джерело з точки зору інформації, можна виділити О. Медушевську, М. Варшавчика та І. Ковальченка. Ці дослідники відзначали, що поняття інформації може трактуватися в історичній науці в широкому і вузькому сенсах. У широкому сенсі – це весь комплекс відомостей, які є в джерелах. Причому, не важливо яких – вивчених, невивчених, доступних або недоступ-

них історикам. У вузькому сенсі – це та сукупність відомостей джерел, яка вже використовується істориками для вивчення різних подій і явищ та залучена в науковий обіг, тобто є присутньою в літературі – монографіях, статтях, доповідях, тезах виступів тощо.

М. Варшавчик, а пізніше О. Медушевська підняли питання про характер інформації, наявної в джерелах. У результаті позначилися такі поняття як *соціальна* та *історична* інформація.

Кожне джерело стає таким, тобто джерелом, коли потрапляє в сферу наукового, історичного вивчення. Будучи продуктом реальності, воно знає нібито два життя, дві функції, дві форми – «доджерельну» і джерельну. Історик бере його у «другому житті».

Кожне джерело на стадії «джерела», будь то закон, діловодний документ тощо, у момент свого створення і якийсь час після несе інформацію, яка використовується суспільством в реальному житті. Її можна назвати *соціальною*, тобто живою, діючою інформацією. Однак будь-яке сьогодні коли-небудь стає минулим. І для історика джерело є носієм інформації про цю минувшину. До того ж, саме джерело виступає вже не як засіб соціального інформаційного обміну, а як його відображення, як носій відомостей про нього. І цю інформацію джерела слід приймати як *історичну*.

Але інформацію історичну не можна протиставляти інформації соціальній та відривати їх одну від одної. Вони взаємопов'язані. Історична інформація джерела змістовно є відображенням соціальної. Власне його і робить джерелом те, що колись воно було включене в контекст реального життя людей і несло на собі соціальну інформацію, яка потім стала історичною.

Говорячи про характер інформації джерел, важливо відзначити ще один момент. Історична інформація в процесі пізнавальної діяльності дослідників перетворюється ними в наукове знання і на наступному ступені розвитку суспільства включається в нову соціальну інформацію. На кожному етапі існування суспільства соціальна інформація містить у собі ті «уроки історії», тобто висновки з досвіду минулого, які необхідні людям в їх теперішньому та майбутньому житті.

Кожен історик, працюючи з джерелом, прагне отримати від нього якомога більше різного роду відомостей, тобто прагне до підвищення інформативної віддачі джерела. На початку 1980-х рр. М. Варшавчик висловив думку про структуру інформації джерел, запропонувавши розглядати її в трьох зрізах. Вони були названі істориком так: *актуальна* і *потенційна* інформація, *пряма* і *непряма*, *відкрита* і *прихована*.

Під *актуальною інформацією* М. Варшавчик розумів ті відомості джерел, які вже використовуються істориками для вивчення конкрет-

Історичне джерелознавство та українська археографія

них проблем, введені до наукового обігу, тобто в узагальненому і проаналізованому вигляді присутні в літературі. А ось *потенційна інформація* – це ті відомості, які є в джерелах, але з різних причин поки не використовуються, не включені істориками до наукового інформаційного обміну. Для історика джерело спочатку виступає вмістилищем потенційної інформації, яка в міру освоєння стає актуальною історичною інформацією. Тобто процес вивчення джерела є ні що інше, як процес перетворення його потенційної інформації в актуальну.

На думку М. Варшавчика, процес цей складний ще й тому, що різними є цілі введення інформації в джерело, які переслідував автор, і цілі отримання інформації, до яких прагне історик. Останній намагається не тільки найбільш повно розкрити зміст інформації джерела, а й отримати з нього більше, ніж він «пропонує». І тут уже слід говорити про *пряму* і *непряму* інформацію джерела.

Пряма – це інформація, яку автор включає в текст цілеспрямовано, навмисно, спеціально, заради якої власне і пишеться те, що дослідники потім назвуть джерелом. Жодне джерело не з'являється безцільно. Воно завжди несе на собі якість функціональне навантаження, практично необхідне для конкретної людини або суспільства в цілому.

У той же час вільно чи мимоволі для автора, поряд з цією прямою, зафіксованою ним інформацією, в кожному джерелі відображаються численні зв'язки предмета відображення з іншими предметами і явищами навколишнього світу. В силу цього джерело вміщує в себе відомості не тільки про предмет, що цікавить автора, але також *непряму інформацію* про інші предмети, тобто події, явища, процеси, які розкриваються в джерелі не прямо, а через їх зв'язки з відображеним безпосередньо явищем. Таким чином, непряма інформація – це та, яка включається в текст нецілеспрямовано, ненавмисно. Виявлення непрямої інформації вказує досліднику шлях пошуку інших джерел, в яких подія або явище, побічно відбите в першому джерелі, відбивалося б прямо і більш повно.

Третій структурний зріз – *відкриту* і *приховану* інформацію джерела – М. Варшавчик пов'язував з розумінням цього об'єкта як єдності об'єктивного і суб'єктивного. На думку дослідника, кожне джерело безпосередньо відображає не тільки наведені автором факти, а й самі умови свого створення. Сюди слід віднести, наприклад, цілі, наміри автора, його позицію, погляди, типові або нетипові для свого часу, рівень свободи або несвободи в момент написання тексту і т. д. І, звичайно, особливості його особистості, характеру, темпераменту, причетності описуваних явищ.

У кожного джерела свої особливі умови створення. І найчастіше, вони приховані від ока дослідника, тобто не лежать на поверхні. Таким чином, *відкрита інформація* – це те, про що говорить автор. Це інформація, яку історик бачить у джерелі. А ось *прихована інформація* – це невидимий істориком «підтекст», який складається з перерахованих умов створення джерела.

Історикам необхідно розкривати ці часто неявні і неочевидні відомості, оскільки прихована інформація є необхідною основою перевірки і оцінки відкритої інформації. Дійсно, не знаючи нічого про особу автора, його погляди, настрої, обставини, в яких створювалося джерело, неможливо правильно оцінити його зміст. До того ж прихована інформація може становити самостійний інтерес для вивчення ідеологічних відносин часу виникнення джерела, психології та способу життя людей.

Отже, теорія М. Варшавчика цілком вписується в практику роботи історика і може надати йому відчутну допомогу у вивченні і використанні інформації джерела.

У 1980–90-ті рр. в джерелознавчій літературі значного поширення набули погляди І. Ковальченка на інформацію джерела. Він виділив три аспекти інформації: *прагматичний, семантичний і синтаксичний*, і розглянув їх стосовно до історичного джерела. Дещо спростивши назву цих термінів, можна перевести їх відповідно як *цільовий, змістовий і складовий* аспекти.

Кожне історичне джерело має мету, зміст і форму, тобто деякий спосіб фіксування інформації. Коротко охарактеризуємо кожен з цих базових для існування джерела моментів. *Прагматичний аспект* інформації – неодмінна складова будь-якого джерела. Автор або група авторів завжди переслідують певну мету, створюючи той чи інший текст. Відомості, що включаються ними в джерела, необхідні для вирішення будь-яких завдань, громадських або особистих. Інформація, що з'являється в історичних джерелах, спочатку служить задоволенню практичних потреб суспільства, тобто є соціальною. Історичною ж вона стає пізніше. Причому, цільова спрямованість джерел у момент їх виникнення призводить до того, що будь-яке джерело і відображає реальність і одночасно саме є її частиною. І цільове призначення інформації не виключає її об'єктивності.

Із точки зору семантики, тобто змісту в історичних джерелах з'являється інформація *виражена і структурна*. Виражена інформація – це та, яка вноситься в текст усвідомлено. Вона очевидна для автора. Структурна ж включається в джерело мимоволі, і вона не очевидна, не виражена для автора.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Синтаксичний аспект інформації стосується способів і форм відображення реальності в джерелах. Інформація може бути виражена різним способом – описово; зображально, тобто художньо, фотографічно і т. д.; вимірально, через цифри; фоносигнально, за допомогою звуку та іншими способами.

Таким чином, центральною проблемою сучасного джерелознавства є підвищення інформативної віддачі джерел шляхом вилучення різноманітної інформації, прямої і непрямой, відкритої і прихованої, вираженої і структурної. Причому, саме з останньою пов'язана інформаційна невичерпність, притаманна всім історичним джерелам. А це забезпечує можливість аналізу взаємозв'язків досліджуваних подій і явищ, тобто відкриває шлях реалізації системного підходу до вивчення різних наукових проблем.

3. Масові історичні джерела

У сучасному комплексі писемних матеріалів все більш суттєву роль відіграють *масові історичні джерела*. Ще в 1960–70-ті рр. вони викликали інтерес у дослідників. Тоді постало питання, за якими джерелами і яким чином історична наука може вивчати не тільки поодинокі події, але й глобальні масові явища.

Життя будь-якого суспільства нерозривно пов'язане з такими складними різноманітними процесами як рівень народжуваності і смертності людей, міграція населення, зростання або зниження матеріального достатку, зміна суспільних настроїв і т. п. Природно, цими питаннями повинні займатися представники державної політики, але вони не можуть обійтися без наукових аналітичних досліджень учених.

У дослідженні подібного роду проблем неминуче відбувається міждисциплінарна взаємодія багатьох наук, зокрема соціології, політології, економіки, державного управління і, звичайно, історії, яка покликана займатися узагальненням історичного досвіду, необхідного суспільству в його теперішньому та майбутньому житті. Історики радянського періоду вважали, що традиційні підходи і способи вивчення джерел не дозволяють адекватно і повноцінно дослідити масові процеси, що відбуваються в суспільстві. Більше того, далеко не всі писемні джерела, а лише деякі їх групи дають можливість ставити і вирішувати ці проблеми. Таким чином, виникла необхідність сформувати комплекс цих джерел, виробити прийоми їх вивчення і, звичайно, знайти для них точне визначення. Сам термін *«масові історичні джерела»*

влаштував всіх, але знайти йому загальноприйняте визначення довгий час не виходило.

Недостатньо було сказати, що масові джерела – це ті, які дозволяють аналізувати масові явища і процеси, виявляти і описувати історичні тенденції та закономірності. На початку 1960-х рр. одним із перших дав своє розуміння цих джерел В. Стрельський. Він висловив припущення, що *масові джерела* – це ті, які ілюструють закономірності, вже встановлені за унікальними матеріалами, що відображають найбільш важливі і характерні риси досліджуваних істориками питань. Тим самим дослідник підкреслив, що в порівнянні з унікальними джерелами масові займають другорядне становище, оскільки не додають нічого суттєвого до знайдених фактів.

Ряд дослідників не погодився з таким судженням. І перш за все з тим, що на основі масових джерел не можна вивчати закономірності суспільного розвитку, оскільки вони займають якесь підсобне місце. Найбільш аргументовані заперечення були зроблені Б. Литваком, який дав таке визначення: «Масові джерела – це такі документи, які містять поодинокі факти обмеженого інтересу, але взяті в сукупності вони дозволяють з'ясувати ті чи інші важливі суспільні закономірності». І ще ним було зроблено важливе доповнення – «за своєю формою ці документи представляють певний формуляр або його зачатки». Таким чином, поняття «масове джерело» і «документ» тісно пов'язані одне з одним і багато в чому близькі за значенням.

Пізніше Б. Литвак представив найбільш суттєві з його точки зору ознаки масової документації. Він визначив деякі властивості і характеристики, згідно з якими джерела можна віднести до масових. Перш за все дослідник назвав таку їх рису як *ординарність* – обставини появи. Ординарний – в буквальному сенсі слова звичайний, пересічний. Це означає, що масові джерела, тобто документи виникають у повсякденному житті людей. Наступна важлива їх особливість – *однотипність форми*, що тяжіє до стандарту. Вона проявляється в наявності законодавчо встановленого або під впливом місцевих звичаїв сформованого формуляра, а іноді й зачатків його форми.

Неодмінною характеристикою масових документів є *однорідність, відповідність і повторюваність* їх змісту. Дійсно, джерел з фактами подібного роду дуже багато і їх відомості постійно повторюються і тиражуються саме тому, що така інформація затребувана в повсякденному житті кожної людини. І ще важливою властивістю джерел, яка зараховує їх до комплексу масових, стає *первинність*, тобто гранична близькість документа до факту реальності, що його відбиває. Можна

Історичне джерелознавство та українська археографія

сказати, що такий документ практично виникає в момент події, яка тут же в ньому і фіксується.

Інший підхід до розуміння масових джерел запропонував І. Ковальченко. У 1960–70-ті рр. він став основоположником нового напрямку в радянській історичній науці, пов'язаного із застосуванням кількісних методів в історичних дослідженнях. Цей шлях розвитку і ці методи якраз і ґрунтувалися на роботі з масовими джерелами. Пізніше цей напрямок, що давно існував у західній науці, почали називати *кліометрією* або *квантитативною історією*.

На відміну від Б. Литвака, І. Ковальченко запропонував при визначенні поняття «масові джерела» враховувати, у першу чергу, які суспільні явища і процеси вони відображають. Тобто на перший план висувалися не обставини і цілі створення, не форма джерел, а зміст укладеної в них інформації. Суть визначення полягає в наступному: «Масові – це такі джерела, які характеризують складні, системні об'єкти дійсності. Вони відображають сутність і взаємодію масових об'єктів у всьому різноманітті їх будови». Цей підхід дозволив включити в число масових джерел не тільки окремі документи з одиничними фактами, а й джерела, що містять факти узагальненого характеру. Наприклад – статистику, за умови, що статистичні матеріали містять в собі інформацію про масові соціальні об'єкти.

До комплексу масових історичних джерел відносяться такі групи матеріалів:

- *статистика* – як у вигляді первинних, необроблених даних, так і в згрупованому вигляді;

- *матеріали соціологічних обстежень*, які з'являються в ході соціологічних опитувань, проведених різними організаціями. Різновидами цих опитувань є анкетування та інтерв'ювання, що проводяться в різних формах;

- *формалізовані джерела* – документи, що мають стандартні розроблені форми у вигляді анкет, формулярів, бланків і т. д. (наприклад, паспорти, трудові книжки, особові листки з обліку кадрів, різні акти цивільного стану, посадові інструкції, трудові договори і т. п.);

- *напівформалізовані джерела*, тобто ті документи, які не мають розробленої форми, але описують стандартні, багаторазово повторювані ситуації (наприклад, характеристики, автобіографії, скарги, рекомендації, резюме тощо);

- *машинозчитувані види документів*, тобто документи, придатні для автоматичного зчитування інформації, що міститься в них.

Як можна побачити, коло масових матеріалів дуже різноманітне за своїм змістовним потенціалом.

Отже, масові історичні джерела в силу своїх природних особливостей дозволяють вивчати не тільки окремі факти і події, а й суспільні явища і процеси. Причому, в їх складній, часом суперечливій, динаміці. Але це було б неможливим без постійного накопичення і практичного освоєння системно продуманої методики вивчення масової документації. А способи і прийоми дослідження інформації цих джерел дуже специфічні. Наприклад, важливим завданням аналізу масових документів є встановлення їх *репрезентативності*.

Крім цього, аналіз масових джерел передбачає перевірку достовірності і точності даних, а для цього треба з'ясувати, з якою метою і як вони збиралися. Не менш важливим завданням є пошук найбільш вдалих і результативних способів обробки цих даних. Масові джерела багаті структурною інформацією і допускають застосування до себе *кількісних методів* обробки.

Соціальні явища і процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. обумовлюють постійне зростання документального фонду. На підставі накопиченого в історичній науці досвіду щодо застосування кількісних методів та інформаційних технологій для аналізу масових історичних джерел, можна зробити висновок, що нові способи, які дають додаткові можливості у вивченні пам'яток минулого, найкраще використовувати в поєднанні з традиційними методами джерелознавчого дослідження.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Хто із науковців Російської імперії і в якій праці вперше застосував термін «джерело»?

2. Якими поняттями визначали термін «історичне джерело» німецькі і французькі науковці кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Е. Бернгейм, Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобос)?

3. У чому полягає розширювальне трактування поняття «історичне джерело»? Назвіть прихильників цього підходу.

4. Як тлумачили природу історичного джерела радянські історики і джерелознавці М. Варшавчик, О. Пронштейн, С. Шмідт, І. Ковальченко та інші? У чому полягають відмінності у їхньому трактуванні історичного джерела?

5. Назвіть і розкрийте сучасні підходи до визначення поняття «історичне джерело».

6. Розкрийте поняття «інформації джерела». У чому полягає відмінність між підходами у його трактуванні науковців М. Варшавчика, О. Медушевської та І. Ковальченка?

Історичне джерелознавство та українська археографія

7. Проаналізуйте структуру інформації джерел, розроблену М. Варшавчиком.

8. Охарактеризуйте основні аспекти інформації джерел, розроблені І. Ковальченком.

9. Дайте визначення поняття «масові історичні джерела» і розкрийте їх основні риси та особливості.

10. Які групи матеріалів входять до комплексу масових історичних джерел?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Блок М. Апологія історії или ремесло историка [Текст] / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 259 с.
2. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник [Текст] / О. М. Богдашина. – Харків : «Вид-во САГА», 2008. – 214 с.
3. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій [Текст] / В. І. Воронов. – Дн. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
4. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; под ред. А. Г. Голикова. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 464 с.
5. Грицкевич В. П. Теория и история источниковедения. Учебное пособие [Текст] / В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин. – Минск : Изд-во БГУ, 2000. – 226 с.
6. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [Б. в.], 1998. – 212 с.
7. Історичне джерелознавство: Підручник [Текст] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
8. Ковальченко І. Д. Методи исторического исследования [Текст] / І. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 440 с.
9. Конончук І. Джерелознавство: Навчально-методичний посібник [Текст] / І. Конончук. – Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 88 с.
10. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории [Текст] / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 2008. – 358 с.

11. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования [Текст] / А. П. Пронштейн. – М. : Высш. школа, 1986. – 207 с.
12. Русина Ю. А. История и теория источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 1997. – 124 с.
13. Русина Ю. А. Методология источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 204 с.
14. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования [Текст] / Г. П. Саар. – Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. – 174 с.
15. Февр Л. Бои за историю [Текст] / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 635 с.
16. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.

ТЕМА 4.

КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Поняття систематизації та класифікації історичних джерел.
2. Основні схеми класифікації джерел.
3. Типологічна класифікація історичних джерел.
4. Родова і видова класифікація історичних джерел.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Археологічні джерела, вид історичних джерел, епіграфіка, епіграфічні пам'ятки, етнографічні джерела, етнологія, залишки історичних фактів, історичне джерело, кінофотодокументи, класифікаційна схема історичних джерел, класифікація історичних джерел, лінгвістичні джерела, перекази, писемні джерела, речові джерела, рід історичних джерел, систематизація історичних джерел, словесні (вербальні) джерела, типи історичних джерел, типологія, усні джерела, фонодокументи.

1. Поняття систематизації та класифікації історичних джерел

Із проблемою «історичні джерела» нерозривно пов'язана проблема їх класифікації. Уже на ранніх етапах розвитку історичної науки в розпорядженні істориків було багато джерел. Надалі їх кількість суттєво зростала, тому неминуче постало питання про *систематизацію*, тобто впорядкування наявних у розпорядженні істориків матеріалів.

Систематизація джерел у першу чергу пов'язана з цілями і завданнями дослідження. Завдання систематизації – зробити доступними для історика-дослідника виявлені джерела, згрупувати їх, допомогти у знаходженні потрібних фактів, визначити можливий обсяг матеріалу, що підлягає вивченню. Мета систематизації – службова, допоміжна. Вона полягає у створенні такої системи, яка б повніше розкривала зміст досліджуваних джерел. Вибір цієї системи цілком визначається волею історика-дослідника. При цьому можуть бути обрані такі *принципи систематизації*:

– *хронологічний*, який враховує час утворення джерела (тут можна виділити великі і дрібні системи. До перших відносяться, наприклад,

джерела античної, середньовічної, нової та новітньої історії; до других – джерела з історії Другої світової війни, післявоєнного десятиліття і т. д.);

– *регіональний* (джерела з історії України, Західної Європи тощо);

– *етнічний* (джерела з історії українців, поляків, молдован, татар, циган тощо);

– *проблемний* (джерела зі скасування кріпосного права в Росії, Австро-Угорщині тощо);

– *персональний* (джерела, які розкривають діяльність Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Степана Бандери і т. д.).

– Найбільшого поширення набула систематизація за декількома принципами (наприклад, джерела історії України (Білорусії, Росії, Польщі та ін.) нового і новітнього часу).

Класифікація викликана природною потребою розібратися в тій масі історичних джерел, яка постійно збільшується. Під *класифікацією* джерел розуміють розподіл всієї їх безлічі на групи за певною ознакою загального для кожної групи. Ознака – це критерій поділу джерел на групи, властивості і характеристики, якими одна група джерел відрізняється від іншої. Можна сказати інакше, класифікація – це певна логічна операція, яка полягає в поділі досліджуваних джерел на окремі групи (типи, роди, види, залишки, перекази) за виявленими між ними подібностями та відмінностями (ознаками).

Класифікація джерел – не самоціль. Ця процедура полегшує і удосконалює вивчення джерел. Зведення джерел у різні групи дозволяє побачити їх особливість, індивідуальність, і з огляду на це виробити диференційований підхід до кожної групи, а значить спеціальні, поглиблені методи дослідження.

Класифікація не просто систематизує джерела в зручні для вивчення групи, а сприяє їх пізнанню, є одним зі способів і засобів цього пізнання. Дійсно, писемні джерела відрізняються від речових або усних, а, наприклад, законодавство від спогадів, статистики або ділових документів. І крім деяких загальних, універсальних підходів ці різні джерела потребують особливих прийомів вивчення, які тільки до них можна застосувати.

Отже, класифікацію вчені визначають як логічну операцію, що складається в поділі досліджуваних об'єктів на окремі види і класи за виявленими подібностями і відмінностями, на основі знання їх закономірного зв'язку. Причому ознаки, на основі яких проводиться класифікація, повинні бути не випадковими, а суттєвими.

2. Основні схеми класифікації джерел

Під поняттям *класифікаційної схеми* розуміють сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації. Сприймаючи класифікацію як важливий шлях розв'язання комплексу джерелознавчих завдань – встановлення спільності, подібностей і відмінностей, генетичних зв'язків між джерелами, виявлення ступеня їх автентичності, репрезентативності, достовірності, адекватного віддзеркалення ними об'єктивної дійсності, розрізняють різні класифікаційні схеми.

Спочатку в коло класифікаційних інтересів потрапили писемні історичні документи, а згодом – будь-які «сліди» історичної дійсності. Прагнення класифікувати всі історичні джерела породжувало найзагальніші схеми їхнього поділу, а спроби конкретизувати їх так само продукували загальність визначень назв класів. Яскравим доробком тут є праці М. Варшавчика, І. Войцехівської, Я. Калакури, В. Стрельського, Л. Черепніна, Ф. Шевченка та інших істориків.

Існує доволі багато класифікацій. Вибір конкретної класифікації при написанні дослідження залежить від формулювання теми, а також від його мети і завдань. Але ідеальних класифікацій не існує. Усі вони не досконалі і не безперечні. Дискусії, насамперед, ведуться навколо спроможності ознак, що лягли в основу тієї чи іншої класифікації. До того ж класифікаційні схеми завжди умовні і схильні до змін, природних і неминучих в ході розвитку гуманітарного знання. Із плином часу відбувається оновлення, модернізація тих чи інших відомих класифікацій. Громадське життя розвивається, з'являються соціальні нововведення і пов'язані з ними нові групи джерел. Зокрема, в межах цілком осяжного періоду виникло і вже ґрунтовно увійшло в інструментарій дослідників поняття «комп'ютерне джерело» і те, що за ним стоїть.

У джерелознавстві розрізняють *загальні* і *приватні* класифікації. Перші стосуються всієї маси джерел, доступних історикам. Серед теоретиків кінця XIX – початку XX ст. найбільш чіткі класифікації історичних джерел та їх відомостей запропонували І. Дройзен, Е. Бернгейм і О. Лаппо-Данилевський.

Е. Бернгейм запропонував поділити всю масу джерел на дві групи, які він назвав «*залишки*» і «*традиції*». До залишків він відніс дані мови, звичаї і звички людей, твори ремесел, ділові акти, адміністративні документи, законодавство і діловодні папери, монети і медалі. Серед традицій цим дослідником були виділені – усна, письмова та образот-

ворча. Усна традиція, як він вважав, представлена піснями, легендами, анекдотами, прислів'ями і т. д. До письмової традиції Е. Бернгейм включив біографії, мемуари, газети, історичні записи. Образотворчу традицію історик пов'язав з живописом, скульптурою, географічними картами, іконографією.

О. Лаппо-Данилевський також приділяв велику увагу проблемі класифікації історичних джерел. Головну мету цієї процедури він бачив у тому, щоб не просто впорядкувати джерела, а за допомогою класифікації розкрити їх пізнавальну цінність. Велика розмаїтість джерел, на його думку, веде до суттєвих відмінностей в методах їх вивчення. У результаті практичних досліджень учений прийшов до висновку, що зовсім не обов'язково поділяти джерела за однією ознакою, їх цілком може бути кілька. Усе залежить від мети дослідження.

Загальною класифікацією О. Лаппо-Данилевський вважав розподіл джерел за *ступенем їх близькості до об'єкта вивчення історика*, тобто тієї події або явища, яке відображено в самому джерелі. Відповідно до цієї ознаки ним було запропоновано дві групи – *«залишки історичних фактів»* і *«перекази про них»*.

На думку автора, ці групи по-різному зображують історичний факт. *Залишки* – це ті джерела, які виникають в момент події або близько до неї. Вони позначають, фіксують факт, але не описують його. До залишків ним були віднесені мова, традиції, звичаї, предмети старовини, документи. *Перекази* – це джерела, які з'являються після події або явища, іноді через тривалий термін. Як правило, вони описують цю подію, розповідають про неї, передають її зміст. На відміну від залишків перекази мають конкретного автора, який передає інформацію. До історичних переказів О. Лаппо-Данилевський включив розповіді очевидців, малюнки, мемуари, біографії, життя, літописи і т. д. Причому, з урахуванням названих характеристик він вважав, що перекази більш суб'єктивні і особистісні, ніж залишки, а тому в цілому менш достовірні.

Ш. Сеньобос і Ш. Ланглуа запропонували розподіл джерел і фактів на «безпосередні сліди» минулого, що заслуговують особливої довіри, і «непрямі сліди». М. Блок також дотримувався поділу джерел на дві великі групи: «навмисні» і «ненавмисні» джерела. У першому випадку цілі автора виявляються в джерелах, вони зрозумілі, у другому – творці джерел не переслідували жодних явних цілей, тому ця група оцінювалася як найбільш важлива для історика.

У 1940 р. М. Тихомиров у підручнику з джерелознавства поділив усі історичні джерела на групи, які він назвав *типами*. Тим самим історик створив *типову класифікацію джерел*, яка належить до схем загального плану. Спочатку він назвав п'ять типів джерел – речові,

Історичне джерелознавство та українська археографія

писемні, усні, лінгвістичні, етнографічні. Пізніше цю класифікацію було доповнено ще двома типами – кінофотоматеріали і фонодокументи.

М. Тихомиров запропонував історикам користуватися як залишками, так і традиціями, розподіляючи всі історичні джерела на п'ять груп, які він позначив «видами»:

1) *речові* (археологічні пам'ятки, предмети побуту, нумізматичний матеріал, архітектурні пам'ятки);

2) *етнографічні* (пережитки);

3) *лінгвістичні* (географічна номенклатура, розмовна і книжна мова);

4) *усні* (усна розповідь, билини, пісні, прислів'я тощо);

5) *писемні*: а) пам'ятки літературного характеру (літописи, хроніки, хронографи, життя, мемуари, памфлети і т. д.); б) пам'ятки актового характеру (грамоти або акти в широкому сенсі цього слова, законодавчі пам'ятки, листи, юридичні документи тощо).

До 1960-х рр. склався розподіл всієї сукупності історичних джерел на шість груп: 1) писемні; 2) речові; 3) лінгвістичні; 4) етнографічні; 5) усні; 6) кінофотофонодокументи (пізніше цю групу була поділено на дві: кінофото- і фонодокументи).

Однак цю класифікаційну схему також не оминула критика. Зокрема, джерелознавці С. Каштанов і О. Курносів висловили сумнів щодо її теоретичної спроможності, оскільки тут, як вони відзначили, змішані два принципи поділу джерел: по-перше, за способом передачі явищ (речові, усні, писемні) і, по друге, за об'єктом дослідження різних наук (етнографічні та лінгвістичні). Пізніше І. Ковальченко також критикував непослідовність цієї класифікації за неоднозначність критеріїв поділу: одні групи виділені за формою відображення дійсності; інші – за способом фіксування інформації; треті – за об'єктом відображення. Науковець вказував і на інші вади такого підходу: наприклад, етнографічні матеріали можуть стати джерелом тільки після того, як будуть зафіксовані або письмово, або на відео-, аудіоплівку.

У свою чергу, С. Каштанов і О. Курносів запропонували свою класифікаційну схему, яка ґрунтувалася на принципі поділу писемних джерел за походженням. Учені аргументували, що вид документа – категорія вторинна, така, що походить від умов і відносин, які їх породили. Під походженням вони розуміли суму ознак, що визначають місце джерел в суспільному житті, їх цільове призначення, авторство, обставини появи. У цілому ця схема ґрунтувалася на формаційному підході і спиралася на базисно-надбудовну конструкцію теорії суспільно-економічних формацій. Виходячи з цього принципу, історики поділили всі писемні джерела на такі, що виникли в трьох сферах: соціально-економічних відносин; соціально-політичної боротьби, гро-

мадської думки і культури; сімейно-особистих відносин. Історики стверджували, що класифікація за походженням докорінно відрізняється від класифікації за змістом, оскільки в її основу кладеться не те, що відбивається в джерелі, а те, як воно відбивається в силу специфіки походження.

Цей підхід також викликав критику істориків Л. Черепніна і Е. Луцького, які відзначали, що більшість джерел виникли в умовах дуже складного переплетіння суспільних відносин і це ускладнить практичне використання цієї класифікації; якщо і допустити виникнення джерела в якійсь певній сфері, то з цього не випливає, що воно буде відображати тільки відносини, характерні для цієї сфери.

Наприкінці 1960-х рр. М. Варшавчик піддав критиці ухвалені досі схеми розподілу, засновані лише на одній з ознак: зміст, походження, близькість до факту і т. д. Історик зробив висновок, що не може бути вироблено наукової класифікації, заснованої на одному єдиному принципі поділу, оскільки різні джерела характеризуються різними рисами, якість і властивостями. Тому, на його думку, джерела треба класифікувати і за їх класовою спрямованістю, і за видами, і за походженням, і за авторством, допускаючи, таким чином, множинність принципів класифікації.

Таким чином, теоретичні дослідження і дискусії в області проблем класифікації історичних джерел призвели до утвердження на початку 1970-х рр. в науковій та навчальній літературі типо-видової системи поділу історичних джерел в контексті формаційного підходу.

У цілому, можна виділити кілька схем класифікації джерел, запропонованих істориками і джерелознавцями у попередні часи:

1. *Класифікація за метою створення*, запропонована І. Дройзеном. Відповідно до неї джерела поділялися на: ненавмисні (залишки, що відображають факти безпосередньо), навмисні (свідчення) та змішані (пам'ятки).

2. *Класифікація за ступенем близькості джерела до історичного факту*, запропонована Е. Бернгеймом. За цією класифікацією історичні джерела поділяються на залишки і традицію.

3. *Класифікація джерел за носієм інформації*, відома за працями Е. Фрімена, згідно з якою джерела поділяються на: речові (пам'ятки), писемні (документи) і словесні (розповіді).

4. *Змішана класифікація за метою створення і носієм інформації*, запроваджена А. Ксенополем, за якою джерела поділяються на: речові (пам'ятки), ненавмисні та усвідомлені (документи).

5. *Класифікація К. Ерслева за способом відображення джерелом історичного факту*, яка поділяє джерела на: залишки (людські і при-

Історичне джерелознавство та українська археографія

родні); людські вироби; факти сучасного життя, що дають уявлення про події минулого.

6. *Класифікація О. Ланпо-Данилевського*, який поділяв джерела на дві групи: джерела, що зображують історичне явище; джерела, що відображають це явище.

7. *Класифікація за походженням джерел* розрізняє: а) джерела особового й колективного походження; б) за походженням різних спільностей людей (націй, класів, народностей, верств); в) документи різних адміністративних, громадських та партійних установ (місцеві, регіональні, державні); г) авторства.

8. *Класифікація джерел за призначенням* поділяє їх на: нормативні, які фіксують певні людські наміри, норми; настанови (законодавчі акти, укази, накази, резолюції тощо); виконавчі, які відбивають те, що дійсно відбулося (звіти, донесення, листування, аналітичні жанри газетної публікації).

Джерела можуть бути розподілені також окремо за типами, видами, родами, групуватися за спеціальними ознаками тощо.

У сучасний період класифікація джерел продовжує займати пріоритетне місце в методології джерелознавства. Урахування історичного досвіду спонукало сучасних фахівців підтримати здобутки попередників. У підручниках з історичного джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, виданих українськими науковцями, зустрічаємо *родо-видову і типологічну* класифікаційні схеми. Згідно з першою джерела класифікують на:

- *документальні* (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші документи органів влади й управління, політичних партій, громадських об'єднань);
- *оповідні* (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика);
- *масові* (періодика, газети, журнали, листівки) джерела;
- *джерела особового походження* (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо);
- *матеріали конкретно-соціологічних досліджень*.

Типологічна класифікаційна схема поділяє джерела на речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові або аудіальні, поведінкові, конвенціональні.

Виправданим часом залишається визнання залежності критеріїв класифікації від: *мети, предмета дослідження*, зокрема за походженням і авторством (особові, групові); *форми* (літописи, хроніки, картини, будівлі, зброя, фотографії); *змісту* (політичні, соціально-економічні, дипломатичні, військові, правничі, культурологічні, релі-

гійні); способу і місця зберігання; хронологічної, географічної ознак тощо.

Усвідомлюючи умовність будь-якої класифікації та систематизації, історики продовжують розглядати їх невід'ємною умовою пізнання історичних джерел.

3. Типологічна класифікація історичних джерел

Типологія – класифікація предметів або явищ за спільними ознаками. Типологічна класифікація джерел має своєю підставою облік їх функцій, а також характеру знакових систем, за допомогою яких в них фіксується інформація.

Типи – це великі комплекси джерел, які відрізняються один від одного способом передачі, зберігання і кодування інформації. Тобто інформація закодована і передається письмово, усно, завдяки речовим джерелам і т. д. Специфіка кодування інформації дає різне відображення дійсності і різні можливості цю інформацію декодувати, розшифрувати.

Більшість дослідників виділяють вісім типів джерел: речові, писемні, усні, лінгвістичні, етнографічні, кінофотодокументи, фонодокументи. В останні роки ставиться питання про типологію історичної інформації, що зберігається в інтернеті.

Речові джерела – один з найрізноманітніших типів. Основну частину цих джерел становлять археологічні пам'ятки, тобто виготовлені людиною стародавні предмети, а саме знаряддя праці, домашнє приладдя, одяг і прикраси; споруди або поховання. Вони особливо важливі для вивчення найдавнішого безписемного періоду історії людства. Тут відображені умови життя людей, система виробництва, рівень культури різних верств населення, їх спосіб життя.

Писемні джерела можна назвати фундаментом історичних досліджень. Багато дослідників вважали і вважають, що це основна категорія, сама інформативна група джерел. Відмінною особливістю цих джерел є те, що інформація, яка міститься в них, закодована у вигляді письма (рукописного або друкованого).

Комплекс писемних джерел упродовж всієї історії людства суттєво змінювався з розвитком самого суспільства. Тому одні письмові тексти, такі як літописи і хронографи, відносяться тільки до глибокої давнини, інші супроводжують людство тривалий час його розвитку і продовжують існувати в наші дні (зокрема, закони, акти, діловодство).

Історичне джерелознавство та українська археографія

Треті виникають на тому чи іншому етапі розвитку, як це було з періодичною пресою, статистикою, спогадами і т. д.

Існують також і перехідні групи джерел, які знаходяться на межі різних типів. Наприклад, проміжний варіант між речовими і писемними – це так звані *епіграфічні джерела*. До них відносяться написи, зроблені на твердому матеріалі – камені, глині, дереві, металі, кістці та ін. Їх вивченням займається спеціальна дисципліна – *епіграфіка*.

Усні джерела відображають реальне життя у вигляді художніх образів. До цієї групи прийнято включати фольклор, казки, частівки, анекдоти, розповіді і т. д. Без вивчення цих джерел неможливо проникнути в духовне життя людей, світ їх настроїв, думок, сприйняття і оцінок навколишнього життя. Але потрібно враховувати, що нерідко усна традиція є початковою формою, в якій дійшли до нас історичні звістки взагалі. Задовго до виникнення писемності народ із вуст в уста передавав свої перші відомості з історії свого роду, племені, сім'ї, загальні уявлення про світ. До того ж існувало явище звичаєвого права, тобто деяких загальноприйнятих норм і табу, що поширювалися в усній формі. По суті справи це була стадія, що передує писемному законодавству.

Специфіка усних джерел полягає в тому, що усна форма передачі, колективність створення, виконання і розповсюдження наклала на них свій особливий відбиток. Як правило, вони не містять точних відомостей про автора, місце і час свого створення, конкретних фактах, але дбайливо зберігають і доносять до нас оцінку та осмислення народом різних подій, явищ і процесів. А масова свідомість і суспільні настрої людей – це найважливіші складові життя будь-якого суспільства, такі, що багато в чому пояснюють все, що відбувається в тій чи іншій країні.

Лінгвістичні джерела допомагають вивчати природну людську мову і, таким чином, тісно пов'язані з писемними та усними джерелами, звідки власне і виявляються дані мови того чи іншого часу. Зміни в мові кожного суспільства в різні періоди його існування показують економічні, політичні та інші перетворення, що відбуваються в країні, впливають на складання нових понять і виразів. Аналіз мовної діяльності людей дозволяє вивчати найважливіші проблеми на стику історії та психології. І, звичайно, історик у своїй роботі нерідко використовує досягнення лінгвістів.

Етнографічні джерела в сучасному науковому знанні частіше називають як *етнологічні*, оскільки ця назва більш відповідає світовим стандартам. Етнологія – це наука, що вивчає походження, матеріальну і духовну культуру, особливості побуту і звичаїв різних народів. Відповідно, до етнологічних джерел відносяться явища культурного і сус-

пільного життя, успадковані людством від попередніх епох, збережені пам'яттю і свідомістю людей і які продовжують активно жити в нових формах. Вони завжди втілюють у собі і минуле і сьогодення одночасно, хоча в значній мірі і втрачають своє первісне значення. Це народні забобони, обряди, звичаї, ритуали, релігійні вірування і т. д. Вони фіксуються в письмовій, речовій, усній та інших формах.

Поява такого типу джерел як *кінофотоматеріали* було обумовлено розвитком самої техніки фотографії та кінематографії. Мабуть, тільки ця група джерел у змозі відобразити в найменших подробицях зорову сторону будь-якої події, звичайно, коли мова йде про документальні фотографії і кіно. Хоча, без сумніву, художнє кіно і фото певною рівня і якості також можуть представляти історичний інтерес.

Документальним кінофотоматеріалам властиві такі важливі характеристики, яких позбавлені інші джерела. Зокрема, оперативність і синхронність, а саме повний збіг за часом самої події і моменти її фіксації. Тобто ці джерела, без сумніву, можна зарахувати до залишків історичних фактів. І все ж таки ці матеріали, як і інші джерела, вимагають ретельної перевірки, встановлення достовірності зображених подій. Тим більше, що сучасні технічні можливості дозволяють виготовляти високоякісні підробки, які не так просто виявляти і доводити.

Фонодокументи представляють собою звукову сторону факту, зафіксованого в момент події. Цей тип відрізняється фоносигнальним способом передачі інформації. Узагалі, два останніх типи джерел унікальні тим, що матеріали, які входять до їх складу, виникають прямо в момент події.

Типологічна класифікація джерел, побудована за спорідненими ознаками кодування інформації, хоча й носить умовний характер, усе ж є найпоширенішою і застосовується як у наукових цілях, так і при створенні музейних колекцій та краєзнавчих експозицій. Загальні підходи і принципи до поділу джерел на типи мають конкретизуватися і окреслюватися в кожному окремому випадку залежно від теми дослідження, його мети, завдань, географічних і хронологічних меж, з урахуванням змісту джерел, їх походження, форми, природничо-географічних ознак.

4. Родова і видова класифікації історичних джерел

Працюючи над дослідженнями джерелознавчого характеру, вивчаючи ті чи інші проблеми історії, сфери суспільного розвитку, історики застосовують класифікаційні схеми, виходячи зі спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми називають *родовими*, або *видовими*.

Рід – це сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню. Рід джерел характеризується їх спорідненою внутрішньою формою, структурою, яка зумовлюється призначенням джерела на етапі його створення.

Наприклад, серед речових джерел виділяють археологічні, тобто ті, що включають найдавніші засоби праці, залишки будівель, зброї, посуд, прикраси і т. п. Хоча на перший погляд це різноманітні джерела, насправді вони мають споріднену внутрішню структуру і для їх дослідження застосовують методи археології. Як специфічний рід речових пам'яток виділяють зброю, дослідження якої також має свої особливості, потребує відповідних знань, підготовки, дослідницьких методів.

Словесні джерела можуть бути класифіковані на усні, лінгвістичні, писемні. Родо-видовий принцип класифікації можна застосувати і до звукових джерел, до яких відносять грамофонні, магнітні, лазерні та інші записи усної мови, пісенно-музичних творів. Попри їх певну самотність спільною для них є споріднена внутрішня структура і форма передачі інформації.

У свою чергу, рід поділяється на види. Під **видом** історичного джерела розуміється історично сформована сукупність писемних джерел, що характеризується однаковістю внутрішньої форми (структури), яка випливає з єдності походження, змісту, призначення джерела при його створенні.

Саме поняття «вид писемних джерел» з'явилося в українській та російській науці наприкінці XIX ст., хоча упродовж XVIII–XIX ст. історики називали такі їх види, як літописи, акти, матеріали діловодства і т. д. Наприкінці XIX ст. намітилася тенденція до закріплення терміну «вид» для позначення класів писемних джерел. Уперше цей термін використав В. Ключевський у 1894 р. Розробка видової класифікації відбила поглиблення і розширення знань про зв'язки джерела та історичної дійсності.

Видовий комплекс вітчизняних джерел змінювався і розвивався з плином часу. Наприклад, види писемних джерел з історії України

IX–XVII ст. – це літописи, актові матеріали, літературні тексти та ін. До середини XVIII ст. з'явилися такі нові види, як спогади, статистика, періодична преса, художня література і т. д. А ось літописи до цього часу вже перестали існувати, оскільки потреба в них вже відпала. Можна і далі продовжувати цей ланцюг видових змін джерел XIX, XX, XXI ст. Але важливо зрозуміти, що спочатку з'являється саме явище, а потім супутні йому джерела, а не навпаки. Припустимо, наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні з'являються політичні партії і відповідно їх програми і статuti, які для нас стають джерелами з історії цих організацій. Кожен вид має свої різновиди. Наприклад, різновидами сучасних законів є Конституції, кодекси, закони і т. д. А закони XIX ст., зазвичай, видавалися у вигляді укладень, статутів, грамот, положень, наказів, інструкцій, маніфестів, указів.

У 1975 р. Л. Пушкар'єв у своїй монографії «Классификация русских письменных источников по отечественной истории» привів у систему поняття «тип» і «вид». На його думку, *тип* відображає сутність найбільших категорій джерел, *вид* позначає компактні і чітко обмежені категорії писемних джерел. Тоді ж він виділив таку категорію як *рід*. Тип писемних джерел має два напрямки, два роди – *документальний* та *оповідний*. І відповідно види тієї чи іншої спрямованості.

У джерелознавчій літературі як види писемних джерел традиційно розглядаються: літописи, законодавчі джерела, акти, діловодна документація, статистичні джерела, документи особового походження (мемуари, щоденники, приватне листування, спогади тощо), періодична преса.

У сучасній науці дослідники, як і раніше, розглядають класифікацію як важливий пізнавальне засіб, необхідний для вивчення інформації джерел. Багато істориків і джерелознавців найбільш результативно вважають видову або типо-видову класифікацію історичних джерел. Але ці класифікації, як і будь-які інші, умовні.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що лежить в основі систематизації та класифікації джерел?
2. Розкрийте поняття «класифікаційна схема».
3. Чим загальні класифікації відрізняються від приватних?
4. Проаналізуйте класифікації історичних джерел Е. Бернгейма і О. Лаппо-Данилевського. Що ці науковці відносили до «залишків історичних фактів», а що до «переказів»?
5. Хто з радянських істориків утворив типову класифікацію джерел? Які типи джерел увійшли до неї?

Історичне джерелознавство та українська археографія

6. Проаналізуйте відомі вам схеми класифікації джерел, запропоновані науковцями в попередні і сучасні роки. Які основні ознаки джерел лягли в основу цих класифікацій?

7. Розкрийте основні типи історичних джерел.

8. Дайте визначення поняттям: «рід» і «вид» історичних джерел.

9. Назвіть відомі вам види писемних джерел.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій [Текст] / В. І. Воронов. – Дн. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
2. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; под ред. А. Г. Голикова. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 464 с.
3. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [Б. в.], 1998. – 212 с.
4. Історичне джерелознавство: Підручник [Текст] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
5. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
6. Конончук І. Джерелознавство: Навчально-методичний посібник [Текст] / І. Конончук. – Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 88 с.
7. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод [Текст] / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 1996. – 80 с.
8. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории [Текст] / Л. Н. Пушкарев. – М. : Наука, 1975. – 282 с.
9. Русина Ю. А. Методология источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 204 с.
10. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.
11. Шмидт С. О. О классификации исторических источников [Текст] / С. О. Шмидт // Путь историка: избранные труды по источниковедению и историографии. – М. : РГГУ, 1997. – С. 73–91.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

ТЕМА 5.

СТРУКТУРА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Метод джерелознавства.
2. Джерелознавчий аналіз.
3. Джерелознавчий синтез.
4. Виклад результатів джерелознавчого дослідження.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Автограф джерела, аналіз змісту джерела, внутрішня критика джерел, джерелознавчий аналіз, джерелознавчий синтез, зовнішня критика джерел, інтерпретація джерела, контент-аналіз, метод, метод джерелознавства.

1. Метод джерелознавства

Термін «метод» трактується в гуманітарній науці по-різному, оскільки в процесі історичного розвитку багато понять придбали свою багатозначність. У перекладі з грецької мови, в якій це слово виникло, воно буквально означає – слідування, простежування, шлях до чогонебудь.

У науковій літературі зустрічаються такі визначення. *Метод* – це форма практичного і теоретичного освоєння дійсності. Іноді визначають так: *метод* – це деяка окрема дія або сукупність пов'язаних між собою дій (операцій), що застосовуються для вирішення певних пізнавальних завдань. За тлумачним словником С. Ожегова, *метод* слід трактувати як спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення чогонебудь, тобто спосіб діяти, надходити. Таким чином, *метод джерелознавства – це спосіб вивчення джерела.*

Історичне джерелознавство та українська археографія

Існують різні спеціальні методи дослідження окремих видів джерел – законодавства, актових матеріалів, діловодства, періодичної преси і т. д. Наприклад, формулярний метод роботи з актами або прийом контент-аналізу при вивченні інформації матеріалів періодичної преси. Зокрема, контент-аналіз – це кількісний аналіз текстів з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених числових показників.

Однак є загальний, універсальний метод джерелознавства, логіка якого може бути застосована до всіх джерел. Мета його – аргументовано оцінити інформацію джерела з точки зору її повноти, точності і достовірності, а також вирішити, яким чином використовувати цю інформацію для вивчення будь-якої проблеми. Оскільки історик відбирає, класифікує і досліджує джерела в межах своєї наукової теми.

Теоретики кінця XIX ст. для вивчення письмових текстів виробили такі поняття як «зовнішня» і «внутрішня» критика джерел. Під *зовнішньою критикою* розумілося з'ясування питань, пов'язаних з історією виникнення джерела. *Внутрішній критиці* відводилося вивчення змісту тексту. Причому встановлювалася послідовність в розгляді джерела: зовнішня критика вважалася підготовчою, попередньою внутрішній.

За радянських часів користувалися термінами – *критика походження* і *критика змісту джерела*. До першої відносилось з'ясування впливу умов соціального середовища на появу джерела, а до другої – аналіз ідейної спрямованості тексту.

Джерелознавці С. Шмідт, О. Медушевська та інші виробили нові підходи до джерела і намагалися виявити більш спроможні, менш кон'юнктурні прийоми його вивчення. Зокрема, значно рідше стало вживатися слово «критика». І тут варто навести слова історика та джерелознавця В. Ключевського, який підкреслював, що історик – спостерігач, а не слідчий. Тому, кажучи про способи дослідження джерела, звернемося до термінів і характеристик, які з'явилися в науці наприкінці XX – на початку XXI ст. Отже, *метод джерелознавства* включає в себе *джерелознавчий аналіз* та *джерелознавчий синтез*.

Аналіз – це прийом дослідження джерела шляхом розгляду окремих його сторін, властивостей, частин, тобто розбір джерела на основні компоненти та їх розгляд.

Синтез – це спосіб вивчення джерела в єдності, взаємозв'язку його частин, тобто узагальнення даних, отриманих в ході аналізу. Таким чином, аналіз передуює синтезу.

2. Джерелознавчий аналіз

Розглянемо, які частини входять до системи джерелознавчого аналізу, тобто *структуру дослідження джерела*. Сучасні джерелознавці називають ряд складових, що знаходяться як зовні, так і всередині джерела, які необхідно встановлювати і досліджувати, щоб в результаті, підсумувавши їх, правильно оцінити інформацію джерела.

На першому етапі історик повинен виявити *історичні умови виникнення джерела*. Дійсно, будь-яке джерело, будь-то закон або мемуари, покликане до життя певними умовами та цілями, які найбезпосереднішим чином впливають на автора та його текст. Тому досліднику необхідно знати, що представляла собою та історична реальність, в якій джерело виникло. Параметрами, орієнтирами цієї реальності є *час і місце* появи джерела. Без точного встановлення цих просторово-часових характеристик текст неможливо співвіднести з тією епохою, яка його породила. А значить не можна побачити зв'язок між джерелом і конкретною подією, яку історик прагне вивчати, використовуючи інформацію, у тому числі і даного джерела. До речі, багато текстів, що відносяться до ранніх періодів існування суспільства, дійшли до нас без вказівки атрибутів часу і місця. Спроба з'ясувати їх – досить складне джерелознавче завдання.

Проблема авторства є неодмінним елементом процесу вивчення будь-якого джерела. Вона має свою специфіку стосовно до різних видів джерел. Так, ми знаємо, що є види оповідного характеру, до яких відносяться спогади, особисті щоденники, публіцистика, художня література. Такі тексти, як правило, написані персональним автором, особистість якого сильно впливає на особливості інформації джерела. У цьому випадку важливо знати або вміти встановлювати в ході складної пошукової роботи не просто фізичне ім'я автора, але й ті параметри його особистості, які можуть допомогти у вивченні джерела. Наприклад, рід занять цієї людини, факти її біографії, рівень культури та освіти, індивідуальні риси характеру. І, звісно, треба мати уявлення про соціальну чи політичну приналежності автора до тих чи інших суспільних груп з їх відповідними ціннісними установками, світоглядом, психологією. Усе це, безсумнівно, проявляється в змісті авторських текстів, а значить повинно враховуватися істориком.

Однак є джерела документального характеру і колективної творчості. Наприклад, законодавство, діловодство, актові матеріали і т. д. Тут проблема авторства виглядає дещо інакше і вирішується по-іншому. Припустимо, при вивченні законів нерідко виникає необхідність ви-

Історичне джерелознавство та українська археографія

значати склад авторських груп, особливо тих правових актів, які суттєво змінюють життя людей. Також постає питання про задуми і цілі законодавців і т. д.

Особлива складність виникає при роботі з джерелами особового походження, які з різних причин втратили свою авторську приналежність. Зокрема, це відноситься до багатьох текстів середньовіччя, а для деяких джерел більш пізнього часу може постати проблема псевдоніма, за яким ховається автор.

Із проблемою авторства безпосередньо пов'язані *обставини створення джерела*. Це наступний в ході розгляду джерела етап, на який джерелознавці рекомендують звертати увагу. Кожен текст створювався під впливом якихось конкретних обставин. Їх набір може бути найрізноманітним. Наприклад, важливо знати, чи був творець джерела учасником описуваних подій або отримував інформацію від когось іншого. Наскільки він був вільним на момент написання тексту, чи орієнтувався на цензуру, чи відчував на собі вплив друзів і родичів, чи прагнув отримати матеріальну або якусь іншу винагороду від своєї роботи. Усі ці та багато інших обставин можуть робити суттєвий вплив на зміст, спосіб викладу, структуру створюваного матеріалу.

Суттєвим елементом у вивченні джерела є з'ясування *історії тексту*. Завбачливий історик заздалегідь повинен припускати, що джерело, яке його цікавить, може мати різні варіанти і редакції. Причому, як авторські, коли творець матеріалу сам його переробляв, так і ті, що виникли незалежно від автора. В останньому випадку можливі сторонні втручання, які вільно чи мимоволі ведуть до спотворення тексту. Таким чином, можуть бути чорнові і остаточні, первинні і наступні варіанти. У будь-якому випадку при наявності декількох *списків і редакцій* джерела доводиться встановлювати так званий *основний текст*, тобто ту редакцію, яка, на думку дослідника, найбільш повно виражає думки автора. Іноді виникає необхідність звернутися до *автографа джерела* – особистого тексту автора, завіреного його підписом.

Вивчення історії тексту пов'язане також з питанням про переклади джерела, які можуть бути неякісними. Якщо дослідник не знає мову документа, то перекладач для нього практично виступає в ролі «спів-автора» тексту. До того ж одне і те саме джерело може мати різні переклади. Тоді досліднику доводиться робити вибір, бажано осмислений і аргументований.

Студентам, які складають список джерел зі своєї теми наукової роботи, відомо, що вони бувають *неопубліковані*, тобто такі, що зберігаються в архівах, і *опубліковані*. Стосовно до останніх треба звертати

увагу на такий елемент структури джерелознавчого дослідження як *історія публікацій джерела*.

Тексти можуть публікуватися і публікуються по-різному: у збірниках документів, хрестоматіях, на шпальтах газет і журналів. Спогади, особливо великі за обсягом, видаються у вигляді окремих книг. Якщо використовується опублікований текст, то досліднику слід знати, ким, коли і з якою метою це зроблено. Багато чого залежить і від часу виходу того чи іншого збірника документів (наприклад, у 1965 або 2015 р.). Кожне нове видання, а також перевидання джерела відображає ступінь його використання в новій соціальній практиці.

У різні роки радянського періоду в країні існувала досить жорстка цензура. Цілий ряд джерел просто не публікувалися, інші видавалися із сильними скороченнями. Саме тому наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., в умовах послаблення і скасування цензури, в Україні почався небачений підйом публікаторської діяльності. Перш за все видавалися джерела з найгостріших і дискусійних проблем української історії.

При аналізі джерела досліднику також необхідно з'ясувати, чи призначалося воно до видання самим автором або було створене для інших цілей. Це в тій або іншій мірі допомагає вирішувати проблему достовірності інформації. Як правило, текст, який не планувався до публікації, містить більш відверті факти і висловлювання свого творця.

Коли мова починає йти про погляди і позиції автора, потрібно перейти до характеристики такої важливої дослідницької процедури як *інтерпретація джерела*, тобто тлумачення, розкриття його змісту. Метою її є прагнення зрозуміти авторський задум, тобто той зміст, який вкладав у текст його творець. Зробити це буває непросто, оскільки автора і дослідника можуть розділяти часова, культурна, релігійна, національна, психологічна та інші дистанції. Тут необхідно вміти подумки і духовно зануритися в епоху, що вивчається, відчутти образ життя людей того часу, їх психологію, менталітет, логіку поведінки. Інакше неможливо зрозуміти і пояснити суть тих подій, що відбувалися в минулому, а отже і багато процесів сучасності. Дослідник, який ігнорує інтерпретацію джерела, не в змозі адекватно оцінити соціокультурний фон іншого часу або іншої країни, а значить, свідомо спотворює сенс досліджуваних явищ.

Етап інтерпретації передбачає створення психологічно достовірно образу творця джерела. Звичайно, ступінь проникнення в психологію автора багато в чому залежить від видових особливостей матеріалу. Тобто, зручніше інтерпретувати такий вид джерел як спогади, в яких особистість автора, його думки і переживання представлені яскраво і чітко. Однак практика показує, що й інші джерела, зокрема, за-

Історичне джерелознавство та українська археографія

конодавство, діловодство і т. д. при вмілому до них ставленні успішно піддаються цій процедурі.

Принципове значення проблемам інтерпретації надавав О. Лаппо-Данилевський. Багато істориків і джерелознавців відзначають, що саме він створив загальне вчення про історичну інтерпретацію і системно представив його у праці «Методологія історії» (1910–1913). Учений показав, де проходить межа між інтерпретацією і внутрішньою критикою джерел, а також довів, що ця процедура вкрай необхідна історичній науці. Розуміючи, як важко тлумачити джерело, дослідник запропонував ряд принципів, тобто методів, *приймів інтерпретації*.

Назвемо деякі з них. По-перше, це принцип *психологічного тлумачення тексту*. Він заснований на визнанні чужої одухотвореності. Тобто історик, інтерпретуючи джерело, повинен відчувати за ним і його інформацією живу людину або групу людей, у залежності від авторської специфіки.

Наступний – *технічний метод інтерпретації* – дозволяє судити про сенс тексту за тими спеціальними технічними прийомами, якими користувався автор. Ці прийоми працюють на досягнення мети і вже цим допомагають зрозуміти задуми та прагнення автора джерела.

Типологічний спосіб передбачає співвіднесення даного джерела з тим типом культури, в якій воно виникло. Дійсно, суспільство розвивається, з плином часу змінюється тип його культури. Наприклад, люди середньовіччя за своєю свідомістю, поведінкою, способом життя відрізнялися від людей XIX або початку XXI ст. Про це свідчать і джерела, зрозуміти які поза соціо-культурним фоном їх часу практично неможливо.

І, нарешті, О. Лаппо-Данилевський назвав *індивідуалізуючий метод інтерпретації*, який орієнтує історика на розкриття індивідуальних особливостей особистості і творчості автора досліджуваного джерела. Адже крім загальних соціальних і культурних особливостей кожний текст несе на собі відбиток індивідуальності конкретного автора.

Від етапу інтерпретації джерела дослідник переходить до *аналізу його змісту* (раніше називалося внутрішньою критикою джерела). Вивчення змісту – це виявлення вміщеної в тексті інформації та встановлення її точності і достовірності. Відповідно тут починають переважати оцінні, раціональні, перевірені прийоми і процедури. При такому підході на перше місце виходять логічні судження, перевірка фактів, зіставлення даних.

Історик намагається з'ясувати достовірність інформації, тобто визначити, чи відповідають факти, що містяться в джерелі, фактам реальності. Найчастіше це робиться шляхом зіставлення різних текстів. І,

звичайно, логічніше перевіряти джерела-перекази історичними залишками. Наприклад, до аналізу чітхось спогадів залучати документальні матеріали, зокрема діловодні папери, статистику та ін. Однак не завжди це вдається і тоді доводиться задовольнятися наявними джерелами.

Аналізуючи зміст, дослідник розкриває інформаційний потенціал тексту, обґрунтовує свою позицію щодо точності і достовірності свідчень джерела. Тобто, в процесі *джерелознавчого аналізу* історик встановлює інформаційні можливості джерела. Тільки виконавши всю вищевикладену роботу, він може узагальнити зібрані відомості про автора, час, місце і обставини створення джерела, історії його тексту і публікації, смислової спрямованості і точності змісту, тобто перейти до завершальної стадії – *джерелознавче синтезу*.

3. Джерелознавчий синтез

На етапі синтезу джерело, з урахуванням узагальнення результатів аналізу всіх його сторін, частин і властивостей оцінюється повно і системно, як явище культури свого часу. І відповідно історик робить аргументовані висновки, яким чином він буде використовувати інформацію цього джерела при написанні своєї наукової роботи.

Повернення до цілісності джерела як до явища культури – характерна риса методології джерелознавства, що яскраво проявилася в підході О. Лаппо-Данилевського до вивчення приватно-правових актів, О. Шахматова – давньоруських літописів, В. Ключевського – давньоруських житій.

Метод джерелознавства – джерелознавчий аналіз і джерелознавчий синтез – має на меті відтворити джерело як історичне явище, і в цьому сенсі результат такого дослідження самодостатній. Джерелознавчий синтез, зосереджуючи увагу дослідника на відтворенні цілісності джерела як явища культури, відкриває можливість широких культурологічних компаративних досліджень, які залучають до поля вивчення подібні (особливо за такими ознаками, як структура, функції, цілі створення і т. п.) явища культури інших часів і народів. У результаті порівняльних досліджень виникають можливості синтезу більш високого рівня – відтворення явищ загальнолюдської історії, феноменології культури.

4. Виклад результатів джерелознавчого дослідження

Аргументована оцінка значення джерела дає обґрунтування для практичних рекомендацій щодо можливостей його науково-практичного використання. Це можуть бути рекомендації по збиранню відповідних джерел, експертизі цінності джерел, щодо їх використання в науково-дослідній та іншій роботі. Практичні рекомендації джерелознавця стають найбільш переконливими в тому випадку, якщо кожен з етапів джерелознавчого аналізу не тільки ретельно проведений, але й логічно обґрунтований і чітко викладений.

Джерелознавче дослідження має свою певну логічну послідовність викладу. Орієнтовна схема викладу результатів джерелознавчого дослідження є такою:

Вступ. У ньому обґрунтовується тема дослідження, характеризуються його методи, історіографія (ступінь вивченості даної теми в літературі), формулюються задачі дослідження.

Розділ перший «Характеристика джерела» відповідає першому етапу джерелознавчого аналізу – вивченню питань походження і авторства джерела. Тому в ній можуть даватися характеристики історичних умов виникнення джерела, автора (творця) джерела, історії тексту, історії публікацій джерела. У зв'язку з характеристикою автора і обставинами створення джерела розглядається питання про інтерпретацію джерела (тобто, що мав на увазі автор, створюючи текст джерела).

У *розділі другому* «Аналіз змісту джерела» основна увага приділяється повноті відомостей джерела та його достовірності. Виявлена фактична інформація систематизується і послідовно аналізується.

Висновок містить узагальнену оцінку значення досліджуваного джерела і практичні рекомендації щодо його використання, виходячи з проведеного дослідження.

Зрозуміло, ця схема дослідження вельми узагальнена, типова. Залежно від того, які сторони джерела представляють найбільші труднощі для вивчення, послідовність етапів джерелознавчого аналізу буде дещо змінюватися стосовно до теми дослідження. Так, якщо в ході джерелознавчого аналізу змісту джерела виявляється найбільша цінність його інформації для вивчення певних сторін історичного процесу, то саме цим питанням і слід приділити основну увагу в другому розділі. Можуть стати самостійним дослідженням історія тексту джерела (його попередні і остаточні варіанти, редакторська правка тексту, сенс і напрямок змін тексту при доопрацюванні і т. п.) або історія пуб-

лікацій джерела (його перекладів і публікацій на інших мовах та їх особливості). Проте основна структура джерелознавчого дослідження зберігається.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення термінам «метод» і «метод джерелознавства».
2. Назвіть основну мету джерелознавства.
3. Поясніть, що вкладали науковці XIX ст. у поняття «зовнішня» і «внутрішня» критика джерел.
4. Поясніть, що вкладали науковці радянської доби у терміни «критика походження» і «критика змісту джерела».
5. Назвіть, що включає в себе метод джерелознавства.
6. Розкрийте основні складові частини структури дослідження джерела.
7. Проаналізуйте основні прийоми інтерпретації джерела, розроблені О. Лаппо-Данилевським у книзі «Методологія історії».
8. Накресліть і проаналізуйте орієнтовну схему викладу результатів джерелознавчого дослідження.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник [Текст] / О. М. Богдашина. – Харків : «Вид-во САГА», 2008. – 214 с.
2. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; под ред. А. Г. Голикова. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 464 с.
3. Грицкевич В. П. Теория и история источниковедения. Учебное пособие для студентов заочных отделений гуманитарных факультетов ВУЗов [Текст] / В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин. – Минск : Изд-во БГУ, 2000. – 226 с.
4. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [Б. в.], 1998. – 212 с.
5. Историчне джерелознавство: Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ [Текст] / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.

Історичне джерелознавство та українська археографія

6. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 440 с.
7. Конончук І. Джерелознавство: Навчально-методичний посібник [Текст] / І. Конончук. – Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 88 с.
8. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
9. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории [Текст] / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 2008. – 358 с.
10. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования [Текст] / А. П. Пронштейн. – М. : Высш. школа, 1986. – 207 с.
11. Русина Ю. А. История и теория источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 1997. – 124 с.
12. Русина Ю. А. Методология источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 204 с.
13. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования [Текст] / Г. П. Саар. – Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. – 174 с.
14. Санцевич А. В. Методика исторического исследования [Текст] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.
15. Стефанюк Г. В. Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин (заочна форма навчання) [Текст] / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2013. – 129 с.
16. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.

ТЕМА 6.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЧАСУ СТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛА

1. Методика датування історичних фактів.
2. Аналіз прямої часової інформації.
3. Аналіз непрямой часової інформації.
4. Синтез часової інформації.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Агіографія, Великий індікціон, виміряна часова інформація, вруцелето, геортологія, гідрологія, дата, епоніми, ера, індікт (індікціон), інформація, календар, кодикологія, лексикологія, лінгвістика, літочислення, невиміряна часова інформація, непряма інформація джерела, непряма часова інформація, ономазіологія, ономастика, просопографія, пряма часова інформація, рік, семасіологія (семантика), слова-архаїзми, слова-історизми, фенологія, часовий цикл.

1. Методика датування історичних фактів

Одними із головних проблем методики дослідження історичних джерел є питання встановлення часу, місця появи і авторства джерела. Цими питаннями науковці ретельно займалися з XIX ст., про що вже йшла мова у попередніх розділах. Їхні наукові пошуки і надбання суттєво вдосконалили структуру джерелознавчого дослідження. Високо оцінюючи праці О. Лаппо-Данилевського, С. Шмідта, І. Ковальченка, О. Медушевської, О. Санцевича та інших науковців з даного питання, найбільш оригінальною і найдоступнішою для вивчення, на нашу думку, є методика, запропонована О. Пронштейном та І. Данилевським у праці «Вопросы теории и методики исторического исследования» (М., 1986), яка не втратила актуальності і сьогодні. В основі джерелознавчого аналізу автори виділили дві стадії, перша з яких складалася зі встановлення походження джерела, його справжності, авторства, часу, місця і умов виникнення з урахуванням зв'язку джерела з певною епохою, політичних і класових позицій його автора. Після цього дослідник переходив до спеціального вивчення змісту джерела з метою з'ясування повноти, достовірності і точності укладених в ньому відо-

Історичне джерелознавство та українська археографія

мостей. У запропонованій темі розглянемо методика дослідження часу створення джерела.

Атрибутом наукового історичного факту є часова координата. Представлений поза часом факт не може бути пов'язаний з минулим. Тому необхідним елементом процесу його пізнання є датування.

Датою називають достовірно встановлений дослідником час здійснення події або появи джерела. Конкретну інформацію про події і процеси дослідник бере з історичних джерел. Ця інформація є частиною образу, який виник у людини в результаті спостереження реальних подій і зафіксований нею у джерелі. Інформація про час є частиною всієї інформації про історичний процес. Разом зі всією іншою інформацією вона видобувається з джерела на етапі аналізу. При цьому дослідник повинен виділити максимум часової інформації. Чим більше відомостей про час здійснення події йому поталанить знайти і чим більше вони будуть відрізнятися за формою та змістом, тим достовірнішою буде дата, встановлена на їх основі.

Однак, справа полягає не тільки в кількості дат. Важливо знати, звідки їх отримав автор джерела, і на якому етапі розвитку тексту вони потрапили до нього. Відповісти на ці запитання без текстологічного аналізу джерела неможливо. Інформація джерела про час неоднорідна. За формою вона поділяється на *пряму* і *непряму*.

Пряма часова інформація, або *прямі дати*, відображає реальний історичний час скрізь призму тієї системи літочислення, якою користувався автор джерела. *Непряма інформація про час*, або *непрямі дати* – це відомості про події, пов'язані з інформацією, яка вивчається, дата здійснення яких є відомою або може бути встановлена. Вона ще не є вимірною і тому для включення в наукове фактичне знання повинна бути попередньо виражена в основних одиницях астрономічного часу – днях, місяцях і роках.

З огляду на зазначене, часова інформація джерела поділяється на *вимірну* і *невимірну*. Такий поділ не співпадає з поділом її на *пряму* і *непряму*. До *вимірної інформації* відносяться всі відомості, які розглядалися авторами джерел в якості часових орієнтирів. До *невимірної* – ті відомості, які об'єктивно відображали історичний час у минулому, але не використовувалися в якості часових дат. Такий поділ часової інформації важливий при вирішенні питань про достовірність відомостей, отриманих дослідником у результаті джерелознавчого аналізу. Але потрібно зауважити, що питання про достовірність часової інформації в повному обсязі вирішуються тільки на етапі співставлення і перевірки всіх накопичених істориком конкретних відомостей.

На етапі джерелознавчого аналізу перед дослідником постає проблема віднесення інформації до того або іншого історичного факту, тобто *проблема ідентифікації інформації джерел*. Для того, щоб мати право використовувати будь-які часові орієнтири для датування історичного факту, історик має довести, що вони відображають реальний час існування саме тієї події, явища або процесу, які датуються.

На наступному етапі вся відпрацьована таким чином часова інформація перевіряється і використовується для датування історичних фактів. У результаті цього процес датування історичних фактів поділяється на два етапи: перший – аналіз часової інформації джерел, що включає в себе виділення і збір дат; другий – синтез, тобто співставлення, узагальнення зібраної інформації і отримання достовірних дат.

2. Аналіз прямої часової інформації

Основним способом вимірної передачі часових координат є пряма часова інформація. Вона складається з показників, які виражені в одиницях однієї з систем літочислення (рік, місяць, число, день тижня і т. ін.).

Пряма часова інформація може бути представлена в джерелі перед усе річними показниками, тобто хронологічною частиною дати. Події в межах року визначаються календарною частиною дати. На відміну від хронологічної, календарна частина кожного року повторюється. Вона представлена показниками місяця, числа і дня тижня. Пряму часову інформацію дослідник отримує у вигляді абсолютних дат, тому вона є предметом вивчення історичної хронології.

Хронографічними відомостями є: порядковий номер року, ера і стиль літочислення, номер року в індиктовому циклі, кола Сонця і Місяця, показник місця року в пасхальному циклі.

Рік. Показання порядкового номера року здійснення події несе основну хронографічну інформацію. Вона є найбільш очевидною і виділяється першою. Але ця інформація є повноцінною тільки в тому випадку, якщо відома ера, за якою вказаний рік, і стиль літочислення. Без цих додаткових відомостей річні показники, знайдені в джерелі, неможливо достатньо точно перевести на сучасну систему літочислення.

Ера, за якою автори джерел датували події, як правило, не вказувалася, оскільки розумілася сама по собі. При роботі з ерами від «Сотворення світу» та «Різдва Христового» дати з абсолютною точністю не можуть бути встановлені. Різничитання в канонічних біблійських та євангельських текстах призвели до того, що в різних ерах вони зазвичай не співпадають.

Історичне джерелознавство та українська археографія

До початку XX ст. вважалося, що на Русі вживали тільки «візантійську» («константинопольську») еру, яка нараховувала 5 508 років від «Сотворення світу» до «Різдва Христового». Але подальші дослідження змусили істориків говорити про вживання в літописах декількох ер одночасно.

У церковній літературі перша офіційна згадка про Різдво Христоса з'явилася в 742 р., хоча до переходу на нове літочислення було ще дуже далеко. Лише з XV ст. всі папські документи почали застосовувати два паралельні типи датування: від «Сотворення світу» до «Різдва Христового».

На Русі існувала система літочислення від «Сотворення світу», а еру від «Різдва Христового» запроваджено в Україні, як і в Російській імперії, після Указу Петра I – лише в 1699 р. Це за давньоукраїнським літочисленням був 7208 р. Отже, різниця між цими календарями складає 5 508 років.

Стиль літочислення визначає календарний початок року. У країнах, що сповідували християнство, він починався 1 або 21 березня, 1 вересня, 25 грудня, 1 січня і т. д. Прямі показники стилю зустрічаються рідко, оскільки автори джерел добре знали, яким днем починався рік, і розраховували на те, що це відомо їх читачам.

Складність розрахунків історичних дат для України полягає в тому, що з 988 р. Новий рік починався в березні, а з 1492 р. – з 1 вересня. Ці дві системи існували паралельно. Лише в 1582 р. почали Новий рік вважати тільки з 1 вересня. Тому для переведення літописної дати на сучасний календар треба:

- 1) за березневого обчислення часу, тобто до 1492 р. для подій, які відбувалися з березня по січень, відняти число 5 507, бо березневе обчислення відстає від січневого на два місяці;
- 2) за вересневого обчислення подій, які відбувалися з січня по серпень, віднімається 5 508;
- 3) коли йдеться про події з вересня по грудень, віднімається 5 509.

Після християнізації Русь-Україна взяла календар з Візантії. Він був прийнятий Юлієм Цезарем у 46 р. до н. е., тому й зветься *юліанським*. У ньому рік складається з 365 днів і 6 годин. Це перевершує астрономічний рік на 11 хвилин і 14 секунд. Ця розбіжність щороку збільшується. У 1582 р. Папа Григорій XIII реформував цей календар і новий стиль отримав назву *григоріанського*. Українці довго дотримувалися юліанського календаря (старого стилю), хоча було кілька спроб запровадження нового стилю, який уже вживався в католицькому світі: в 1773, 1798, 1812 – за панування Польщі, Австрії, але ці спроби не вдалися.

У Росії новий стиль було прийнято лише за радянської влади після відділення церкви від держави: за 31 січня 1918 р. настало 14 лютого (таким чином було викинуто з календаря вже зайві 13 днів). В Україні григоріанське літочислення було введено Центральною Радою 1 березня 1918 р. для цивільного вжитку, а в церковному житті залишилося старе літочислення, яке нині відстає від астрономічного на 13 днів.

Але при обчисленні історичних дат слід враховувати, що в XVII ст. ця різниця становила 10 днів, у XVIII ст. – 11 днів, а в XIX ст. – 12 днів (бо за кожні 128 років набігає один день). Так, наприклад, Переяславська рада, за літописом, відбулася 8 січня 1654 р. За сучасним календарем це відповідатиме 18 січня. Тарас Шевченко народився 25 лютого 1814 р., отже, за новим стилем (+12) – тобто 9 березня.

Цикли. Окрім відліку років за лінійною шкалою, на Русі широко використовували розрахунок часу за циклами: індіктовим, сонячним і місячним. Порядковий номер циклу ніколи не вказувався, оскільки цикли використовувалися тільки у сполученні з іншою системою датування. У джерелі відмічався лише номер року в цьому циклі, який повторювався відповідно через кожні 15, 19 або 28 років.

Індікт*. Найбільш часто показник року супроводжувався індіктом. Самостійно індіктовий розрахунок не може використовуватися для датування, оскільки номери року в ньому повторюються через кожні 15 років. Але показник індікту дає історика важливу хронографічну інформацію. Зокрема, відомим є рік нашої ери, на який припадає перший рік першого індіктового циклу, – 312-й. Звідси можна порахувати, яким рокам нашої ери може відповідати будь-який індікт. Однак, якщо в розпорядженні історика є тільки індікт, він не може отримати однозначної відповіді. За його допомогою дослідник зможе лише встановити ряд років, в один із яких відбулася подія. Щоб отримати правильну дату, необхідно знайти додаткові часові орієнтири.

Указане про індіктовий розрахунок відноситься також і для розрахунку років за колами Сонця і Місяця.

Коло Сонця показує порядкове місце, яке займає рік у 28-річному сонячному циклі. Розрахунок сонячними циклами вівся від «Сотворення світу». Дослідниками встановлено, що один із цих циклів, 210-й за рахунком, розпочався в 344 р. Це дозволяє за показниками кола Сонця розрахувати всі роки нашої ери, які йому відповідали. До XIII ст. сонячні кола рахувалися з 1 жовтня, пізніше – з 1 березня.

* **Індікт** (або **індікціон**) – церковний період у 15 років, який починався 1 вересня і був затверджений Отцями Першого Вселенського Собору в 325 р.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Коло Місяця показує порядкове число року в 19-річному місячному циклі. Місячні цикли, як і сонячні, рахувалися від «Сотворення світу». Дослідники довели, що 309-й цикл також розпочався в 344 р. Тому показники кола Місяця дозволяють підрахувати роки нашої ери, на які вони припадали. Спочатку кола Місяця рахувалися за візантійським стилем – з 1 січня, а з XIII ст. їх почали рахувати з 1 березня.

Великий індиктіон. Сонячний цикл відображає порядок зміни днів тижня, які припадали на одні й ті самі числа року. *Місячний цикл* – порядок повторення фаз Місяця, які припадали на одне й те саме число місяця. Ці цикли лежали в основі розрахунку Великодня і пов'язаних з ним рухомих християнських свят. На їх підставі було розраховано велике пасхальне коло, або індиктіон, – 532-річний цикл (28x19), за кінцем якого Великдень припадав на ті самі числа, що й раніше, у тому ж порядку. Початком першого «великого кола» (11-го від «Сотворення світу») став 344 р. Згідно з розрахунками дослідників, індиктіон починається в четвер 1 березня і закінчується через 532 роки в середу 29 лютого. Так, останній Великий індиктіон розпочався 1 березня 1940 р. і закінчиться 29 лютого 2472 р.

Календарна частина прямо вираженої часової інформації включає показники сезону, місяця, числа, релігійних свят і днів тижня.

Сезони. Згадка у джерелі про сезон є невизначеною календарною інформацією. Припускають, що на Русі не існувало суворого розподілу року на сезони. Межі між порами року не були точно встановлені. Але як приблизний орієнтир часу в межах року є важливим, наприклад, для розрахунку часу, витраченого на переїзд із одного населеного пункту в інший, тому згадки про них мають враховуватися при датуванні історичних фактів.

Місяць і число. Показники місяця і числа є важливим видом прямої календарної інформації. Вони включаються в дату історичного факту звичайно без змін.

Релігійні свята. Часто замість числа і місяця в джерелах вказувалося релігійне свято, яке випадково співпадало з подією. Такий показник для автора джерела та його сучасників був рівноцінним прямому показнику календарної дати. Досліднику такі показники доводиться перекладати на зрозумілу нам мову календарних дат, що потребує достатніх знань у галузі геортології* та агіографії*.

* **Геортологія** (еортологія; грец. «έορτή» – свято, «λόγος» – наука, вчення, слово) – наука, що вивчає види свят як складову частину світової загальнокультурної спадщини.

Принципове значення має поділ християнських свят на рухомі (перехідні) і нерухомі (неперехідні).

Неперехідні свята завжди відзначалися в один і той самий день року. Але дослідник може також зустріти труднощі при їх перекладі. Визначити необхідну дату церковного свята йому допомагають святці, місяцеслови, кондакарії, прологи, календарні примітки.

Числа, коли відзначалися *перехідні свята*, постійно змінювалися, оскільки були пов'язані з датою святкування Великодня. Але, як правило, вони завжди припадали на одні й ті самі дні тижня. Не знаючи року, до якого відноситься згадка про перехідне свято, неможливо встановити його точну календарну дату.

День тижня. Часто показник числа місяця супроводжувався згадкою про день тижня, на який він припадав у цьому році. Іноді день тижня використовувався і для самостійного визначення часу. Такі згадки можуть бути використані для датування тільки в тому випадку, якщо відомо, на яке число припадало хоча б одне з них.

До прямих показників дня тижня можна прирівняти згадки про події, які здійснювалися в чітко встановлені дні. Так, наприклад, у перші століття існування монастирів на Русі чернечі постриги здійснювалися по неділях, а людина, над якою здійснювали це дійство, отримувала ім'я того святого, пам'ять про якого в той день відзначали. Церкви, зазвичай, освячувалися також по неділях. Освячення могло бути приурочено до храмового або одного з найближчих церковних свят. Виявлення подій, місце яких у межах тижня є визначеним, дає важливий допоміжний часовий матеріал.

Вруцелето. Із XIV ст. в якості прямих часових показників у джерела почали заносити вруцелета – умовні цифрові позначки днів тижня в слов'янських буквених записках. Це давало можливість швидко визначити, на який день тижня припадало будь-яке число місяця в потрібному році.

Розрахунок років. До прямої усвідомленої часової інформації відносяться також показники, які вказують на те, скільки років, місяців і днів пройшло між подіями.

Щоб використовувати подібні показники джерел для датування історичних фактів, дослідник має знати, як рахувалися роки на Русі і від якої події ведеться розрахунок у даному випадку. Як вже вказувалося,

* *Агіографія* (грец. «ἀγιος» – святий і «γράφω» – пишу) (житійна література) – жанр християнської літератури, в якому описується життя святих та аскетів; наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій.

Історичне джерелознавство та українська археографія

після християнізації на Русі при розрахунках років використовували візантійський метод рахунку. Суть його полягала в тому, що до числа цілих років, які пройшли між подіями, додавалися ще два неповних роки – кінець року першої події і початок року другої. Результат такого розрахунку на один рік випереджає результат, отриманий шляхом звичного для нас віднімання меншого значення року від більшого.

Друге питання вирішується в кожному випадку окремо. Від його рішення залежить достовірність отриманої дати. Часто в джерелах, особливо в літописах, подано розрахунки «до наших днів» або посилення на те, що деякі явища продовжують існувати «до сьогодні». Іноді таких розрахунків буває декілька, і отримані на їх підставі дати, на перший погляд, суперечать одна одній. Але вони, зазвичай, просто відносяться до різних етапів розвитку джерела.

Усвідомлений запис прямої часової інформації в джерелах рідко може повністю задовольнити потреби дослідника. Для проведення датування йому потрібні додаткові відомості. Перед усе він повинен знати, якою системою літочислення користувався автор джерела. Історик не може використовувати прямі річні показники джерела для датування історичних фактів, не визначивши еру і стиль, в яких вони записані. Необхідну неусвідомлену автором джерела інформацію історик може отримати в ході комплексного вивчення безпосередніх відомостей про час.

Рік здійснення події може бути встановлений за допомогою хронографічних показників – індикту, кіл Сонця і Місяця, «великого» кола, а також на підставі повних календарних дат. Кожен із цих показників, взятий окремо, не дає достатньо надійного орієнтиру на річній шкалі часу, оскільки всі вони циклічні. При цьому історик отримує ряд років нашої ери, відповідних вихідним хронографічним показникам.

Співпадіння номера індикту і кола Сонця можливі лише один раз на 420 років, індикту і кола Місяця – один раз на 285 років; сполучення кіл Сонця і Місяця дають 532-річний пасхальний цикл. Попарне порівняння допоміжних хронографічних даних дозволяє фактично відразу отримати пошукову дату.

Наприклад, у Псалтирі з послідовністю від 25 грудня стоїть запис, важливий для рішення питання про еру, за якою подаються тут дати. У цьому записі Різдво Христове віднесено до «лету от сотворения мира 5500, индикта 10, круга Солнца 12, Луны 9, в среду». 10-й індикт співпадає з 12-м колом Сонця у 842, 429, 9 рр. до н. е., 412, 832, 1252 рр. н. е. і т. д. Із 9-м колом Місяця цей же індикт співпадає у 864, 579, 294 і 9 рр. до н. е., а також у 277, 562, 847 рр. н. е. 12-те коло Сонця співпадає з 9-м колом Місяця в 1073, 541, 9 рр. до н. е. і 254, 1056 рр. н. е. Як ми бачимо, єдиною датою, яка відповідає одночасно показникам індикту і ко-

лам Сонця та Місяця, є 9 р. до н. е. Ним, вочевидь, і потрібно перекладати вказаний 5500 р. від «Сотворення світу». Хоча ця ера і не є візантійською, 1 рік нашої ери буде відповідати їй 5509 р.

Важливим неусвідомленим показником року є сполучення місяця, числа і перехідного церковного свята. Так, під час реставраційних робіт у київському Софійському храмі знайдено напис, відновлений Б. Рибаківим. Це була дата, яка відносилася, вочевидь, до смерті Ярослава Мудрого. Згідно з нею, князь помер 20 лютого, у неділю Федорового тижня (перший тиждень великого поста). 20 лютого співпало з неділею і одночасно припадало на Федорів тиждень у 1054 р. Цей рік і був прийнятий істориками в якості точної дати смерті Ярослава Мудрого.

Циклічні природні явища. Багато явищ живої і неживої природи періодично повторюються. Це відноситься, по-перше, до процесів, які охоплюють навколосезонний космічний простір, по-друге, до циклів, які охоплюють Землю в цілому, і, по-третє, до щорічних сезонних змін, які відбуваються в даному районі земної поверхні. Відомості про подібні явища потрібно розглядати як категорію *прямої неусвідомленої часової інформації*.

Одним із найбільш важливих відомостей про час є вказівки про різні *астрономічні явища*, які спостерігалися на даній території: сонячних і місячних затемнень, кометах, полярних сяїв і т. ін. Дати спостереження будь-яких періодично повторюваних астрономічних процесів можуть бути розраховані незалежно від часової інформації джерела, що багато в чому визначає їх роль у процесі датування історичних фактів. Будь-яка згадка про сонячне або місячне затемнення, комету тощо є надійним часовим орієнтиром. За її допомогою можна визначити систему літочислення та точну дату події, яка випадково співпала зі згадуваним явищем.

Наприклад, колоподібне затемнення Сонця, яке можна було спостерігати на території руських князівств 21 травня 1091 р., відмічено в багатьох літописах. У Лаврентіївському та Іпатіївському воно записано під 6599 р., у Новгородському III – під 6587-м, у Псковському I та Воскресенському – під 6597 р. Це дозволяє вважати, що в протографах одних літописів дата затемнення була записана в різних ерах, а в інших – була «перекручена» переписувачами. Однак, слід враховувати, що кожного року відбувається від 2 до 5 сонячних затемнень, хоча в одному і тому ж місці їх можна спостерігати лише після того, як пройде 54 роки і 33 доби. Місячні затемнення повторюються у середньому 1–2 рази на рік.

Періодичними є також появи комет поблизу Сонця. Одну й ту саму комету можна спостерігати через деякі проміжки часу. Тому відомості

Історичне джерелознавство та українська археографія

про спостереження за тією або іншою кометою в джерелі дозволяють встановити порівняно вузьке коло можливих дат. Обрати із них необхідну дослідник може за допомогою непрямих часових показників.

Сезонні зміни. Людина постійно стикається з сезонними природними змінами. Із року в рік на визначеній території приблизно в один і той же час здійснюються осінні та весняні міграції птахів, квітнуть рослини, починається льодохід. Ритм виробничих процесів багато в чому залежить від сезонних явищ, які відбуваються в природі. Для селянина або ремісника часто початок або завершення будь-якого природного циклу були набагато важливішим часовим орієнтиром, ніж календарна дата. Тому згадки про повторні явища природи є важливою часовою віхою, яку потрібно розглядати як пряму календарну інформацію. Перевести її на мову місяців та чисел допомагають роботи з фенології*, гідрології*, краєзнавчі нариси.

У деяких випадках згадування сезонних змін носять неусвідомлений характер. Зокрема, дослідник М. Шарлемань звернув увагу на згадку в «Слові о полку Ігоревім» солов'їної пісні. У лісостеповій Україні солов'ї починають співати на початку другої декади квітня, а на другу декаду травня припадає «разгар їхнього співу». Науковець знайшов у цій згадці додаткове підтвердження встановленої ним дати втечі Ігоря з половецького полону (кінець травня – початок червня 1186 р.).

Зрозуміло, що дати, які базуються на згадках сезонних явищ природи, можуть бути неточними. Удосконалити їх можливо за допомогою розрахунків циклів сонячної активності та непрямих часових даних.

Найбільш тісно пов'язані з природними річними циклами сільсько-господарські роботи. Народний неофіційний календар господарської діяльності знаходив широке застосування в селянському середовищі. Цей календар мав свої свята і звичаї, які під впливом християнства змінювалися. Деякі народні свята співпали зі святами церковними або були штучно з'єднані з ними. У свою чергу, трансформації зазнали і християнські свята. Релігійний календар був співвіднесений з календарем господарським.

Із сезонними змінами були пов'язані полювання і збирання, ряд ремесел і промислів. Зокрема, видобуток залізної руди відбувався восени

* **Фенологія** – наука, що досліджує залежності між термінами прояву явищ у живій природі (наприклад, квітання певних видів квітів, приліт та відліт птахів, роїння тощо) та певними змінами атмосферних умов (пір року).

* **Гідрологія** – наука, що вивчає природні води в межах гідросфери Землі, явища і процеси, які в них відбуваються.

або взимку, а будівництво велося частіше за все з травня до листопада. Поїздки та перевезення на далекі відстані також носили сезонний характер. Як правило, вони здійснювалися або влітку, або взимку. Військові походи – у літній час, оскільки взимку їх проведення було важким через сніги і відсутність корму для коней. Хоча в полюддя, за відомостями Костянтина Багрянородного, князі ходили саме взимку – з листопада до березня.

Укладання шлюбів було також пов'язано з сезонними роботами. Весілля грали переважно весною до початку польових робіт, або восени – після збору врожаю. Найбільш сприятливим часом для шлюбу вважалося свято Червоної гірки, яке святкували відразу після Великодня. Часто шлюби між селянами здійснювалися під час храмових свят, що позбавляло їх від зайвих витрат на частування гостей.

Отже, первинне опрацювання прямої часової інформації здійснюється за допомогою історичної хронології. На цій стадії джерелознавчого аналізу датування закладає основу для всіх наступних часових побудов дослідника. Однак прямі часові відомості повинні доповнюватися непрямыми.

3. Аналіз непрямой часової інформації

Непрямі часові ознаки вивчаються за допомогою спеціальних історичних дисциплін. *Непряма інформація джерела* – це відображення історичного часу в конкретних деталях історичних подій і процесів. До непрямой часової інформації належать: відносні дати; послідовність викладу подій; дата появи джерела; імена і титули історичних осіб; дані лінгвістики; згадки про факт у джерелі; розрахунок часу, необхідний для здійснення події; текстологічні ознаки.

Відносні дати є розповсюдженим видом усвідомленої непрямой часової інформації. Вони знаходяться на межі прямих і непрямих даних, коли час указаний, але неточно. Відомо лише, що подія відбулася до або після будь-якої іншої події, або одночасно з нею. Подібного роду відомості дозволяють датувати подію з великим ступенем ймовірності. Іноді відносні дати супроводжуються хронологічними розрахунками.

Послідовність викладу подій у джерелі також може розглядатися в якості непрямой часової інформації. Тут дослідник спирається не на пряму вказівку автора, а на формальні ознаки. Порядок викладу може відображати реальну послідовність подій або послідовність отримання автором джерела відомостей про них. У залежності від того, що визна-

Історичне джерелознавство та українська археографія

чило порядок, в якому автор описав або перерахував події, цей вид інформації може використовуватися або для датування подій, відображених у джерелі, або для датування етапів його створення.

Дата появи джерела є усвідомленою інформацією про час здійснення зафіксованих у ньому історичних подій. Автор розумів, що дата написання джерела обмежує «зверху» проміжок часу, в межах якого відбулася подія, описана в тексті. Необхідною умовою завершення цілого ряду подій є попереднє співставлення відповідних документів. Наприклад, права спадкоємців на отримання частини майна померлого голови сім'ї встановлювались заповітом померлого. Духовна грамота відображала «останню волю» того, хто заповідав, і слугувала чинним керівництвом до розподілу майна після його смерті. Подібним діям, крім духовних, могли передувати договірні, купчі, мінові грамоти, різні проекти і плани тощо.

Імена і титули історичних осіб. Ще одним видом непрямих часових ознак є згадка імен і титулів історичних осіб. Цей вид переплітається з прямими часовими показниками, оскільки одним зі старовинних способів фіксації часу здійснення подій є датування за епонімами* або за роками правління царських осіб. Зокрема, у перші десятиріччя існування Київської держави розрахунок часу вівся за роками князів.

Використання імен та біографічних відомостей в якості датованого матеріалу пропонує застосування даних генеалогії, просопографії (історичної біографії), ономастики і пов'язаних з ними геральдики, сфрагістики, нумізматики та лінгвістики.

Згадки сучасників або учасників подій дозволяють отримати чіткі часові межі. Щоправда, вони є широкими і, зазвичай, охоплюють десятки років. Згадки декількох учасників події суттєво уточнюють отриману дату.

У середньовічному суспільстві *вік* не розглядався в якості необхідної характеристики людини. Тому літописці рідко фіксували народження дитини. Для них найбільш важливим було відмітити смерть відомої людини. «Повість врем'яних літ», наприклад, згадує всього сім народжень, а смерть відомих історичних осіб фіксує близько ста разів. Тому найбільш важливим орієнтиром частіше за все є дата смерті особи, яка і використовується як підстава при перекладі непрямих дат на прямі.

Важливим для середньовічних авторів було також знати соціальний стан людини, тому вони звертали особливу увагу на її посаду. Оскільки

* *Епонімом* (у хронології) називаються посадові особи, іменами яких називався рік.

ки стан людини в суспільстві упродовж життя міг змінюватися, згодка посади або звання людини – світської або духовної, громадської або військової – дає в руки дослідника цінний орієнтир у часі, який уточнює датування за іменами.

Звернемося тепер до непрямих ознак часу здійснення подій або написання джерела, які не усвідомлювалися його авторами як носіями інформації про час.

Дані лінгвістики. У писемних текстах джерелознавчий процес відображається за допомогою мови. Мова упродовж всього часу змінюється, має власну історію. Вивченням закономірностей розвитку мови займається лінгвістика. У сучасний період вона має цілий ряд встановлених фактів, час існування яких відомий. Це дає в руки дослідника важливий часовий матеріал, який необхідно використовувати для датування історичних фактів.

Частіше за все в історичних і джерелознавчих дослідженнях використовують в якості часової ознаки лексику джерела. Поява нових або відмирання застарілих слів, як правило, викликані умовами життя народу. Динаміка словникового складу найбільш повно відображає динаміку суспільного життя. Час побутування слів може слугувати важливою ознакою для датування історичних фактів.

При використанні лексики джерела в якості датованого матеріалу, дослідник спирається на дані лексикології, семасіології та ономасіології. *Семасіологія* вивчає природу, розвиток, закономірні зміни у вживанні слів, установлює їх значення. Вона може допомогти історичному встановити дату написання тексту, в якому вживалося слово. Наприклад, джерело, в якому зустрічається слово «перекладач» могло бути написане не раніше початку XVI ст., коли воно замінило застаріле «толмач». Окрім того, виникнення нових слів або поява нових значень застарілих є свідомством про нові події, предмети і явища в житті суспільства. Так, заміна наприкінці XVI – початку XVIII ст. ручного карбування монет карбуванням у монетних станах призвела до зникнення із документів слово «чекан». Замість нього з'явився термін «штемпель». Одночасно увійшло в побут і слово «монета». Час появи нового слова або його нового значення може розглядатися як верхня дата виникнення явища, яке воно означає.

На відміну від семасіології, *ономасіологія* вивчає розвиток і зміни найменувань різних понять і термінів у часі. Ономасіологія також може допомогти історичному визначити дату написання тексту або встановити час появи однієї з редакцій джерела на підставі того, яке слово зазначено в ньому або замінено новим для визначення даного терміну.

Історичне джерелознавство та українська археографія

При датуванні за допомогою лексики джерела для дослідника найбільший інтерес становлять застарілі слова. Серед них необхідно розрізняти *слова-історизми*, які зникли в результаті втрати самої реалії, і *слова-архаїзми*, які були витіснені в ході розвитку мови іншими словами. Слова-архаїзми, у свою чергу, поділяються на лексичні архаїзми (слова, які застаріли в цілому) і семантичні архаїзми (слова, які зараз вживаються в іншому значенні).

Сенс слів, які вийшли з ужитку, забувся. Зустрівши в письмовій пам'ятці незрозуміле слово, читач, переписувач або редактор намагається знайти йому аналог у сучасній мові, перекласти, замінити його зрозумілим словом. Так, в одній з редакцій «Житія князя Михайла Чернігівського» зустрічається слово «коць» (назва князівської одежі). Після того, як пройшов деякий час воно вийшло з ужитку. Тому в пізніх редакціях замість нього з'явилися зрозумілі редакторам слова «меч», «гривна», «вінець» тощо. У літописах навіть до XVI ст. можна зустріти переклади застарілих слів. Іноді літописець не замінював слово, яке вийшло з ужитку, але не міг точно пояснити, що воно означає. Незрозумілі пояснення термінів автором джерела могли бути свідомим того, що слово перестало вживатися. Великий інтерес для дослідників являє також динаміка термінів, які позначають соціальні групи населення, державні посади, титули, оскільки вони відображають зміни, які відбувалися в соціальній структурі, державному апараті тощо.

У датуванні подій або джерел можуть допомогти згадки одиниць довжини, площі, об'єму, ваги, грошового розрахунку, податків. Кожному етапу в розвитку цих одиниць відповідає своя термінологія. Історію одиниць виміру вивчає метрологія, а у вивченні грошового розрахунку їй на допомогу приходить нумізматика.

Згадка про факт у джерелі. Велику роль у встановленні дати події або джерела відіграють перші або останні датовані відомості про неї. Вони вказують на верхні та нижні хронологічні межі. Так, згідно з «Правдою Ярослава», холоп, який вдарив вільну людину, міг бути убитий постраждалим. Як відомо, Ярославичі замінили вбивство виплатою штрафу або публічним покаранням злочинця. Ця стаття закріпила право феодала самостійно вирішувати справи, пов'язані зі вчинками його людей. Боярські двори ставали своєрідною «фортецею», в життя яких не мали права втручатися інші люди. Оскільки стаття, в якій це явище було зафіксовано вперше, була впроваджена Ярославичами після смерті батька, то перевтілення боярських дворів на «фортеці» можна віднести до другої половини XI ст.

Розрахунок часу, необхідного для здійснення події. На здійснення будь-якої дії обов'язково витрачається деякий час. Тому кожна згадка

у джерелі про будь-яку дію людини несе в собі часову інформацію. Для того, щоб її перевести на загальноприйняті одиниці виміру, потрібно знати, скільки часу необхідно людині на здійснення цієї дії. Для цього потрібно встановити обсяг здійснюваної роботи та продуктивність праці. До того ж слід розрізняти максимально важливу і середню продуктивність. В основі таких розрахунків лежать дані історичної географії, палеографії, кодикології тощо.

Розрахунок часу, затраченого на пересування, вимагає ряду вихідних відомостей. Необхідно знати, яку відстань було подолано, в яких умовах і з якою швидкістю. Швидкість руху визнавалась і за швидкістю розповсюдження інформації. Розрахунок часу, потрібний для того, щоб інформація про подію досягла визначеного населеного пункту до відомого часу, дозволяє відновити дату самої події або дату написання документа, листа і т. д. І навпаки, якщо відомо, коли завершилася подія, то можна встановити термін, коли про неї дізналися в тому або іншому місці.

Розрахунок часу, потрібний для створення книги. У деяких випадках для точного датування рукопису великого обсягу необхідно знати, скільки часу пішло на запис його тексту та оформлення. Примітки про термін роботи над книгою, зроблені самим автором, дозволяють точно встановити темп роботи над рукописом. Як правило, він залежав від формату книги, почерку, професійних навичок автора та організації його роботи. Чим більшим був формат рукопису, чим крупнішим і чіткішим було написання букв, тим більше часу витрачав автор на кожний аркуш тексту. Повільніше за все створювалися рукописи, написані крупним уставом. Більш швидкий напівустав дозволяв переписувати в день 1-1,5 аркуші книги тощо. Приблизно з такою же швидкістю переписувалися літургійні книги в Західній Європі. Виникнення скоропису суттєво прискорило процес письма. Нерідко книга цілком створювалась однією людиною, яка її і переписувала, і прикрашала, і переплітала. У цьому випадку для її появи на світ вимагалось значно більше часу, чим при розподілі перерахованих операцій між декількома особами. Звичайно, розрахунки часу за непрямыми ознаками є приблизними, тому частіше за все вони використовуються для перевірки дат історичних фактів.

Отже, в аналізі часової інформації дослідник використовує дані і методи всього комплексу спеціальних історичних дисциплін. При цьому кожна часова ознака розглядається в декількох аспектах. Кожна з дисциплін вивчає їх зі своєї точки зору. Усебічний аналіз часових орієнтирів є запорукою отримання достовірних дат історичних фактів.

4. Синтез часової інформації

Аналіз тексту і виділення із джерела всієї конкретної інформації про історичний факт не є кінцевою метою дослідження, але є необхідним ступенем в отриманні конкретного знання про історичне минуле. Від того, наскільки послідовно буде синтезована інформація джерел у наукові історичні факти, залежить достовірність і конкретність висновків, які будуть отримані в результаті дослідження їх системи. Саме на цьому етапі синтезу закінчується створення об'єкту власне історичного дослідження.

Синтез часової інформації включає: опорні дати; переведення прямої часової інформації джерела в єдину систему літочислення; співставлення прямої датованої інформації; методикку співставлення непрямої датованої інформації; співставлення абсолютних і відносних дат історичних фактів.

Основою переведення всієї часової інформації, взятої із джерела, на сучасну систему літочислення є *опорні дати*. Вони встановлюються і перевіряються на підставі повних прямих показників про час здійснення подій методами історичної хронології. Для встановлення опорних дат можуть використовуватися всі види неусвідомленої прямої часової інформації: сполучення індиктів, кіл Сонця і Місяця, повних календарних дат, згадок про сонячні і місячні затемнення, спостереження комет, полярних сяйв тощо.

Отже, виходячи із неусвідомлених хронологічних відомостей, дослідник встановлює рік нашої ери, в якому відбулася та або інша подія. Це і є опорна дата. Вона підрахована незалежно від прямої вказівки року автором джерела. Порівняння опорної дати з річною вказівкою джерела дозволяє встановити еру, а також стиль, в яких рахувались роки автором даної оповіді.

Стиль літочислення відіграє важливу роль при переведенні дат від «Сотворення світу» на нашу еру. Тому дослідник спочатку має визначити стиль, а потім вже еру, за якою датована ця подія. Стиль літочислення можна встановити за приблизними календарними орієнтирами. За допомогою співставлення календарної дати, року, вказаного в джерелі, і року нашої ери, дослідник відшукує момент зміни річних позначень та порівнює його з відомими стилями літочислення.

Переведення прямої часової інформації джерела в єдину систему літочислення здійснюється за допомогою комплексу опорних дат. Найбільш поширеним є випадок, коли опорні дати дозволяють вважати, що всі прямі часові показники в джерелі подані в одній системі

літочислення. Тоді визначається ера і стиль, в яких зафіксовані ці дати. Потім всі абсолютні дати, які зустрічаються в тексті, переводяться на нашу еру. Якщо текстологічний аналіз виділив у джерелі позначки, які містять часові показники, то особливу увагу слід звернути на вирішення питання, в якій системі літочислення вони подані. Частіше за все відповідь на нього отримують методом «підходу до джерела», звідки були взяті ці посилання.

Іноді дослідник не має опорних дат або опису подій, дати яких вже відомі. Тоді можна припустити, що прямі часові показники подані в системі літочислення, яка вживалась там і тоді, де і коли створювався текст.

Співставлення прямих дат, установлених в результаті дослідження прямої часової інформації кожного джерела окремо, дозволяє перевірити і уточнити отримані хронологічні дати історичних фактів. Зазвичай, джерела порівнюються парами. Збіг дат вважається кращим підтвердженням їхньої достовірності.

Методика співставлення непрямих дат. Завдяки цій методиці відновлюється послідовність історичних фактів. Підставою відтворення черговості подій є відносні дати – прямі показання авторів джерел на те, яка подія за якою слідувала. При роботі з ними дослідник має переконатися, що вони не фальсифіковані, реальний хід подій не перекручений в інтересах автора або замовника джерела. Потрібно перевірити і можливість невірної сприйняття автором джерела порядку, в якому відбувалася подія.

Співставлення абсолютних і відносних дат історичних фактів. На заключній стадії датування історичних фактів мережа хронологічних дат співставляється з відносними даними. В основі цієї операції лежить співвідношення послідовності подій, установлених за допомогою прямих дат, з одного боку, і непрямих ознак – з іншого, а разом з тим і з абсолютною часовою шкалою.

У ході співставлення відбувається взаємна перевірка дат. Хронологічні дати дозволяють підтвердити або спростувати запропоновану послідовність подій, установлену за непрямими показниками. З іншого боку, порядок подій в часі слугує перевіркою точності абсолютних дат, допомагає виявити помилки у переведенні прямої часової інформації джерел на сучасну систему літочислення. У кінцевому результаті відносні дати накладаються на шкалу одиниць астрономічного часу та вимірюються в них. Дослідник таким шляхом отримує дати історичних фактів.

Отже, у ході другого заключного етапу датування історичних фактів здійснюється синтез всієї часової інформації, отриманої за допомо-

Історичне джерелознавство та українська археографія

гою спеціальних історичних дисциплін на стадії джерелознавчого аналізу. В основі опрацювання відомостей про час лежать дані хронології. Співставлення інформації, доказ достовірності одних дат і спростування інших проводяться загальними методами історичного дослідження. Більшу роль, ніж на попередньому етапі, тут відіграє інтуїція дослідника і вивчення методів, які застосовуються на цій стадії датування.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення терміну «дата».
2. Укажіть, на якому етапі джерелознавчого дослідження видобувається інформація про час.
3. Розкрийте значення поняття: пряма і непряма, вимірjana і невимірjana часова інформація джерела.
4. Проаналізуйте методику дослідження прямої часової інформації, розкривши при цьому поняття: «рік», «ера», «стиль літочислення», «часовий цикл», «індикт (індиктіон)», «Великий індиктіон», «коло Місяця», «коло Сонця», «календар», «релігійні свята», «врецелета» тощо.
5. Укажіть та проаналізуйте основні показники, які відносяться до непрямої часової інформації.
6. Назвіть основні компоненти, що входять до синтезу часової інформації, та проаналізуйте їх.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций [Текст] / И. Я. Биск. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2007. – 236 с.
2. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 440 с.
3. Климишин А. И. Календарь и хронология [Текст] / А. И. Климишин. – М. : Наука, 1990. – 320 с.
4. Кожин А. И. Литературный язык Киевской Руси [Текст] / А. И. Кожин. – М. : Русский язык, 1981. – 188 с.
5. Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для вузов [Текст] / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Владос, 2003. – 372 с.
6. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції [Текст] / Г. С. Лозко. – К. : Укр. письменник, 2004. – 222 с.
7. Никонов В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. – М. : Наука, 2011. – 184 с.

8. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования [Текст] / А. П. Пронштейн, И. Н. Данилевский. – М. : Высшая школа, 1986. – 209 с.
9. Пронштейн А. П. Использование вспомогательных дисциплин при работе над историческими источниками [Текст] / А. П. Пронштейн. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 118 с.
10. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории [Текст] / Л. Н. Пушкарев. – М. : Наука, 1975. – 282 с.
11. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования [Текст] / Г. П. Саар. – Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. – 174 с.
12. Санцевич А. В. Методика исторического исследования [Текст] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.

ТЕМА 7.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ ВИНИКНЕННЯ ДЖЕРЕЛА

1. Аналіз прямої просторової інформації.
2. Аналіз непрямой просторової інформації.
3. Синтез просторової інформації.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Автоетнонім, агіонім, агіотопонім, аллоетнонім, антропонім, антропотопонім, гідронім, діалект, діалектологія, дромонім, екклезіонім, етнонім, етнотопонім, історична географія, історична мапа (карта), катойконім, ойконім, ономасіологія, ономастика, семасіологія, теонім, топоантропонім, топоетнонім, топонім, топоніміка, топоформанти.

1. Аналіз прямої просторової інформації

Локалізація історичного джерела допомагає встановити ступінь оригінальності і достовірності, з'ясувати причину створення, ім'я автора і ступінь його поінформованості, умови написання джерела, причини, які спонукали зняти з нього копію або переробити текст, дає можливість визначити імена редакторів і переписувачів джерела. У ряді випадків від того, в якому місці було створено джерело, залежить вирішення питання про його датування, точність написання тексту і пояснення його сенсу дослідником.

Не менш важливо на основі інформації з джерела встановити, де відбувалася досліджувана подія. Локалізація історичного факту, який відображає цю подію, дає можливість співставити його з іншими подіями, дослідити структурні зв'язки між відомими фактами, встановити наявність і ступінь їх взаємовпливу. Тобто, локалізація історичних фактів дозволяє виявити співвідношення, які пов'язували суспільні події, явища і процеси, що відбувалися одночасно, в єдине ціле. Саме тому локалізація поруч з датуванням є необхідною умовою наукового пізнання минулого.

В основі вирішення питання про локалізацію історичних фактів лежать дані *історичної географії* – комплексної дисципліни, яка вивчає особливості фізичної, політичної, економічної і соціальної географії країн або їх територій у минулому. Кожен із перерахованих аспе-

ктів історико-географічних досліджень розробляється сумісними зусиллями географів та істориків із застосуванням даних і методів етнографії, археології, лінгвістики, топоніміки, історичної лексикології тощо. Вивчення історії розвитку, зміни географічної середовища і ландшафтів, історії народів у зв'язку з особливостями географічної середовища, питань адміністративно-територіального поділу, географії народних рухів, економічної географії минулих історичних періодів завершується складанням тематичних історичних карт, якими користується історик при локалізації історичних джерел, подій і процесів.

Важливим прямим показником місця здійснення історичного факту, в тому числі появи письмової пам'ятки, є *топоніми* – власні імена географічних об'єктів. Основна функція географічної назви – адресна, називна. Вона є адресним знаком визначеного кутку географічного простору, являє собою зв'язуючий ланцюг між географічною реальністю та історією суспільства. Тому одного показника назви місця здійснення історичного факту або створення самого джерела в більшості випадків є достатнім для того, щоб дослідник зумів знайти ряд об'єктів, місцезнаходження яких відомо. Так, не важко знайти на історичній карті місце складання чолобитної української шляхти королю Стефану Баторію 1576 р. про те, щоб королівські накази писалися українською, а не польською мовою (на чолобитній помічено: «складена у Браславлі») або грамоти короля Сигізмунда Августа київським міщанам, відправленої 1567 р. з наказом: «Писан у Петрикові».

Неважко визначити за історичними картами місце знаходження пам'ятки, здійснення історичної події або процесу, коли в джерелі наводяться повні топонімічні показники за існуючими адміністративно-територіальними поділами. Нажаль, автори або укладачі документів, адресуючи їх відомим особам, часто обмежувалися неповними показниками, зрозумілими лише для сучасників, але незрозумілими для нащадків. Зокрема, укладач однієї з перших редакцій «Повісті врем'яних літ» Сильвестр відмітив, що написав він ці книги, коли був ігуменом у святого Михайла. Сильвестру та його сучасникам було зрозуміло, про який монастир йде мова, але досліднику це потрібно встановити. Також скорочено могли бути вказані пункти відправлення документів, написаних під час походів або військових дій. Усі ці місця можна встановити на карті, якщо досліднику відомий район військових дій, в яких приймали участь відправники документів.

Отже, повні або скорочені прямі дані у джерелі про місце його виникнення або здійснення історичних подій розглядаються історичною географією. Ця наука займається вивченням місцезнаходження поселень, топографією міст, пам'ятками різних історичних подій, шляхами

Історичне джерелознавство та українська археографія

сполучення та іншими питаннями, які мають для історії важливе допоміжне значення.

Звичайно, у мові топоніми не несуть основного смислового значення, а володіють лише номінативною (називною) функцією. Водночас дослідник не повинен упускати із виду, що будь-яка географічна назва несе смислове навантаження. Географічна номенклатура будь-якої території створювалася поступово. Вона є багатшаровим утворенням, яке завжди складається із рівних і різномовних елементів. Кожне із них змінювалося у процесі розвитку мови, переосмислювалося носіями інших мов, які приходили на зміну попередньому населенню. Крім того, топоніми зазнавали і просторової еволюції. Одна й та ж назва у різні часи могла відноситися до різних географічних об'єктів, переходити з однієї географічної реалії до іншої, визначати різні кутки географічного простору. Як правило, це було викликано міграцією населення, результатом війн, відбувалося в ході культурного, економічного або мовного спілкування народів.

Не можна також випускати з виду, що тотожні за вимовою і написанням топоніми можуть відноситися до зовсім різних місцевостей і географічних об'єктів. Це пов'язувалося з явищами перенесення, транстопонімізацією, коли географічна назва переноситься з одного об'єкта на інший тощо. Наприклад, Миколаїв – місто на Півдні України, адміністративний центр Миколаївської області і Миколаїв – місто районного значення Миколаївського району Львівської області, районний центр.

Ще на початку ХХ ст. було встановлено, що *гідроніми* (назви водних об'єктів) повторюються. Так, кожна назва річки може повторюватися не менше двох-трьох разів. Наприклад, існує 11 рік, назва яких Печенга.

Часто повторюються і назви населених пунктів – *ойконіми*. Так, пригадаємо Переяславль Південний, Переяславль Залесський, Переяславль-Рязанський, Переяслав-Хмельницький, розміщені на річках з однаковими назвами Трубіж.

Із явищем транстопонімізації пов'язані випадки, коли назви населених пунктів походили від назв річок, озер та інших водоймищ, на берегах яких вони були розташовані, і повторювали їх у незмінному або злегка зміненому вигляді: р. Олтава (сучасна назва – р. Ворскла) – м. Полтава, р. Хорол (Полтавська обл.) – м. Хорол, р. Віннички – м. Вінниця тощо.

Зустрічаються також географічні пункти з декількома назвами, які розрізняються за виникненням і змістом. Поява другої, а іноді й третьої назви, зазвичай, була пов'язана зі зміною володаря земель, на яких

знаходився об'єкт, паралельним існуванням офіційної назви і народної. Наприклад, Катеринослав – Дніпропетровськ – Дніпро, Єлисаветград – Кіровоград – Кропивницький, Аккерман – Білгород-Дністровський і т. д.

Варіативність топонімів, а також можливість існування декількох варіантів назв у одного географічного об'єкта повинні враховуватися при ідентифікації географічних реалій. Разом з тим у кожному конкретному випадку зміни назв мають бути підтверджені джерельними відомостями. В іншому випадку дослідник ризикує або «створити» неіснуючий географічний об'єкт, або ототожнити самостійні і незалежні один від одного об'єкти.

Топоніми можуть розглядатися в трьох аспектах: як лінгвістичні, географічні та історичні факти. Вивченням їх займається спеціальна дисципліна – *топоніміка*, яка досліджує географічні назви.

Дані та методи топоніміки, у свою чергу, використовуються дослідниками для історичних реконструкцій. Професійний інтерес дослідників до топонімічних розробок заключається в необхідності просторової інтерпретації топонімічного матеріалу, попередньо опрацьованого лінгвістами. Підставою для локалізації топонімів, як правило, є просторова інформація, яка міститься в географічних назвах. Просторові відомості, «зашифровані» в топонімі, обумовлені зв'язком географічної назви з названим об'єктом. Назви географічних пунктів виникали, як правило, в процесі трудової діяльності людини і відповідали її вимогам. Вони давалися не самовільно, а були пов'язані з характеристикою визначних реалій.

Зазвичай топонім включає географічний термін, який відносить названий географічний об'єкт до ряду аналогічних реалій земної поверхні, і таким чином слово визначення підкреслює своєрідність цього об'єкту. Обидві частини географічних назв несуть інформацію, корисну для «прив'язки» його до тієї або іншої території.

На рід або вид географічного об'єкта, який потрібно локалізувати, вказують *географічні номенклатурні (номінальні) терміни, або індикатори*. Будь-яке топонімічне або історико-географічне дослідження має починатися з аналізу. Шлях від географічного терміну до назви об'єкта є найбільш правильним, оскільки саме номенклатурні терміни визначають смисловий зміст топоніма. Географічний термін допомагає історика зрозуміти, який географічний об'єкт у даному випадку локалізується.

Географічні терміни – це слова, що визначають значні географічні реалії: річку, озеро, болото, степ, місто, село і т. ін. Початково такий термін входив до складу кожного або до більшості топонімів, однак з

Історичне джерелознавство та українська археографія

часом він відсікався. У результаті виходили т. зв. *елліптовані (скорочені) назви*: р. Дніпро замість Дніпро-ріка, с. Рогнедино замість Рогнедино село і т. ін.

Працюючи з географічними термінами дослідник повинен усвідомлювати конкретний зміст кожного терміна. При цьому необхідно враховувати, що з часом зміст географічного індикатора міг змінитися. Прослідкувати такі зміни і врахувати їх у процесі аналізу топонімічного матеріалу допомагає спеціальна історико-лінгвістична дисципліна – *семасіологія*, яка вивчає семантичні зміни слів у ході історичного розвитку. Наприклад, у давньоруських джерелах термін «город» використовувався для позначення укріплених, огорожених населених пунктів, незалежно від їх економічного значення, і фортець, а з XVI ст. «городом» почали називати ремісничо-торгові поселення і великі населені пункти. Терміном «слобода» позначався пункт, населення якого користувалося значними пільгами, які давалися на строк від 10 до 20 років. Коли цей строк закінчувався, слободи перетворювалися в села, часто зберігаючи у своїй назві термін.

Географічний термін міг бути також пов'язаний з декількома категоріями об'єктів. Застосування даних семасіології та *ономасіології*, яка вивчає розвиток назв понять у часі, допомагає історика уточнити реальний зміст терміну. Наприклад, терміном «село» називали не тільки саме поселення селян, але й прилеглий до нього комплекс сільськогосподарських угідь (поле, ліс і т. д.). Цим же словом іноді визначали і просто земельні угіддя, не включаючи сюди селянські двори.

При аналізі географічних термінів слід враховувати, що для визначення одних і тих самих об'єктів у різних районах могли вживатися різні терміни. Уточнити, що саме мав на увазі автор джерела, вживаючи той або інший термін, історика допомагає ономасіологія. Так, на півночі центральної частини Росії для визначення поселень частіше вживались терміни «село», «сельцо», «город», «посад», у той час як на Півдні України переважали індикатори «новоселки», «слобода», «виселки», «хутір». Це дає історика додаткові підстави для локалізації топонімів, які включають такі територіально переважуючі терміни.

Особливої уваги вимагає від істориків вивчення т. зв. місцевих (народних) географічних термінів – *діалектних слів*, які визначають різновиди географічних реалій. Ці терміни несуть важливу інформацію про тип і вид географічного об'єкта, який ідентифікується дослідником. Крім того, вживання місцевого географічного терміну слугує важливим непрямим свідомством про походження автора джерела і місце його написання. «Розшифрувати» їх допомагає *діалектна лексика*. Аналіз діалектних форм місцевих термінів із застосуванням методів

історичної діалектології дозволяє досліднику визначити їх реальний зміст. У випадку, коли географічний термін, який входив до складу топоніму, був втрачений до моменту його фіксації в джерелі, історик повинен намагатися його відновити на підставі непрямих ознак – топоформантів і родових закінчень власних імен географічних об'єктів.

Топоформантами називаються афіксальні елементи топонімів, які виникли із географічних термінів (як правило, місцевих), що втратили своє смислове навантаження. Частіше подібний перехід терміну в категорію топоформантів відбувався при зміні народів і мов на визначеній території, оскільки іншомовні (субстратні) назви звичайно не сприймалися носіями нових мов із змістовного боку.

Картографування топонімічного матеріалу з наступним статистичним аналізом топонімів дає підставу для вивчення орієнтації географічної назви на історичній карті. Основою власного імені географічного об'єкту є *визначник*, який може нести інформацію про природно-кліматичні умови існування реалії, етнічну належність населення визначеної території, вік топоніму, про володаря або засновника населеного пункту, рід занять його мешканців тощо. Значна частина цієї інформації може бути використана для локалізації географічних назв та ідентифікації їх з існуючими сьогодні об'єктами.

Для цієї мети першорядне значення має аналіз т. зв. *ландшафтних топонімів*, що відображають в назві об'єкта елементи природного середовища. Наприклад, багато поселень, розташованих на високих, крутих, обривистих місцях, носять назви Високе, Круте, Крутиці тощо. У той же час ще на початку ХХ ст. був помічений зворотний зв'язок географічних умов з відображаючими їх топонімами. Зокрема, назви, пов'язані з лісом (Дубки, Залісся, Березняки), частіше зустрічаються у степових районах; топоніми, які містять географічні терміни, пов'язані з водними об'єктами (Білий Ключ, Сім Колодязів), характерні переважно для місць, де відчувається нестача води. Виходячи із цих даних В. Ніконов сформулював закон відносної негативності географічних назв. Топоніми, які визначають характер об'єкта за різко вираженою протилежністю з оточуючим його середовищем, називаються *контрастуючими*.

Для історика особливе значення мають топоніми, в яких адресну функцію виконують *екклезіоніми* – назви культових споруджень і місць здійснення культових обрядів (соборів, церков, каплиць, монастирів), розташованих у визначеному селі, погості, слободі, поселенні. Такі назви характерні, здебільшого, для феодальної епохи: с. Благовіщенське, с. Богоявленське, Борисоглебівська волость та ін. У народній середі такі офіційні назви часто змінювалися: зазвичай набували інші суфікси і закінчення *-ка* (Воскресенка) або вживалися в множинному

Історичне джерелознавство та українська археографія

числі (Воскресенки), доповнювалися іншими словами (Миколо-Сверчки), або вживалися у формі іменника в називному відмінку (Благовіщення, Успіння). Наявність у складі топоніму екклезіоніму дозволяє застосовувати для локалізації і перевірки результатів ідентифікації топонімів дані з історії зодчества та архітектурні пам'ятки, що збереглися до наших днів.

В основі багатьох географічних назв лежать *антропоніми*. Такі отантропонімічні назви або *антропотопоніми* (назви географічних об'єктів, що походять від імені людини) характерні для населених місць і прилеглих до них територій. До числа антропотопонімів відносяться *патронімічні* та *посесивні* назви. Перші частіше за все пов'язані з іменами предків і засновників населених пунктів, другі – походять від імені володарів визначеної території.

Зміст патронімічних антропотопонімів рідко може надати суттєву допомогу в локалізації об'єкта, у той час як їх форма несе важливу інформацію про місце виникнення топоніму. Відомо, наприклад, що східнослов'янські патронімічні топоніми на *-ичи* (Барановичи, Милославичи, Духновичи та ін.) концентруються переважно на території сучасної Білорусі. Знання цього факту дає історика важливий орієнтир у тому випадку, якщо йому зустрівся в джерелі топонім, позбавлений просторової прив'язки.

Значно більше засад для локалізації географічних назв дають посесивні назви, утворені від прізвищ та прізвиськ володарів визначеної ділянки землі. Виходячи із знання про кордони володарів тих або інших феодальних родів, за допомогою генеалогії, історик може отримати можливість локалізації поселень, назви яких були утворені від імен володарів.

Складність становить виділення просторової інформації із антропотопонімів, утворених від імен, прізвищ і прізвиськ володарів, що співпадають з назвами тварин і рослин. Ознакою, яка дозволяє відрізнити посесивну назву від ландшафтного топоніму, є форма володарської назви. Так, можна вважати, що назви сіл Баранове або Горіхове пов'язані з прізвищами феодалів, яким вони належали, ніж із відповідними назвами тварин і рослин. Такі припущення потрібно підтверджувати даними генеалогії та з'ясуванням часу і умовами створення топоніму.

Від антропотопонімів слід відрізнити *агіотопоніми*, тобто топоніми, утворені від імен святих. Як правило, агіотопоніми пов'язані з назвами церков, каплиць, монастирів і можуть розглядатися як один із різновидів екклезіонімів.

Зазначені відомості дозволяють зробити висновок про необхідність розрізняти в роботі за ідентифікацією і локалізацією отантропонімічні

топоніми різних видів. Однак часто буває важко визначити, яке відношення мала людина, іменем якої названий населений пункт, до самого поселення: чи була вона його володарем або засновником, або в назві села відобразилась назва церкви. На складність ідентифікації вказав М. Свердлов. Аналіз отантропонімічних назв давньоруських міст дозволив йому зробити висновок, що деякі з них, представлені особистими іменами в незмінній формі (Володимир, Ярослав), вказували князів-засновників. Уживання ж в якості топонімів княжих імен з притягненими суфіксами було свідомством того, що місто входило до складу доменіального володіння князя: Бориславль, Брячиславль, Ярославль та ін. Отже, однією з важливих ознак, які дозволяють хоча б приблизно провести межу між посессивними і патронімічними топонімами, є їх форма.

При роботі з топонімами необхідно розрізняти допустимі видозміни назв, які вживалися в минулому, їх варіанти, з одного боку, і помилкову передачу топонімів джерелом – з іншого. Це важливо не тільки для правильної ідентифікації географічних пунктів. Невірно записані назви, особливо т. зв. мікротопоніми, що мали вузьку сферу вживання, які функціонували на обмеженій території і відомі невеликому колу людей, що жили поруч названого об'єкта, як правило, є свідомствами того, що автор джерела або переписувач не були знайомі із сукупністю топонімів визначеного регіону і не є його мешканцями.

Прямих просторових показників не завжди буває достатньо для визначення місця здійснення події або виникнення джерела. Крім того, у багатьох історичних документах взагалі немає жодних прямих локалізованих відомостей. Тому історик повинен звертатися до непрямих просторових відомостей та інших дисциплін. Інформація про місце, отримана за їх допомогою, опрацьовується історичною географією.

2. Аналіз непрямой просторової інформації

Розглянемо види непрямой просторової інформації і методи її попереднього опрацювання.

У якості важливих, хоча й приблизно локалізованих показників, що несуть просторову інформацію, виступають *етноніми* – назви племен і народів. Оскільки етнічні групи в той чи інший час займали визначену територію, згадки про них можна розглядати як непрямі просторові показники. Таким чином, етноніми можуть використовуватися для встановлення місця здійснення історичних подій.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Найбільш показовими у просторовому відношенні є *отетнічні топоніми* – *етнотопоніми* і *оттопонімічні етноніми* – *топоетноніми*.

Етнотопоніми виникали в результаті топонімізації етнонімів, тобто перенесення назв народу на географічний об'єкт: область, заселену визначеною етнічною групою, місто, село і т. д. Аналіз етнотопонімів є важливим при роботі з літописами, оскільки літописна етнонімія тісно пов'язана з географічною номенклатурою. Давньоруські літописці широко вживали етнічні назви в якості просторових орієнтирів «шлях із варяг у греки», «держати рід їх княжий у Полях, а в Дрєвлянах своє» тощо. Використовуючись в якості назв одиниці адміністративно-територіального поділу, етнонім нерідко був стійкішим, ніж сама етнічна група, яка дала йому цю назву. Нове населення отримувало отетнічну назву зайнятої території вже в готовому вигляді і частіше за все не мало відношення до її колишніх мешканців.

Використання етнотопонімів в якості локалізованої ознаки зумовлює проведення значної роботи з визначення кордонів території, за якою закріпилася отетнонімічна назва. Обмеження сфери дії етнотопоніма проводиться на підставі порівняльного аналізу археологічних матеріалів, даних лінгвістики і відомостей писемних джерел. Отримані результати дають приблизні орієнтири для локалізації історичних фактів.

Топоетноніми являють собою назви етносів, які виникли в результаті етнонімізації, тобто перенесення назви географічного пункту на етнічну спільність. Для визначення племені або народності використовувались географічні назви, що відносилися до території, яку населяв народ: «галичани» – мешканці Галичини, «полочани» – мешканці басейну р. Полоти і частково м. Полоцьк і т. п. Це дає основи розглядати топоетноніми як важливі, хоча й приблизні просторові орієнтири.

Катойконім – назва населення за місцем проживання, також є носієм просторової інформації і за визначенням наближається до топоетнонімів. У той же час він дає більш точні показники місця. Катойконіми часто вживалися в минулому в якості топонімічних прізвищ людини і вказували на її виникнення: «киянин», «кримчанин». Якщо катойконім входить до складу особового імені автора джерела, він не тільки дає можливість установити, звідки родом походить ця людина, але й дає історіку підстави для «прив'язки» джерела до тієї або іншої території.

Аллоетноніми (екзогенні етноніми) також можуть дати історіку інформацію про місце укладання джерела або походження його автора. Вони являють собою назву етносу, дану йому іншими, зазвичай, сусідніми етносами. Використання аллоетнонімів з метою локалізації історичних фактів можливо в тих випадках, якщо вони не співпадають з *автоетнонімами* (ендогенними етнонімами, самоназвами етносів).

Згадування в тексті аллоетнонімів дозволяє зробити висновок, що пам'ятка створювалася за межею ареалу визначеної етнічної групи та її автоетнонім був невідомий автору або незрозумілий читачам, для яких написано джерело.

Автоетнонім може становити інтерес в якості локалізованої ознаки. Справа в тому, що самоназви етнічних груп не завжди відображались у джерелі в тій формі, в якій вони використовувалися самими носіями. Зміна в джерелі форми етнічних самоназв є свідомством того, що текст створювався, переписувався або редагувався представником іншого етносу або поза областю стійких поселень етнічної групи.

В якості локалізованої ознаки можуть розглядатися також *антропоніми*. До їх числа відносяться згадки в джерелах топоантропонімів, антропотопонімів, діалектних і локальних варіантів власних імен і антропонімів, а також агіонімів і теонімів.

Топоантропоніми, або *оттопонімічні антропоніми*, представляють власні імена, утворені в результаті антропонімізації, переходу географічних назв у розряд антропонімів. Частіше за все топоантропонімами є прізвиська і прізвища.

Прізвиська, які виникли від топонімів, зазвичай вказують на походження людини із тієї або іншої місцевості, області, міста, села. Часто в якості прізвиська вживались катойконіми, які закінчувалися на *-ць*, *-ець*, *-ин*, *-як*: Ілля Муромець, Данило Галицький, Микитка Казанець. Подібні прізвиська можуть використовуватися для установлення родини або місця постійного проживання історичної особи.

На просторіві орієнтири можуть вказувати *прізвища* історичних осіб. Такими є оттопонімічні прізвища феодалів, які походять від назв земель, якими вони володіли, а також прізвища представників інших суспільних груп, які виникли від назви місцевості або міста, до яких мав відношення родоначальник прізвища.

Діалектні форми особових імен також можуть нести у собі просторовий показник. Необхідно відрізнити діалектні варіанти імені, які визначалися самими носіями та людьми, які їх оточували, від варіативних форм антропонімів, які використовував автор, редактор або переписувач джерела. Якщо в першому випадку аллоантропонім вказує на походження учасників або місце здійснення події, то в другому – він є свідомством про походження автора, редактора або про місце зняття копії з тексту джерела.

Важливу просторову інформацію в джерелах несуть *агіоніми* (імена святих) і *теоніми* (імена божеств), якщо вони використовуються не в якості календарних імен або імен персонажів християнської міфології, а як еклезіоніми для назв церков, каплиць, монастирів. Часто на честь

Історичне джерелознавство та українська археографія

місцевих «патронів» у місті, монастирі, селі будувались культові споруди. Тому згадки у джерелі про місцеві патрональні святині можна розглядати в якості топографічного орієнтиру, що вказував на місце створення джерела або місце проживання його замовника.

Розглядаючи просторову інформацію, яка надається історичному ономастикою, ми неодноразово торкалися інших розділів мовознавства, методи яких можна використовувати для локалізації історичних фактів. До їх числа відносяться *історична діалектологія* та *лінгвістична географія*. Вони вивчають територіальне варіювання мови і допомагають в установленні місця здійснення історичних подій за локальними лінгвістичними явищами, які знайшли відображення в тексті джерел.

Діалектологія – розділ мовознавства, що вивчає історію та сучасний стан діалектів (говірки, наріччя) мови, які вживаються більш або менш обмеженою групою людей, пов'язаних територіальною, професійною або соціальною спільністю.

Лінгвістична географія – розділ діалектології, що вивчає територіальне розповсюдження тих елементів мови, якими її діалекти відрізняються один від одного. Дані і методи лінгвістичної географії є основою локалізації історичних фактів за діалектними ознаками, зафіксованими у джерелі.

До найбільш відомих діалектних ознак, що мають територіальну приналежність, відносяться *фонетика* (точніше, орфографія, що її відображає) і *лексика джерела*. Вони найбільш часто використовуються істориками при визначенні місця здійснення події або створення джерела.

Орфографія джерела відображає фонетичні особливості говірки його автора, редактора або переписувача. Відомості, накопичені історичною діалектологією і лінгвістичною географією, допомагають історичному досліднику виявити в тексті фонетичні риси, присутні його автору як мешканцю визначеної місцевості, носію того або іншого діалекту. У результаті дослідник отримує достатньо точні висновки про походження цієї людини і побічно про місце створення джерела.

Лексика джерела є однією з найбільш показових ознак його територіального походження. Крім фонетичних особливостей, діалекти в тому або іншому ступені розрізняються словниковим складом. Діалектна лексика часто дає важливий локалізований матеріал, який повинен використовувати історик при вирішенні питання про місце створення джерела або походження його автора.

Крім вищезазначеного, для визначення місцезнаходження географічних пунктів дослідник повинен використовувати відомості історичної хронології, метрології, сфрагістики та інших спеціальних істори-

чних дисциплін, що можуть дати додатковий матеріал і виявитися важливим географічним орієнтиром.

3. Синтез просторової інформації

Просторова інформація, отримана за допомогою методів різних спеціальних історичних дисциплін на аналітичному етапі дослідження джерел, зводиться до попередньої ідентифікації об'єктів, з якими вона пов'язана, і локалізації (установлення місця здійснення) історичних фактів.

В основі *ідентифікації просторової інформації* лежить тотожність або близькість топонімів, з якими ця інформація пов'язана в джерелі. Однак транскрипція, написання назви географічного об'єкта могли суттєво змінюватися в одній або різних редакціях джерела. Такі зміни могли бути пов'язані з розвитком мови, міграцією населення, приходом на визначену територію носіїв інших мов, діалектними особливостями або ж з помилкою автора, редактора або переписувача.

Історик, який опрацьовує топонімічний матеріал, повинен у першу чергу встановити початкову географічну назву і пояснити всі її зміни і варіанти, які зберігались в історичних джерелах. Без цього проблема ідентифікації топонімів не може бути вирішеною, оскільки однією з важливих ознак тотожності географічних реалій, про які йде мова в джерелі, слугує близькість або повний збіг їх назв. Ігнорування необхідності встановлення проміжних, перехідних форм від того виду, в якому топонім зафіксований у джерелі, до існуючих сьогодні його варіантів, ідентифікація назв географічних пунктів тільки на підставі їх співзвучності (т. зв. *орієнтовно-топонімічний метод*) можуть привести до серйозних помилок.

Однак навіть повна тотожність топоніма, знайденого в джерелі, і назви відомого географічного пункту, не є безумовним доказом ідентичності географічних реалій, призначених ними. У ряді випадків це викликано *омографією* (однаковим описом) імен при різній їх вимові (наприклад, при різному наголосі). Виявити такі випадки допомагають методи лінгвістики. Крім того, існує багато топонімів-тезок, які відносяться як до однорідних, так і до різнорідних географічних об'єктів. Тому при ідентифікації просторової інформації на основі тотожних або близьких за написанням географічних назв історик повинен особливу увагу приділяти встановленню додаткових орієнтирів, що входили до їх складу, або паралельних назв досліджуваного географічного пункту.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Дослідник має враховувати не тільки графічну тотожність, але й той географічний «контекст», в якому існує топонім, і який відповідно знайшов відображення в джерелі. До того ж бажано виявити і використовувати можливо більшу кількість різних за своїм характером географічних назв, в яких згадується досліджуваний пункт, а також всі можливі кліматичні, топографічні орієнтири, які полегшують ідентифікацію. Застосування цих відомостей допомагає обрати з ряду *омонімічних* (однаково звучних, але віднесених до різних об'єктів) назв досліджуваний топонім. Так, наприклад, тільки додаткові відомості дозволили встановити, що в «Повчанні» Володимира Мономаха згадується Остерська Біла Вежа на р. Острі, а не Донська Біла Вежа – Маркел.

Значну допомогу в ідентифікації об'єктів за існуючими топонімами надають спеціальні пояснення і уточнення авторів джерела. Ідентифікація об'єктів, з якими пов'язана територіальна інформація джерел, дозволяє перейти до співставлення накопичених відомостей. У ряді випадків, коли в основі ідентифікації лежить достатньо відомий, але малорозповсюджений топонім, пов'язаний з великим об'єктом, який зберігся до наших днів (наприклад, міста Київ, Чернігів), то опрацьована робота є достатньою для «прив'язки» факту до історичної карти. Однак чим далі вглиб віків просувається дослідник і чим невизначенішою є назва географічного об'єкта, вміщеного в джерелі, тим меншою є вірогідність відшукати на карті топонім, який би повністю співпадав або був співзвучний з ним.

Географічні назви зникали разом з населеними пунктами, покинутими мешканцями, пересохлими річками і озерами, забутими дорогами і шляхами. Топоніми стиралися з пам'яті людей разом зі слідами об'єктів, які вони називали. Нерідко географічна реальність продовжувала існувати, а вмирало лише її старе ім'я, дане народом, який пішов із цих міст. Його замінювала нова назва, принесена людьми, які говорили на іншій мові. У всіх подібних випадках старі, забуті назви географічних об'єктів втрачають свою адресну функцію, а разом з нею і «прив'язку» до визначеного місця.

При роботі з такими топонімами перед істориком постає задача їх *локалізації*, тобто віднесення до визначеного місця на історичній карті, встановлення, до якого відомого географічного пункту відноситься цей топонім. Процедура локалізації є необхідною і в тому випадку, коли взагалі відсутні прямі показники на місце здійснення події або роботи автора над джерелом. Вона включає два етапи: *орієнтовний* і *уточнювальний*. На першому дослідник обмежує територію, до якої відноситься топонім, на другому – уточнює його місцезнаходження у встановле-

них межах. Потім перевіряються отримані результати. Розглянемо ці етапи більш детально.

Орієнтовна локалізація починається із систематизації просторової інформації. Слід розрізняти відомості, які визначають місце створення джерела, і ті, що відносяться до описуваних у ньому подій.

Виділивши інформацію, пов'язану з джерелом, дослідник має визначити, яка її частина просторово характеризує людей, пов'язаних зі створенням джерела, а яка є самим джерелом на різних етапах його існування. При цьому необхідно чітко розрізняти відомості, що відносяться до автора пам'ятки, редактора або переписувача тексту. Якщо це можливо, бажано виділити ті відомості, які можуть вказати на місце, де знаходився уявний читач документа. Так, аналізуючи «Житіє Феодосія Печерського», написане Нестором, дослідник А. Кузьмин прийшов до висновку, що цей твір призначався для тих людей, які могли не знати Києва та його околиць, і створювався скоріше за межами Київської землі. Основою для такого висновку слугувало пояснення Нестора, що Київ – «стольний город», а Васильєв розташовувався поблизу нього.

Потім досліднику необхідно відділити інформацію, яка може бути використана для локалізації списку (списків) джерела, від тих відомостей, що вказують на місце створення його редакцій, зводів і початкового тексту.

Мова (лексика, орфографія, стилістика і т. ін.) і почерк дозволяють визначити територіальне походження автора. Це порівняно стійкі ознаки, що повільно змінювалися в часі. Вони можуть довго зберігати риси, пов'язані з тим періодом, коли автор джерела навчався писати, особливості мови і почерку тієї території, де автор жив. Разом із тим вони можуть бути зовсім не характерними для місцевості, де написане джерело. Тому мова і почерк характеризують місце створення джерела лише опосередковано, тобто через людину, яка написала цей текст. Те саме можна сказати про мову і почерк редакторів або переписувачів, через руки яких пройшов текст джерела.

Якщо істориком відомо, хто був автором джерела, його ім'я, прізвище, прізвисько, місце, де він жив і працював, то дослідник отримує додаткові підстави для локалізації джерела. Необхідною умовою встановлення місця створення пам'ятки в такому випадку є *дата джерела*. Її співставлення з датами перебування автора в тому або іншому пункті дозволяє з великим ступенем ймовірності вказати, де створювалося це джерело.

Аналогічні результати дає співставлення джерела з уже локалізованими текстами того ж автора, написаними приблизно в той же час.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Чим ближчими є дати порівняльних джерел, тим більшою є вірогідність, що вони створювалися в одному районі або навіть пункті.

Підставою для локалізації джерела може слугувати згадка місця здійснення подій, які описуються в ньому. Це, частково, стає можливим, якщо автор згадує про те, що він був їх учасником або спостерігачем, якщо йому відомі дрібні деталі події або він може докладно описати місцевість. Свідомством про місце виникнення джерела є особлива увага автора до описуваної ним території і до того, що на ній відбувалося. У свою чергу, за місцем створення джерела, яке зберегло перераховані риси, полегшується локалізація подій, які були описані в ньому.

Найбільш характерною рисою, яка дозволяє судити, де знаходився читач джерела, є авторські пояснення, які торкаються місцевих топонімів, звичаїв і т. ін. Потрібно зазначити, що такі відомості з великою обережністю слід використовувати для локалізації самого джерела, оскільки воно могло створюватися зовсім не в тому місці, для мешканців якого було написано. У деяких випадках це також могло відобразитися на лексиці і граматиці тексту, системі літочислення, якою користувався автор тощо.

Отже, встановлюючи, де і коли жив автор, звідки він родом, де знаходились його читачі, дослідник вирішує питання про місце створення джерела. Перераховані відомості необхідно пов'язувати з даними текстології, палеографії, з політичними обставинами в країні та іншими моментами.

Локалізація джерела починається з локалізації списку, який знаходиться в розпорядженні історика. Використовуючи в комплексі відомості, отримані на підставі аналізу матеріалу, на якому написано джерело, територіальної особливості почерку, орнаменту, місцевих лінгвістичних рис тексту, загальної політичної направленості пам'ятки, історик може впевнено визначити регіон, до якого слід віднести це джерело. При відсутності прямих показників місця створення джерела, подальша робота за його локалізацією ведеться так само, як і при визначенні місця здійснення будь-якої іншої події.

Орієнтовна локалізація історичних подій починається зі встановлення типу і виду об'єкту, до якого вона відноситься (місто, село, річка, озеро тощо). Часто в джерелі прямо вказується географічний термін (місцевий географічний термін), який визначає, яку географічну реальію характеризують отримані істориком відомості. При відсутності прямих показників такого роду дослідник звертається до прямої неусвідомленої просторової інформації: *топоформантам* і *особовим закінченням топонімів*, які називають ці пункти. Слід, однак,

пам'ятати, що в результаті транстопонімізації зміст неусвідомленої інформації може не відповідати названому об'єкту.

Потім слід визначити *межі території*, на якій розташовувався локалізований об'єкт. Для цього можуть бути використані імена володарів земель, від яких утворені посесивні антропотопоніми (якщо відомо, де розташовувались володіння цих осіб), етноніми, які входили до складу етнотопонімів, та інші непрямі просторові показники.

Якщо в джерелі не називається пункт або місце, де відбувалася подія, приблизно локалізувати його допомагають згадки етнічних груп, які населяли визначену територію, та імена учасників подій (за умови, якщо відомо, де вони знаходилися в той час, коли відбувалися описувані події).

Приблизно встановивши територію, на якій відбувалися події, історик отримує додаткові підстави для кінцевої локалізації топонімичного матеріалу, який втратив за різними причинами свою адресність, а також для вибору найбільш вірогідних пунктів, де могли відбуватися події, пряму просторову інформацію, про яку не донесли до нас джерела.

При локалізації топонімів, які не потрапили на сучасні карти, необхідно звертати увагу на близькі за звучністю топоніми, що відносяться до географічних об'єктів іншого роду, ніж реалія, яка цікавить історика. Ці назви могли виникнути в результаті перенесення їх зі старого зниклого пізніше пункту.

Кожний висновок відносно місця звершення події потрібно ще раз перевірити. Підтвердження отриманих результатів має спиратися на конкретний аналіз вихідного топоніму, географічного контексту, в якому він «існує» в джерелі, у співставленні з історичними та географічними умовами народження і еволюції ототожнюваного з ним об'єкту та його назви. Тим самим на заключному етапі локалізації історик виконує основне правило топонімичного аналізу: уточнює свої висновки про причину вибору визначеної назви, її етіологію, смисловий зміст та етімологію, маючи перед собою названий географічний об'єкт. При локалізації топонімів, пов'язаних з об'єктами (перед усе з поселеннями), які закінчили своє існування, кращим підтвердженням правдивості отриманих результатів є археологічне обстеження місцевості.

Зупинимося на *методиці визначення маршрутів торгових та військових шляхів*, а також *історичного районування територій*. Як правило, маршрути торгових караванів та військових походів співпадали. У ряді випадків встановлення їх пов'язано з локалізацією *дромонімів* – власних імен шляхів сполучення. Зазвичай, до складу дромоніму входить назва обох або одного з пунктів, які пов'язує дорога: «шлях із варяг у греки», «Володимирський тракт», «чумацький шлях» і т. ін. Це

Історичне джерелознавство та українська археографія

значно полегшує локалізацію. Установивши загальний напрямок шляху сполучення, історик повинен намагатися виявити в джерелах назви географічних пунктів, через які він проходив. Пов'язані з ними топоніми конкретизують уявлення про маршрут, по якому проходила дорога. При відсутності прямих показників такого роду необхідно намагатися виявити на історичних картах топоніми, до складу яких входили географічні терміни, пов'язані з пересуванням. Подібні топоніми допомагають встановити більш або менш стабільні дороги, які існували в давнину.

Якщо пересування здійснювалися не за звичним шляхом, історик повинен приблизно визначити їх маршрут. У літній час шлях, як правило, йшов за водорозділами, у зимовий – за змерзлими річками (саний шлях). Якщо пересування здійснювалося водним шляхом, маршрути визначити легше: достатньо встановити, по яких річках і озерах плавали мандрівники. Допоміжним орієнтиром тут можуть слугувати згадки населених пунктів, які проїжджали, проходили або пропливали учасники пересувань, а також поселення, назви яких пов'язані з волоками.

І, нарешті, цінний матеріал для перевірки встановлених меж одиниць територіального поділу дають *археологічні матеріали*. Але при їх використанні слід пам'ятати, що адміністративні територіальні межі могли не співпадати з етнічними територіями, які були виявлені за допомогою археології.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Зазначте ступінь необхідності локалізації історичного джерела для наукового дослідження.
2. Дані якої комплексної дисципліни лежать в основі вирішення питання про локалізацію історичних фактів?
3. Дайте визначення терміну «історична мапа (карта)».
4. Проаналізуйте методика дослідження прямої просторової інформації, розкривши при цьому поняття: топоніми, гідроніми, ойконіми, топоформанти, екклезіоніми, антропоніми, антропотопоніми, агіотопоніми.
5. Укажіть та проаналізуйте основні показники, які відносяться до непрямой просторової інформації, розкривши при цьому поняття: етоніми, етнотопоніми, катойконіми, аллоетноніми, автоетноніми, топоантропоніми, агіоніми, теоніми, історична діалектологія, лінгвістична географія.

6. Назвіть основні етапи локалізації історичних фактів, що входять до синтезу просторової інформації, та проаналізуйте їх.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность [Текст] / Э. Бикерман. – М. : Наука, 1975. – 336 с.
2. Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы [Текст] / В. С. Жекулин. – Л. : Наука, 1982. – 225 с.
3. Климишин А. И. Календарь и хронология [Текст] / А. И. Климишин. – М. : Наука, 1990. – 320 с.
4. Кожин А. И. Литературный язык Киевской Руси [Текст] / А. И. Кожин. – М. : Русский язык, 1981. – 188 с.
5. Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси [Текст] / А. Г. Кузьмин. – Рязань : [Б. и.], 1969. – 242 с.
6. Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для вузов [Текст] / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Владос, 2003. – 372 с.
7. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов [Текст] / Э. М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – 653 с.
8. Никонов В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. – М. : Наука, 2011. – 184 с.
9. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования [Текст] / А. П. Пронштейн, И. Н. Данилевский. – М. : Высшая школа, 1986. – 209 с.
10. Пронштейн А. П. Использование вспомогательных дисциплин при работе над историческими источниками / А. П. Пронштейн. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 118 с.
11. Санцевич А. В. Методика исторического исследования [Текст] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.

ТЕМА 8.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ АВТОРСТВА ДЖЕРЕЛА (АТРИБУЦІЯ)

1. Аналіз прямої інформації про особистість.
2. Аналіз непрямой інформації про особистість.
3. Синтез інформації про особистість.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Агіографія, антропоніми, антропоніміка, атрибуція джерела, генеалогія, геортологія, ідентифікація особистості, канонічне ім'я, кодикологія, криптограма, криптонім, неканонічне (мирське) ім'я, ономастика, особисте ім'я, прізвисько, прізвище, псевдонім, схимниче ім'я, хрещене ім'я, чернече ім'я.

1. Аналіз прямої інформації про особистість

Одним з важливих завдань вивчення обраної теми дослідження є проблема *ідентифікації особистості*, тобто встановлення її тотожності за сукупністю загальних і приватних ознак. Також ідентифікація виступає в якості одного з механізмів пізнання та розуміння іншої людини. Із цією проблемою історик стикається вже на джерельному етапі дослідження: визначення імені автора (атрибуція) джерела є однією з важливих задач його внутрішньої критики. Звичайно, про характер джерельної інформації судять перед усе за її змістом, а не за автором. Але для всіх груп історичних джерел атрибуція однаково є важливою. Історик має ясно уявляти, з ким він «веде розмову», коли читає джерело, кому він задає питання і хто на ці питання «відповідає».

Знання імені автора або укладача джерела, редактора або ініціатора створення тексту дозволяє точніше встановлювати місце, час і обставини виникнення документа, повніше розкрити його соціальне і політичне значення і направленість, з'ясувати причини його появи. Особливо важливо визначити авторство усвідомлених редакторських змін у тексті.

Важливим підґрунтям для встановлення тотожності особистості є прямий показник власного імені людини. До числа *антропонімів* (власних імен, які може носити людина) відносяться: особисте ім'я, прі-

звище, по-батькові, прізвисько, псевдонім, криптонім*. Їх вивченням займається *антропоніміка* – галузь ономастики, яка вивчає антропоніми, яка є одночасно складовою частиною лінгвістики.

Особисті імена – це імена, які надаються при народженні людям і під якими вони відомі в суспільстві. Особисте ім'я історичної особи може вміщуватись у тексті джерела, стояти в якості підпису, називатися на початку або в кінці пам'ятки. Воно несе багату і різнобічну інформацію. При встановленні особистого імені слід розрізняти канонічні і неканонічні імена.

Канонічне ім'я – «істинне», «справжнє» ім'я людини, закріплене традиціями християнської релігії. У джерелах до числа канонічних, зазвичай, відносяться православні імена, взяті з церковного календаря, де імена канонізованих святих перераховані за місяцями і днями їх святкування (так звані календарні, або агіографічні імена).

Хрещене ім'я давалося людині при хрещенні. Воно обиралося священиком із церковного календаря у відповідності з іменем святого, пам'ять якого святкувалася в день народження або хрещення людини. Хрещене ім'я в ранніх джерелах згадується лише в довідках про смерть особи або в текстах, написаних після смерті. Припускають, що це було пов'язано із забобонними уявленнями про необхідність приховувати «звичайне» ім'я, яке пов'язувало людину з небесним «покровителем», «ангелом-охоронцем», для того, щоб зберегти його носія від «порчі» та «зглазу». Тому істориків часто доводиться відновлювати хрещене ім'я за непрямими ознаками, застосовуючи матеріали сфрагістики, мистецтвознавства, генеалогії, геортології* та нумізматики.

У стародавній Русі популярним було давати хрещені імена замовників ікон, творів дрібної пластики, ювелірних виробів, володарів печаток шляхом відображення на них святих, які мали відношення до сімейного патронату.

Додатковим підґрунтям для відновлення хрещеного імені князя є відомості про будівництво церкви або монастиря, оскільки в князівському середовищі існував звичай будувати церкви в ім'я своїх святих

* **Криптонім** (від грец. «κρυπτός» – прихований, таємний; «ὄνομα» – ім'я) – літера чи літери, які замість підписів (імені автора) ставлять іноді автори під своїми творами, що не припускає можливості ототожнити її з тією або іншою конкретною особою; ім'я, розраховане на те, щоб приховати справжнього автора твору.

* **Геортологія** (від грец. «ἑορτή» – свято, «λόγος» – наука, вчення, слово) – наука, що вивчає види свят як складову частину світової загальнокультурної спадщини.

патронів. На Русі існував також звичай давати дітям імена на честь діда або бабки, що є непрямим показником приналежності імені особи, яке співпадає, наприклад, з іменем діда. Виходячи з цього, дослідник В. Кучкін припустив, що сестру Володимира Мономаха звали не Катериною, як записано в Лаврентіївському літописі, а Іриною (читання, що збереглося в Іпатіївському літописі). Свій вибір він пояснив тим, що ім'я доньки Всеволода Ярославича скоріше за все повторювало ім'я матері Всеволода – княгині Ірини, другої дружини Ярослава Мудрого. Іноді у членів одного роду прослідковується зв'язок між традиційними язичницькими і хрещеними іменами.

До другої половини XV ст. хрещені імена, у більшості випадків, удається встановити тільки для представників феодальної верхівки – князів, членів їх сімей та бояр. Основна маса населення того часу – селяни, ремісники, торговці – переважно вживали некалендарні, язичницькі імена. Звичайно, згадку в джерелі хрещеного імені можна розглядати як непряму вказівку на соціальну приналежність людини.

Чернече ім'я було другим канонічним іменем, яке отримувала людина при обряді постригу в ченці. Воно замінювало її мирське ім'я. Людина, над якою проводили обряд, отримувала ім'я того святого, пам'ять якого відзначалася в день постригу, або календарне ім'я, яке починалося на ту саму літеру, що й мирське ім'я ченця.

Схимниче ім'я давалося ченцю при «третьому хрещенні» – прийнятті великої схими замість його чернечого імені. Часто схимникам, а іноді й ченцям давали календарні імена, які рідко вживалися як хрещені. Це полегшує ідентифікацію осіб, які їх носили, а також може служити додатковою підставою для визначення їх соціального стану. Це потребує від історика знань в галузі геортології та агіографії. Визначити необхідну дату святкування пам'яті християнського святого можна за допомогою святців, місяцесловів, кандакаріїв, календарних приміток.

Із плином часу канонічні імена поступово витіснили в побуті неканонічні і стали вживатися як єдине ім'я людини. При цьому вони часто приймали неканонічну форму у вимові та написанні. У той же час ряд язичницьких, некалендарних імен святих релігійних і світських діячів, канонізованих православною церквою, перейшли до розряду імен календарних (наприклад, Гліб, Борис, Володимир, Ольга тощо).

Канонічне ім'я може допомогти у визначенні віросповідання особи, оскільки календарні імена православної, католицької і протестантської християнських релігій відрізнялися один від одного, а дні пам'яті одних і тих самих святих часто відзначалися в різні дні.

При роботі з канонічними іменами слід пам'ятати, що з іменами деяких святих пов'язано два або навіть декілька свят на рік. Напри-

клад, Миколин день святкували 9 травня і 6 грудня, день св. Апостола Фоми – 30 червня і 6 жовтня, а з іменем Іоанна Предтечі пов'язаний цілий ряд свят: Різдво Іоанна (Івана Купали) – 24 червня, усікновення голови Іоанна (Іван сухий або посний) – 29 серпня, перше і друге придбання голови Іоанна – 24 лютого, третє придбання голови – 25 травня. Крім того, в церковних календарях зустрічаються святі-тезки. Зокрема, крім свят, пов'язаних з іменем Іоанна Предтечі, відзначались також день Іоанна Лествичника (30 березня), день Іоанна Златоуста (13 листопада) тощо. Усього на рік відзначалося 62 свята, так або інакше пов'язаних з іменем Іоанн.

Нарешті, день вшанування деяких святих був у свій час перенесений. Так, пам'ять св. Дорофея, єпископа Мирського, відзначали на Русі 6 червня, а св. Іларіона – 5 червня. Із XV ст. в календарних примітках спостерігалось переміщення цих свят: їх поміняли місцями. День св. Дорофея перейшов на 5 число, а св. Іларіона – на 6-е. Тому, якщо релігійне свято було перенесено, то досліднику слід з'ясувати, до якого часу відноситься цей показник, а потім – в який день його тоді святкували.

Неканонічне (мирське) ім'я не було пов'язано з релігійними традиціями. Воно було другим, необов'язковим іменем світської людини. На Русі мирське ім'я виконувало функцію основного імені, оскільки було більш відомим і вживаним, ніж хрещене. Початково некалендарне, дохристиянське ім'я не було пов'язане з іменем святого. Пізніше поруч з язичницькими почали вживати християнські імена, звичайно в їх народній, розмовній, неканонічній формі. Наприклад, Микула замість канонічної форми Микола, Гюргі замість Георгій, Нефед замість Мефодій, Нерон замість Мирон, Уполон замість Аполон та ін. Особливо активно процес заміни язичницьких імен християнськими відбувався в князівській і боярській середі.

Аналіз мирських імен може ускладнитися рядом обставин. Часто в джерелах вживаються зменшувані форми неканонічних імен, що ускладнює відновлення повного імені. Найбільш складними є випадки, коли історик зустрічає *омонімічні* форми (ті, що співпадають у вимові і написанні) різних імен, коли, наприклад, неповне ім'я могло відповідати двом або декільком повним. Так, ім'я Єлька могло бути утворено від імені Єлпидифор і Єлизар або бути похідним від некалендарного імені Ель; Зинька – від імені Зиновій або Зенон; скорочене Альоша могло відповідати і Олексію, і Олександрю; Митька – Дмитру і Микиті та ін. У той же час в джерелі можна зустріти різні варіативні форми одного імені (*аллоніми*). Наприклад, імена Стехно, Стенша, Степша є неканонічними варіативними формами одного імені – Степан.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Прізвиська, на відміну від імен, завжди відображають властивості або якості, територіальне або етнічне походження, місце проживання їх носіїв. Прізвиська могли даватися людям в різні періоди їх життя і були відомі доволі замкненому колу суспільства. У зв'язку з тим історично, як правило, рідко доводиться мати справу з цим явищем. Але ця обставина, а також те, що прізвисько було характеристикою, і досить міцною, осіб, які їх носили, підвищує роль прізвиськ у встановленні тотожності особистості.

Прізвиська слід відрізняти від язичницьких давньоруських імен. Однак таку різницю не завжди легко встановити. Це пов'язано зі звичаєм давати дітям імена, утворені від етнонімів, назв тварин, рослин та інших предметів, «захисні» імена. Так, серед населення XVI ст. зустрічаються імена Чудин, Русин, Кобила, Кляча, Кішка, Козел, Звір, Лопата, Злоба та ін. У цьому випадку історично можуть допомогти матеріали генеалогії: існування подібних імен у членів однієї сім'ї упродовж декількох поколінь можна розглядати як підтвердження того, що дослідник має справу з іменами. Непрямим доказом цього може слугувати вживання їх поруч з некалендарними іменами в офіційних документах. Деякі історики вважають, що подібні імена виникли із прізвиськ, і розглядають їх як імена-прізвиська.

Важливою уточнювальною частиною імені людини є ім'я *по батькові* (*патронімічне прізвисько*), яке вживається разом з особистими іменами і утворене від імені батька. Ім'я по батькові вказує на походження і родинні зв'язки особи. На Русі ім'я по батькові побічно вказувало і на соціальну приналежність людини, оскільки було шановним найменуванням. У той час, коли представники вищої феодальної аристократії іменувалися повним батьківським іменем, яке закінчувалося на *-вич*, середні стани користувалися менш шановними формами патронімічних прізвиськ – напівбатьківськими іменами, які закінчувалися на *-ов*, *-ев*, *-ин*, а нижчі взагалі обходилися без батьківських імен. Із кінця XVII ст. імена по батькові на *-вич* стали символом особливої нагороди, якою удостоював сам государ. До другої половини XVIII ст. склалися поіменні списки осіб, які мали право носити батьківське ім'я на *-вич*. У роки правління Катерини II вживання батьківських імен уніфікували. Згідно з «Табелем про ранги», осіб з I до V класу писали з повним батьківським іменем. Право на запис з напівбатьківськими іменами мали особи з VI до VIII класу, починаючи від полковників (колезьких чиновників) і закінчуючи капітанами (колезькими асесорами). Представників нижчих класів в офіційних документах записували без імен по батькові – за іменами та прізвиськами.

Якщо імена, по батькові і прізвиська були відомі з давніх давен, то *прізвища* з'явилися доволі пізно. Прізвищами називаються спадкоємицькі офіційні найменування, які вказували на приналежність людини до визначеної родини. Вони виникли в XV–XVI ст. і спочатку були тільки у феодалів. Більшість прізвищ розвинулися від імен по батькові і дідівських та носили патронімічний характер. Рідше прізвища походили від топонімів – за назвами місцевостей, володарями яких або вихідцями з яких були їх носії. За визначенням дослідників, прізвищем можна вважати тільки ті патронімічні прізвища, якими користувалися нащадки особи, яка носила особисте ім'я або прізвище, що стало основою прізвища не раніше, ніж у третьому поколінні.

У ряді випадків автор джерела названий, але приховується під криптонімом або псевдонімом.

Криптограму (тайнопис) для визначення свого імені використовували здебільшого автори літературних творів. Але саме тому, що письменники таким шляхом знаходили спосіб зберігати свої імена для нащадків, криптоніми є одним із достовірних відомостей про належність творів тому чи іншому автору.

Оскільки влада, зазвичай, активно розправлялася зі своїми політичними противниками, то виникла необхідність приховувати від неї імена авторів «шкідливих» творів. У цих умовах криптограма, розшифрування якої не становило труднощів, себе не виправдала. Замість неї з'явилася таке шифрування імені автора, яке не могло бути зрозумілим владним особам і в той же час залишалось зрозумілим для осіб визначеного кола. Так виникли *псевдоніми*. Пізніше їх почали використовувати представники інших соціальних груп із різних міркувань.

Серед псевдонімів XVIII ст., поруч з вигаданими іменами і прізвищами, зустрічаються скорочення власного імені і прізвища, а також визначення імені, по батькові і прізвища початковими буквами, зірками, крапками та іншими знаками; використання жартівливих або символічних імен, таких як Правдомислов, Правдолюбів; підписи, які вказували на національну або територіальну належність автора (Павло Русин); вказівка на себе як на автора іншого (відомого) твору.

До числа прямих відомостей, які характеризують людину, відносяться також показники її статі, віку, походження, посади, соціальної, класової приналежності тощо. Такі показники є самоочевидними і не потребують спеціального розгляду. У випадку відсутності їх історик звертається до непрямих відомостей.

2. Аналіз непрямой інформації про особистість

Визначення статі досліджуваної особи, як правило, не становить труднощів для дослідників, оскільки існують категорії імен, які традиційно даються тільки чоловікам або тільки жінкам. Але в деяких випадках все ж таки складно встановити стать людини. Це пов'язано, передусім, з недостатнім вивченням давньоруських неканонічних жіночих імен.

Важливою ознакою в процесі ідентифікації особистості може стати *вік* індивіда в момент здійснення події. У середньовічному суспільстві вік не розглядався в якості суттєвої характеристики людини. Тому в давньоруських джерелах він рідко фіксувався, і тому історик часто доводилося його встановлювати за непрямими ознаками.

У житті людини епохи середньовіччя був цілий ряд вікових рубежів, рухаючись за якими вона набувала нові соціальні права. Джерела дозволяють більш або менш точно встановити вікові віхи лише в житті князів. Першим важливим етапом в житті князя були пов'язані між собою обряди «*постригу*» і «*посагу*», які носили, судячи за все, язичницький характер. Суть їх заключалася в першому постригу волосся і в першому посадженні юного князя на коня. Ці обряди побутували на Русі з давніх давен до першого десятиріччя XIV ст. Думки дослідників відносно того, у скільки років здійснювалися «постриги» і «посаги», суттєво різняться. Скоріше за все, це відбувалося в 5–8 років. Наступним важливим моментом в житті князя було його *повноліття*. До цього він знаходився на опікунстві батьків. Князь вважався повнолітнім із 12–15 років. У цьому ж віці він починав приймати участь в державному управлінні.

У деяких випадках можна використовувати показники джерела, що зазначали про отримання особою *посади, звань* або *прав*, які вона могла отримувати при досягненні певного віку. Наприклад, ігуменом міг бути обраний тільки чоловік, який досяг 30-річного віку. Не раніше цього віку служитель церкви міг бути поставлений і в чин священника.

Ще однією віковою ознакою є *вступ до шлюбу*. Нормальним для цього, судячи з літописних згадок, вважалось досягнення юнаками 14, а дівчатами – 12 років. Але заручення могло відбутися і раніше, в 7 років.

При встановленні особи важливо з'ясувати її родинні зв'язки, місце народження, етнічну приналежність. Найближчі *родинні зв'язки* особи встановлюються на підставі аналізу імені по батькові та прізвища. Іно-

ді саме особисте ім'я (Одинець, Первуй, Другий, Третяк, П'ятий, Шостак) вказувало, якою за рахунком була ця людина в сім'ї.

При прямих показниках у джерелі *територіального походження* особи на допомогу істориків приходять матеріали історичної географії і топоніміки. Місце, де народилася або жила людина, могло відобразитися і в її прізвиську. Тоді історик має враховувати і матеріали антропоніміки. Однак такі показники зустрічаються тільки тоді, коли ідентифікована особа знаходилася далеко від рідних місць.

Положення людини в суспільстві, насамперед, визначалося тим, яку сходинку ієрархічної градації вона займала. Тому показники *чина, сану і посади* особи супроводжують більшість імен, що згадуються в офіційних джерелах. Такі показники є важливими орієнтирами при ідентифікації історичної особи. У той же час, в особових листах, записках, написах подібних згадок не було. Відновити необхідні для ідентифікації характеристики допомагають непрямі відомості, надані істориком спеціальними історичними дисциплінами та різними галузями історичної науки: історією державних установ, сфрагістикою, нумізматиною тощо.

За джерелами XV–XVII ст., знаючи родинні зв'язки особи, можна орієнтовно відновити посади, які вона займала, якщо відомо, які посади займали її найближчі родичі. При вивченні джерел XVIII – початку XX ст. посаду, чин або сан історичної особи можна встановити за звертаннями до неї. Так, у цей період на українських землях, підвладних Російській імперії, придворні, цивільні та військові чини титулувалися у відповідності з класом, до якого вони відносилися згідно з «Табелем про ранги». Вищі чини мали право на титул «ваше високопревосходительство»; особи, що мали чини 3-го і 4-го класів (дійсні статські і тамсні радники, а також відповідні їм придворні і військові чини) – «ваше превосходительство». Нижчі чини титулувалися «ваше высококородие» і «ваше высокоблагородие».

При встановленні посадового положення людини варто враховувати її вік і термін служби на інших посадах, оскільки ці фактори обмежували можливості її просування по службових сходах.

Іншим непрямым показником на посаду або чин у Російській імперії та Україні, зокрема, є згадки про *нагородження* високопоставлених осіб орденами, що дозволяє залучити для ідентифікації матеріали фалеристики. Така можливість обумовлюється досить суворою регламентацією видів і ступенів орденів, якими могли нагороджуватися представники різних цивільних чинів і духовних санів.

Для нижчих станів суспільства важливо встановити, чи була людина особисто залежною, до якої категорії залежного населення вона

Історичне джерелознавство та українська археографія

відносилася, а також якою була її професія. При цьому історик має спиратися на матеріали духовної та матеріальної культури, знати історію ремесла і сільського господарства, правові норми, що діяли в досліджуваній час. Важливу роль у цьому випадку відіграє аналіз професійних навичок особи.

Однією з важливих характеристик особи є її соціальне походження. Відомості про родинні зв'язки людини, посади, титули і сани дають достатньо підстав, щоб визначити, до якого стану і класу вона належала.

Крім вищезазначеного, атрибуція джерела вимагає аналізу стилістичних особливостей тексту. Розпізнавати джерело за почерком необхідно обережно. По-перше, можливості індивідуалізації почерку при написанні гусячим пером були обмежені. Особливо важко виявити характерні риси почерку будь-якої особи при написанні уставом або напівуставом, що скоріше малювалися, чим писалися. До того ж, переписувачі XI–XIV ст. часто прагнули точно відтворити особливості написання букв того рукопису, який переписували. Але й пізніше, з появою і розвитком скоропису, почерк людей, що вчилися письму в одного вчителя, міг бути подібним.

По-друге, на почерк впливали канцелярії. У ряді випадків їх вибір залежав від характеру тексту, що переписувався: ділового або урочисто-релігійного. Іншими словами, один переписувач міг писати декількома почерками, а декілька переписувачів – одним.

По-третє, документ міг бути написаний під диктовку або переписаний із чернетки не автором, а іншою особою. У таких випадках аналіз почерку нічого не може дати для встановлення справжнього автора джерела. Якщо ж у розпорядженні історика знаходиться декілька ідентичних за текстом списків, написаних в один і той же час різними почерками, дослідник, спираючись на зміст та історію тексту, має визначити, який з них є автографом, а який – копією канцеляриста-переписувача.

При вивченні рукопису, окремі частини якого написані різними почерками, досліднику допомагає спостереження за чергуванням паперу в документі. Справа в тому, що значні за обсягом рукописи часто формувалися з зошитів, написаних різними переписувачами. Тому зміна паперу часто збігається зі зміною почерків, якими написане джерело.

У ряді випадків, зокрема при вивченні літописів, важливою ознакою, що дозволяє розрізнити авторів, є матеріали хронології – спосіб запису і точність дат, системи літочислення, що для цього використовувалися. Якщо в джерелі збереглися зображення родових знаків, особистих клейм або гербів, з метою ідентифікації особистості можуть використовуватися також матеріали і методи геральдики.

3. Синтез інформації про особистість

Велику роль у відновленні особистості, як на джерельній стадії історичного дослідження, так і на етапах накопичення фактичної інформації відіграють матеріали і методи спеціальних історичних дисциплін. Процес ідентифікації історичних осіб включає два етапи. На першому етапі історик проводить групове, а на другому – індивідуальне ототожнення особи.

Групова ідентифікація встановлює коло осіб, до числа яких входить людина, яка цікавить історика. Це коло визначається шляхом аналізу всіх відомостей про особу: час написання джерела, джерельна інформація, ім'я особи, її стать, вік, походження, віросповідання, посада, класова, станова і політична приналежність.

Індивідуальна ідентифікація включає збір відомостей про життя і діяльність осіб, відібраних у ході групового ототожнення; порівняння накопичених відомостей з вихідними матеріалами і максимально можливе скорочення на його підставі кількості осіб, що підходять для ототожнення із особою, що досліджується; вибір з їх кількості найбільш придатних кандидатур і, нарешті, пошуки доказів отриманих результатів.

При атрибуції джерела важливо, насамперед, визначити роль особи у створенні тексту. Для цього потрібно знати структуру пам'ятки, її історію. Вирішальне значення у з'ясуванні таких питань належить текстології, палеографії, кодикології. Матеріали і методи цих дисциплін допомагають досліднику встановити, чи йде мова про автора будь-якої частини (і якої саме) або всього джерела в цілому; про компільатора, що з'єднав докупи тексти своїх попередників, або редактора тексту; про людину, що не приймала особистої участі в написанні документа, але надала усні свідчення, що визначило його головний зміст і спрямованість, або про переписувача. При ідентифікації кожного з учасників події варто встановити, наскільки достовірним є повідомлення в джерелі, чи не є згадка імені пізнішою вставкою. У цьому випадку історик має спиратися на методи текстології.

Час, до якого відноситься поява джерела або вміщеного в нього повідомлення, а також процес, явище або подія, пов'язані з досліджуваною особою, є першою важливою ознакою, що обмежує коло пошуків історика. Досліднику важливо знати, де відбувалася подія або написане джерело. Поруч з точною датою, *місце дії* також є суттєвим моментом для визначення того, хто з історичних осіб міг брати участь у створенні джерела або здійсненні події. Спираючись на ці важливі координати, історик має скласти *перелік ознак, що характеризують дос-*

Історичне джерелознавство та українська археографія

ліджувану особу: ім'я, походження, соціальний стан, мова і т. д. Підсумки ідентифікації будуть багато в чому визначатися тим, наскільки повним буде цей список, і наскільки достовірними та однозначними будуть відомості, включені до них. На основі аналізу всіх даних, що відносяться до ідентифікованої особи, історик визначає коло людей, до числа яких входить людина, яка його цікавить. На стадії індивідуальної ідентифікації дослідник вибирає з цього кола особу, що в повній мірі має ознаки, виявлені в ході групової ідентифікації.

Для проведення такого добору історик збирає та аналізує аналогічні відомості по кожній з можливих кандидатур. Дослідник виявляє всі джерела, що містять необхідні відомості про відповідних осіб, і вивчає всі прямі і непрямі вказівки про них. При цьому варто спиратися на довідкові матеріали: іменні покажчики, хронологічні і генеалогічні таблиці, геральдичні словники, списки указів, переліки церковних ієрархів тощо.

Зіставлення накопичених матеріалів зі зведеннями про досліджувану особу дозволяє значно звужити коло людей, що ототожнюються з цією людиною. Із залишених кандидатур шляхом повторного поглибленого аналізу просопографічних відомостей обирається особа, що у більшій мірі підходить для індивідуальної ідентифікації.

На заключній стадії ідентифікації дослідник має уникати суб'єктивізму. Підстави для ототожнення людей варто шукати у всьому комплексі накопичених і оброблених фактичних відомостей, а не за своїми особистими смаками, симпатіями або антипатіями.

Найбільш розповсюдженою помилкою є ідентифікація особистості за однією з будь-яких ознак, зазвичай, за збігом особистих імен, по батькові, прізвищ людей, що ототожнюються. Але такий шлях часто веде до помилкових результатів.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте значення поняття: «ідентифікація особистості».
2. Укажіть, на якому етапі джерелознавчого дослідження видобувається інформація про особистість.
3. Проаналізуйте методику дослідження прямої інформації про особистість, розкривши при цьому поняття: «особисте ім'я», «канонічне ім'я», «хрещене ім'я», «чернече ім'я», «схимниче ім'я», «неканонічне (мирське) ім'я», «прізвище», «прізвисько», «ім'я по батькові», «псевдонім», «криптонім», «геортологія».

4. Укажіть та проаналізуйте основні показники, які відносяться до непрямої інформації про особистість.

5. Назвіть основні етапи синтезу інформації про особистість, та проаналізуйте їх.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Историчне джерелознавство: Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ [Текст] / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
2. Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для вузов [Текст] / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Владос, 2003. – 372 с.
3. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища [Текст] / Л. Т. Масенко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
4. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования [Текст] / А. П. Пронштейн, И. Н. Данилевский. – М. : Высшая школа, 1986. – 209 с.
5. Пронштейн А. П. Использование вспомогательных дисциплин при работе над историческими источниками [Текст] / А. П. Пронштейн. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 118 с.
6. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. – К. : Рад. школа, 1969. – 256 с.
7. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища [Текст] / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
8. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования [Текст] / Г. П. Саар. – Баку : Изд-во АЗГНИИ, 1930. – 174 с.
9. Санцевич А. В. Методика исторического исследования [Текст] / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.
10. Скрипник Л. Г. Власні імена людей. Словник-довідник [Текст] / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наук. думка, 1996. – 336 с.
11. Трійняк І. І. Словник українських імен [Текст] / І. І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005. – 509 с.
12. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.

РОЗДІЛ 3.

АРХЕОГРАФІЯ – ПРОВІДНА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА НАУКА

ТЕМА 9.

АРХЕОГРАФІЯ ЯК НАУКА: ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, ТЕРМІНОЛОГІЯ

1. Поняття терміну «археографія».
2. Об'єкт археографії. Поняття «публікація історичного джерела».
3. Предмет археографії (археографія як наукова і навчальна дисципліна).

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Археографія, едиційна археографія, камеральна археографія, польова археографія, стародруки, текстологія.

1. Поняття терміну «археографія»

Терміни «археограф» і «археографія» зустрічаються в літературі різних мов стародавності, середньовіччя, нового і новітнього часу. Термін «археограф» (який походить від грецьких слів «древній» і «пишу») спочатку означав переписувача древніх рукописів. У XVII–XVIII ст. деякі західноєвропейські вчені вживали його у розумінні «опис стародавностей». На початку XIX ст. на Заході це слово зникло з ужитку, але відродилося в Російській імперії, де його вперше використав М. Полевой у своїй праці «Історія російського народу» (1830).

Вирішальну роль у введенні цього терміна в російську науку зіграв П. Строев, який здійснив на початку 1830-х рр. «археографічну експедицію». При цьому дослідник розумів під «археографією» розвідку й опис рукописів. Однак на створену після експедиції у 1837 р. Археографічну комісію було покладено лише «видання у світ джерел вітчизняної історії». Так слово «археографія» уперше було зв'язано з публі-

кацією історичних джерел. Утім, на практиці Археографічна комісія публікувала не тільки самі джерела, але й їхні наукові описи. У результаті, під «археографією» почали розуміти збирання, опис і видання писемних історичних джерел. Таке положення багато в чому визначалося ситуацією в історичній науці, коли збиранням (збереженням), описом, виданням і дослідженням історичних джерел (переважно древніх) займалися ті ж самі фахівці.

У радянські часи ситуація різко змінилася. Створення принципово нової системи архівних і науково-історичних установ та перенесення центру уваги їх діяльності на джерела XIX–XX ст. сприяли змінам у характері спеціалізації осіб, пов'язаних з роботою над історичними документами. Зокрема, публікація джерел у значній мірі відокремилася від їхнього збирання (комплектування) і опису, перетворившись на автономну сферу. Ця обставина породжувала тенденцію до формування відповідної наукової дисципліни, для позначення якої стали застосовувати відповідний термін.

У 1920-х рр. науковці почали висловлювати думки, що «археографія» має включати тільки питання, пов'язані з виданням джерел, а всі інші відносили до компетенції архівознавства. Однак такий підхід зустрів заперечення. Курс наукової дисципліни, що викладався в Історико-архівному інституті з 1931 р., називався «Методика публікації історичних документів». Лише після закриття цього інституту традиційне розуміння терміна «археографія» практично вийшло з ужитку. Археографічні підрозділи, що виникали при Інституті історії, займалися виявляючи публікаторською діяльністю. У другій половині 1930-х рр. зазначену дисципліну перейменовували в «археографію». Майже два десятиліття (із середини 1930-х до середини 1950-х рр.) панувало визначення археографії як «допоміжної історичної науки, що ставить своєю задачею розробку методів публікації історичних документів і підготовку їх до видання».

Ситуація знову змінилася після відродження у 1956 р. в системі Академії наук Археографічної комісії, що приступила до видання «Археографічних щорічників». До сфери діяльності комісії увійшли не тільки питання публікації джерел, але й усе коло проблем архівознавства, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. У результаті відродилося широке розуміння «археографії», що включає опис, збирання і видання історичних джерел. У сучасній історичній науці співіснують два розуміння «археографії» – «широке» і «вузьке». У якості компромісного варіанту деякі науковці розглядають думку, висловлену С. Шмідтом, про поділ «широкої» археографії на польову, камеральну та едиційну (від латинського слова «editio» – видання).

Історичне джерелознавство та українська археографія

До історичної дисципліни «археографія» досить близькою є філологічна дисципліна «текстологія». Межа між ними визначається лише характером матеріалів, які публікуються. Текстологи орієнтовані на роботу з літературними творами (художніми, публіцистичними, науковими), а археографи мають справу переважно з документами юридичного, ділового та побутового характеру.

2. Об'єкт археографії. Поняття «публікація історичного джерела»

Якщо розглядати археографію як дисципліну, яка займається проблемами публікації історичних джерел, то неминуче постає питання: «Що ж таке публікація історичного джерела?».

Процес публікації документа можна розглядати як його перетворення з елемента однієї інформаційної системи (діловодно-архівної) в елемент іншої системи – книжково-бібліотечної). Опублікований документ, не перестаючи бути документом, у той же час стає здобутком друку (або його частиною).

Разом з тим у науковій літературі постає необхідність у розмежуванні документальних публікацій. Мова йде про розмежування понять «публікація документа взагалі» і «публікація документа як історичне джерело». З одного боку, це документи, опубліковані синхронно від часу їх створення з метою оперативного ознайомлення сучасників. Історики охоче користуються такими публікаціями, оскільки вони є доступнішими за архівні оригінали. З іншого боку, вже кілька століть існує практика ретроспективної публікації документів – спеціально для істориків, тобто як історичне джерело. Проблеми синхронного видання документів заслуговують на самостійний виклад в межах як джерелознавства, так і едиційної науки.

Що ж стосується ретроспективного передруку оперативних видань (часом близьких за унікальністю до архівних документів), то це сюжет цілком археографічний, тим більше, що архівні джерела і стародруки найчастіше публікуються разом. Відзначимо однак одну суттєву відмінність між стародруками й архівними джерелами. Перші, як правило, з самого початку призначалися для опублікування, а другі в більшості випадків мали на увазі той або інший ступінь конфіденційності. «Розрахованість» і «нерозрахованість» документів на публікацію породжує відчутну різницю в їх формі і структурі, методах роботи з ними.

Отже, об'єктом археографії є лише ретроспективні (наукові) публікації джерел. Їх відмінності від оперативних полягають у такому:

- публікація здійснюється з метою пізнання минулого;
- джерело, яке публікується, взяте з архіву або бібліотеки, що зберігають оперативні видання, але не з поточного діловодства;
- публікацію здійснює спеціальний публікатор, а не творець або автор документа.

Відповідно до цього, археографічна діяльність визначається станом трьох сфер: історичної науки, архівної справи і видавничої справи.

Особливе значення має поняття «типу публікації», що дозволяє визначити мету, структуру та її рівень. Із позиції вченого-історика ретроспективні публікації поділяються на наукові і ненаукові. Мінімальними критеріями науковості варто вважати сумлінне відтворення документа і наявність посилання на місцезнаходження оригіналу (пошукові відомості). Публікація, що спотворює текст (або інші елементи) документа, є ненауковою і використанню не підлягає. Потрібно зауважити, що на ранніх етапах розвитку археографії цієї вимоги науковці не завжди дотримувалися, тому ці видання потрібно вважати донауковими.

Ретроспективні наукові публікації поділяються на три типи: власне наукові, навчальні і науково-популярні (іноді цей тип публікацій поділяють на два підтипи – просвітні та агітаційно-пропагандистські). До об'єкту археографії слід включати всі ретроспективні видання, що містять перші публікації архівних документів або стародруків. Але варто при цьому також враховувати з метою критики неякісні видання (ненаукові або наукові за задумом, але невдалі за виконанням), якщо інших не існує, особливо, коли не зберігся оригінал або він недоступний. Верхом науковості вважаються «академічні» публікації.

Головна задача «археографічної» публікації архівних документів полягає в їх забезпеченні. Така публікація покликана замінити безпосереднє відвідування архіву, що у більшості випадків викликає труднощі для дослідників. Таким чином, в археографії існують добре відомі архівознавцям «провіп'єнцпринцип» і «принцип пертиненції». Тут ми зіштовхуємося з об'єктивним протиріччям між архівною справою й історичною наукою, яке полягає в тому, що архіви зберігають документи «за походженням» (провіп'єнцпринцип), а історики вивчають минуле «по темах» (пертиненцпринцип). Саме на подолання цього протиріччя спрямовані різні архівні інформаційно-пошукові системи.

Істотне розходження між номінальними і тематичними видами публікації полягає в тому, що в першому випадку комплекс, який публікується, формується на об'єктивних підставах, а в другому – важко уникнути суб'єктивізму і прямої тенденційності. У будь-якому випадку археографія як наукова і навчальна дисципліна повинна орієнтуватися насамперед на публікацію природно (історично) сформованих

Історичне джерелознавство та українська археографія

документальних комплексів. До таких можуть бути віднесені і сукупності документів одного різновиду й однієї особи, що відклалися у складі різних архівних фондів.

Поняття «форми публікації» має едиційну природу. У кінцевому рахунку тут можна виділити дві ситуації: публікація являє собою самостійний добуток друку – книгу або серію таких добутоків; публікація є відособленою частиною складного за складом добутку друку: журнал, газета, збірка статей і матеріалів, додаток до монографії тощо. Археограф частіше за все змушений діяти у твердих рамках, установлених «видавничими можливостями», тобто обставинами політичного, економічного і технічного характеру. Вплив останніх на склад і структуру публікацій є настільки великим, що археографія повинна враховувати їх як самостійний фактор. Вибір типу і виду публікації часто визначається не власне науковими, а «формальними» причинами. Без обліку цього моменту важко зрозуміти історію археографії.

Оскільки будь-яка археографічна публікація може розглядатися як джерело (документ) і як добуток друку, то для археографії можливий подвійний підхід до свого об'єкта: з позицій джерелознавства (архівознавства) і з позицій книгознавства (едиторики). У цьому зв'язку запропоновані терміни «археографічна база історичної науки» (як сукупність опублікованих джерел) і «археографічний фонд» (як сукупність добутоків друку, що містять публікації джерел).

3. Предмет археографії (археографія як наукова і навчальна дисципліна)

Зародження археографії в Радянському Союзі як особливої дисципліни пов'язують зі статтею С. Рождественського «Историк – археограф – архивист», що відкривала перший випуск журналу «Архівна справа» (1923), де археографія трактувалася як методика публікації джерел. «Методика публікації» спочатку називався і навчальний курс, що викладався в Московському державному історико-архівному інституті. Методичними за змістом були й узагальнювальні роботи перших викладачів цього курсу – стаття А. Сергєєва «Методика и техника публикации документов» і навчальний посібник О. Шилова «Руководство по публикации документов XIX и начала XX вв.» (1939). Після перейменування дисципліни склад її був розширений. Затверджена 1943 р. програма курсу «Археографія» (розроблена П. Софіновим) складалася з двох частин: найважливіші етапи розвитку методів видання історичних документів у Росії; основні принципи радянської археографії.

Більш широке коло археографічних проблем розглянув у своїй монографії С. Валка «Советская археография» (1948). До предмету археографії він включив історію і сучасний стан археографічної думки, методику публікації історичних джерел, склад і зміст археографічно опублікованих джерел з вітчизняної історії. 1968 р. «Краткий словарь архивной терминологии» визначав археографію як «наукову дисципліну, що вивчає і розробляє теорію, методику й історію видання документів». Питання про повернення до археографії було поставлено на початку 1990-х рр. і знайшло своє вирішення в новій програмі курсу «Археография», затвердженій наприкінці 1992 р.

Таким чином, у складі археографії як наукової і навчальної дисципліни можна виділити три блоки проблем: теорія і методика; склад і зміст опублікованих джерел; історія.

Першу серйозну спробу самостійного розгляду археографічної теорії було зроблено в докторській дисертації Г. Корольова «Теорія публікації історичних джерел у соціалістичних країнах Центральної і Південно-Східної Європи» (1989). Автор виділив у теорії археографії аспекти загальні (суспільна функція публікації) і часткові (евристика, способи публікації, інформаційна система публікації). Тому в новій програмі курсу археографії говориться вже про «організацію і методику».

Говорячи про процес підготовки публікації, необхідно розрізнити процедури власне археографічні і загальнонаукові. Так, підготовка документів до публікації проходить за загальними правилами архівної (або джерелознавчої) евристики. Складання заголовків і легенд є дуже близькими до норм архівного опису. Допоміжний апарат (покажчики і т. п.) має загальноєдиційний характер. Текстологічні проблеми є джерелознавчими. До безпосередньо археографічних сюжетів відносяться: формування комплексу документів, що публікуються (включаючи вибір джерел тексту); відтворення документа; коментування; складання археографічної передмови. Структура історії археографії вперше була визначена М. Селезньовим у передмові до першого навчального посібника з історії вітчизняної археографії. Як основні сюжети називалися: організація археографічної роботи; тематика видань і введення до наукового обігу нових комплексів архівних матеріалів; розвиток теорії і методики публікації джерел. Однак, у навчальній літературі дістав визначення «історико-установчий» підхід, коли виклад матеріалу будується за археографічними установами.

Сучасна археографічна ситуація в країні вдало змальована Б. Гальперіною: «Виникаюча в суспільстві потреба корінного переосмислення пройденого історичного шляху, як правило, супроводжується різким вибухом публікацій історичних джерел. Такий стан у нашій країні спостерігався не раз. Це було й за часи царювання Олександра II, коли

Історичне джерелознавство та українська археографія

слово «гласність» уперше з'явилося в російському політичному словнику, і після революції 1905 р., що скасувала попередню цензуру, і в перші роки радянської влади, коли виник гострий інтерес до останніх років скинутої династії, і під час хрущовської «відлиги». Практично всі історичні журнали, що виходять сьогодні в Україні, відводять велике місце виданню джерел.

Отже, археографія – це історична дисципліна, що вивчає писемні історичні джерела – «документи» (акти, грамоти, листи, хроніки тощо), розробляє і вирішує принципи і методи їх публікацій та здійснює саму публікацію.

Одним з основних принципів археографії є точна передача тексту документів, що видаються. А вона можлива тільки тоді, коли у видавців-археографів є добрі знання з палеографії, дипломатики, мови документу, а крім того вони мусять виявити відповідне дозування своєї наукової правдивості: передавати текст вірно й повністю, без огляду на те, чи зміст приємний чи неприємний, чи приносить «славу» чи «неславу» даному народові. Тому стан і розвиток археографії залежить від загального стану історичної та філологічної наук та від ступеня їх методології. Тут основним є ставлення наукових критеріїв понад особисті уподобання і почуття національної заангажованості.

Коли документ включається до публікації, треба довести його автентичність, виявити час і причину його виникнення, врешті, провести аналіз його реалій. Сама ж публікація вимагає відповідного археографічного оформлення документів:

- складання реєстрів (дата і місце написання, його різновид, імена автора і адресата, виклад змісту);
- контрольно-довідкові відомості про місце зберігання і стан документу, його характер (оригінал, чернетка, копія сучасна або пізніша);
- бібліографічні вказівки про попередні видання (якщо такі були).

Документи публікуються або тематично, або згідно з установами, що їх видавали.

Публікації документів мають довідковий апарат, а саме: передмову (археографічну й історичну); примітки текстуальні (пов'язані з текстом) та реальні (пов'язані зі змістом); бібліографію; список скорочень; індекси (покажчики: іменний, географічний, термінологічний, предметно-тематичний і хронологічний). В окремих випадках додається також факсиміле (фото) оригіналів.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення терміну «археографія». У чому полягає його «широке» і «вузьке» поняття?

2. Що початково означав термін «археограф»?
3. Хто з науковців Російської імперії та в якій праці вперше використав термін «археографія»?
4. Який зв'язок археографія має з архівознавством і текстологією?
5. Назвіть об'єкт і предмет археографії.
6. Що означають поняття «публікація історичного джерела» і «ретроспективна публікація документів»?
7. У чому полягає відмінність між стародруками й архівними документами?
8. Зазначте, на які види і типи поділяються ретроспективні публікації.
9. Як ви розумієте поняття «археографічна база історичної науки» і «археографічний фонд»?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Всеукраїнська нарада «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи» [Текст] // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 10–15.
2. Добрушкин Е. М. История отечественной археографии: Современные проблемы и задачи изучения [Текст] / Е. М. Добрушкин. – М. : МГИАИ, 1989. – 83 с.
3. Добрушкин Е. М. Основы археографии [Текст] / Е. М. Добрушкин. – М. : РГГУ, 1992. – 172 с.
4. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник [Текст] / А. Є. Заяць. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2010. – Зошит 1: Археографія. – 120 с.
5. Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії [Текст] / П. С. Сохань // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 9–18.
6. Степанский А. Д. Археологическая база и археографический фонд исторической науки [Текст] / А. Д. Степанский // Советские архивы. – 1991. – № 1. – С. 41–44.
7. Шумейко М. Ф. К вопросу о выборе объекта публикации в археографии [Текст] / М. Ф. Шумейко // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. – Вип. 3 / рэдкал. : У. Н. Сідаццоў, С. М. Ходзін (адк. рэдактары) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 203–212.

ТЕМА 10.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ (XVII–XVIII ст.)

1. Політико-ідеологічна боротьба як передумова розвитку археографії.
2. Археографічні видання світського характеру.
3. Судові пам'ятки.
4. Українські історичні пам'ятки.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Автентичність, генеалогія, дипломатарії, дипломатика, друкарство, полемічна література, пом'яник (субітник), реформація, рукопис.

1. Політико-ідеологічна боротьба як передумова розвитку археографії

Зародження археографії в Україні пов'язане з розвитком писемної історичної документації. Перші спроби публікації джерел пов'язані з виникненням друкарства та практичними потребами (ще не науки, а політико-ідеологічної боротьби: реформації в Західній Європі та полеміки між уніатами та православними в Україні).

У XVII ст. в ряді країн Європи набуло значного поширення видання історичних джерел, і в зв'язку з цим розпочалася розробка методів їх публікації. Археографія нового типу, яка не мала практичної мети когось чи щось обороняти, зародилася у Франції в першій половині XVII ст. Тоді біля відомого бенедиктинського монастиря в Парижі зібралася група вчених монахів-мавристив, що зайнялися справою видання джерел, спочатку тільки з історії свого часу. Серед них на першому місці стояв Жан Мабійон (1632–1707), що своїм твором заснував тверду наукову базу для нових дисциплін – палеографії, дипломатики і теорії археографії.

Першим видавцем джерел із загальнонаціональної історії вважається німецьке наукове товариство під керівництвом державного діяча Пруссії – Гейнріха Фрідріха Карла фон Штейна (1757–1831). Потрібно зауважити, що здобутки німецької школи вивчення і видання документів мали великий вплив на розвиток історичної науки в Україні.

Початок видання писемних пам'яток в Російській імперії відносять до другої половини XVIII ст., хоча вже в часи правління Петра I було надруковано кілька дипломатичних актів для розсилки урядам іноземних держав. Професор П. Софінов вважає, що ці публікації були викликані не науковими, а політичними мотивами, які пізніше стали здобутком археографії, здійсненим в інтересах історичної науки. Однак таке розмежування публікацій не є доцільним, оскільки західноєвропейські придворні історіографи, яких вважають засновниками археографії, як правило, мали політичну мету: обґрунтувати непорушність тих чи інших прав і привілеїв світських та духовних феодалів. Проте найчастіше публікації документів, задумані й здійснені у політичних цілях, через деякий час ставали цінним історичним джерелом. Історики не можуть не використовувати їх, тим більше, що всі найбільш ранні публікації документів належать саме до цієї категорії. Такий характер мають і перші археографічні видання в Україні. Хоча вони були викликані виключно актуальними у свій час практичними потребами різних соціальних прошарків і політичних угруповань, вони мають неабияку наукову цінність. Завдяки їм було збережено текст багатьох цінних історичних пам'яток.

Треба мати на увазі, що всі найдавніші українські друковані книги були публікаціями текстів, що раніше тривалий час циркулювали як рукописи. Це книги богослужбового характеру, публікацію яких не можна зараховувати до археографії. Однак, безперечно, богослужбові тексти потребували спеціальної підготовки до друку. Відомо, наприклад, що вже тексти кирилівських видань Ш. Фіоля перед надрукуванням були старанно відредаговані, ймовірно, за участю українських замовників цих книг. Відомо також, що Іван Федоров старанно готував до друку тексти своїх видань, які правильною і якістю перевершували рукописи. Нагромаджений наприкінці XVI – на початку XVII ст. досвід у справі підготовки до друку рукописних богослужбових текстів став у нагоді українським видавцям, коли перед ними постало завдання публікувати історичні документи.

Наприкінці XVI ст. в ході релігійної полеміки в Україні були здійснені спроби публікації документів, які викривали ідейну політику Ватикану в Україні і в Білорусі. У зв'язку з цим видано такі публікації: 1) близько 1584 р. в Острозькій друкарні опубліковано окремою книжкою 12 листів константинопольського патріарха Єремії про новий (григоріанський) календар; 2) 1593 р. Львівське братство надрукувало полемічне послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса, написане ним у 80-х рр. XVI ст.; 3) 1598 р. в Острозькій друкарні вийшла у світ «Книжиця», яка містила сім листів М. Пігаса, написаних упро-

Історичне джерелознавство та українська археографія

довж 1593-1597 рр. (із них один лист був написаний ним на початку 80-х рр. XVI ст.) до Костянтина Острозького, Гедеона Балабана, духовенства, мирян і братств, а також лист К. Острозького «до обще всіх православних християн» від 24 липня 1595 р. і лист Івана Вишенського до К. Острозького; 4) у Дерманській друкарні опубліковано «Лист Мелетія святійшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія будущего еще на тот час єпископа Володимирського о отступленні его з напominанієм отцевським до него писаний» від 6 лютого 1605 р. У післямові до нього було вказано, що лист надіслано з Єгипту 15 жовтня 1599 р., а перекладено на українську літературну мову Іваном Борецьким. У публікації брав участь Дем'ян Наливайко (брат Северина, учасник Острозького літературно-наукового гуртка). Усі перелічені публікації написано незадовго до опублікування.

Перші спроби публікації стародруків в Україні також пов'язані з політичною та ідеологічною боротьбою, яка велась наприкінці XVI – на початку XVII ст. у питаннях про унію. У зв'язку з намаганням світських і духовних осіб Ватикану насильним шляхом нав'язати українському народові унію з католицькою церквою, розгорнулася гостра полеміка в тогочасній публіцистичній літературі. Автори полемічних творів, спрямованих проти наступу католицизму, охоче користувались аргументами історичного характеру, звертали увагу на історію ворожої щодо східнослов'янських народів політики Ватикану. Католицькі та уніатські полемісти також намагались відшукати історичне обґрунтування своєї діяльності, не спиняючись при цьому перед явними фальсифікаціями та перекрученнями історичних фактів.

За таких умов у 1605 р. у Вільні в друкарні Мамоничів було надруковано слов'янською мовою і одночасно окремих виданнях у польському перекладі грамоту київського митрополита Мисаїла, датовану 1476 р., до римського папи Сікста IV. Ініціатором видання був київський уніатський митрополит Іпатій Потій, один із найзапекліших і найактивніших прихильників церковної унії. Пізніше М. Смотрицький стверджував, що ще один рукопис було знайдено в одній з церков поблизу Острога. Щоб усунути обвинувачення, І. Потій 15 червня 1605 р. пред'явив книгу з текстом Мисаїлового листа у магістраті м. Вільнюса, про що в магістратських книгах був зроблений відповідний офіційний запис.

У зв'язку з тим, що автентичність тексту листа заперечувалась тогочасними православними полемістами (автором «Перестороги», М. Смотрицьким в «Треносі», З. Копистянським у «Палінодії»), необхідно коротко розглянути його зміст та історичні умови появи. Переважно дослідники вважають, що лист був посланий собором, який у

березні 1476 р. обрав на київську митрополію смоленського єпископа Мисаїла. Його попередник на митрополії Григорій фактично розірвав Флорентійську унію, отримавши підтвердження від Вселенського православного патріарха. Королівський дозвіл на скликання собору для обрання наступника Григорія був, вочевидь, даний при умові, що українське і білоруське духовенство зробить кроки в напрямі визнання зверхності папи. Не маючи змоги в тодішніх несприятливих політичних умовах відкрито заявити про свою незгоду з Флорентійською унією, укладачі листа свідомо надали йому неясної форми. Не можна погодитись, що лист означав визнання принципів цієї унії. Православна церква України виступала у них як рівноправна з латинською і східною церквами. Про католицьку церкву говорилося з іронією і сарказмом, гострій критиці піддано насильство католицької ієрархії. Таким чином, не тільки мова, а й зміст книги свідчать, що ця публікація здійснена на основі автентичної пам'ятки. Однак, І. Потій додав свої примітки, які перекручують зміст документа, а також зробив деякі фальсифікації тексту з метою використання його для пропаганди ворожої інтересам українського народу унії.

Уніатська церква займалась також публікацією привілеїв, наданих їй королями, та інших документів, що використовувались для «обґрунтування» політики насильства та дискримінації щодо православного українського населення. Ймовірно 1605 р. надруковано польською мовою книжку І. Потія «Про привілеї, надані найяснішими польськими королями і деякі головні докази, які дуже рекомендують і підтверджують унію». Різного роду друковані збірки привілеїв й інших дипломів, безперечно, ведуть свій початок від рукописних «дипломатаріїв» – книг, куди різні установи і особи записували потрібні їм юридичні документи. Такими дипломатаріями є «Золота книга» привілеїв м. Львова, книга привілеїв м. Самбора, частина «альбому» Ставропігійського братства та інші.

У відповідь на пропаганду католиків та уніатів в Україні позвавилась боротьба проти ідеологічної експансії католицизму. У цій боротьбі важливу роль відіграли публікації документів, які викривали католицизм, сприяли консолідації антикатолицького табору. Близько 1614 р. в друкарні Львівського братства було видано текст ухвали Віленського собору 1519 р. Усі відомі примірники цієї публікації зброшуровані разом з «Книгою о священстві», виданої 1614 р. Собор, ухвалу якого видало братство в цьому році, був скликаний у грудні 1509 – січні 1510 р. у Вільні митрополитом Йосифом Солтаном. Він виступив проти зловживань монарха і феодалів правом патронату над церковними установами і проти купівлі посад духовенством. В опублі-

Історичне джерелознавство та українська археографія

кованій ухвалі говорилось, що недостойні особи не повинні допускатись на церковні посади навіть у тому випадку, коли вони мають привілеї від короля або великого князя. Вимагаючи посилення дисципліни серед духовенства, ухвала водночас вимагала, щоб єпископи псували священників без законних причин. Зміст цих постанов був актуальним і на початку XVII ст., і тому цілком природно, що їх у цей час опублікувало Львівське братство, яке виступало проти зловживань державної влади і духовенства. Але видавці не виключили з тексту опублікованої ними пам'ятки і тих ухвал, які йшли врозріз з інтересами братства, наприклад, про заборону мирянам тримати вдома збірки канонічного права. Це свідчить про автентичність видання, здійсненого братством, яке по праву може вважатись першою українською археографічною публікацією, що правильно, без будь-яких навмисних перекручень, передало текст історичного джерела. Після тексту ухвал собору видавці подали археографічний опис рукопису, за яким здійснено публікацію.

Упродовж наступних десятиліть, у ході подальшої боротьби проти політичної та ідеологічної експансії католицизму, в Україні видали книжки, які містили публікації окремих сучасних історичних документів. Зокрема, 30 серпня 1628 р. в Києво-Печерській друкарні надруковано книгу «Апология – Апології книжки діалектом руським написаної, польським зась вє Львові друкованої, вкортце а правдиве зсумованая». Вона містила опис собору, що відбувся у 1628 р. в Києві і засудив антиправославну книжку М. Смотрицького «Апология». Крім того, тут вміщено кілька документів: дозвіл сейму на відкриття собору; грамота митрополита І. Борецького й інших представників православної ієрархії, видана 16 серпня 1628 р. «в монастиру Михайловськом церкви Золотоверхої»; грамота І. Борецького й інших представників православного духовенства від 24 серпня 1628 р. Виходили також книжки, повністю присвячені публікації документів свого часу. Так, у 1638 р. видано текст ухвал Луцького собору «Синод ведле звичаю доречного... септемврія 26 року 1638... отправований і втом же року в Крем'янці видрукований».

У боротьбі проти національно-релігійного гніту українські літератори і вчені книжники охоче покликались на давні культурні традиції українського народу, широко використовували давньоруські історіографічні та літературні пам'ятки. Так, 1635 р. в друкарні Києво-Печерської лаври видано польський переклад Києво-Печерського патерика. По суті, це була літературна обробка, здійснена С. Косовим. Проте це видання можна вважати першою публікацією пам'ятки давньоруської літератури та історіографії. 1668 р. в Києві, а 1670 р. в унівській друкарні в Галичині видано «Житіє святого і равноапостольного

князя київського Володимера... вибрано з літописця руського, преподобного Нестора Печерського».

2. Археографічні видання світського характеру

Оскільки майже всі українські публікації документів у XVII–XVIII ст. були в більшій або меншій мірі пов'язані з релігійною полемікою, особливу увагу привертає документальне видання середини XVII ст., що мало цілком світський характер. Це текст статей Богдана Хмельницького 1654 р. і Переяславських статей 1659 р. – угод козацької старшини з російським урядом, які визначали юридичний статус України після «возз'єднання» з Російською державою, опублікований, ймовірно, у другій половині 1660 р. У бібліографічних покажчиках це видання має назву «Постановление с войском Запорожским» і датоване 1659 р., хоча ні така назва, ні дата не підтверджуються документальними відомостями. Це видання складається з таких частин: 1) «Оглавление вещей обретающихся в книжиці сей»; 2) переказ царського указу 13 січня 1657 р. про обрання нового гетьмана і виклад акту виборів Юрія Хмельницького на гетьманство з підписами самого гетьмана і усієї ради; 3) текст «статей» 1654 р. («Березневих статей» Б. Хмельницького) в редакції, запропонованій російським урядом під час російсько-українських переговорів 1659 р.; 4) текст Переяславських статей 1659 р.; 5) текст присяги Ю. Хмельницького як новообраного гетьмана і виборчої ради.

На думку Самійла Величка книжку було видано в Києво-Печерській друкарні. Про це свідчить також шриффт, заставки і кінцівки – такі ж, як в інших стрятинських і Києво-печерських виданнях. Ймовірно, що збірку документів було складено і видано гетьманською канцелярією для спростування фальшивої агітації політичних противників гетьмана Юрія Хмельницького.

Цінною публікацією рукопису, що значною мірою мав історичний характер, є надрукований 1695 р. «пом'яник» Львівського братства. Від звичайних пом'яників (субітників) він відрізняється тим, що при переліку історичних діячів і активних членів братства часто дається докладна хронологія, а інколи й замітки про історичні події, пов'язані з їх іменами. Після тексту поминальних молитов подано передрукований з рукопису список найвизначніших константинопольських патріархів, далі йшла «Повість короткая о патріархах...», що містила історичні відомості. Далі подано перелік київських митрополитів, львівських

єпископів, києво-печерських архімандритів, польських королів, російських царів і молдовських господарів XVI – XVII ст. Після відомостей про історичних діячів йшов перелік померлих членів братства, а далі наведено родинні пом'яники членів львівського братства за кінець XVI і XVII ст. Найраніші з них входили до складу рукописного пом'яника братства з початку XVII ст., що служив оригіналом для основної частини публікації. Пізніші родинні поминання передруковано з окремих рукописних пом'яників різних родин. Зберігся, наприклад, пом'яник львівського міщанина Кипріяна Кисельницького на сувої пергамену, прикріпленому до двох паличок, написаний чорним чорнилом і кіновар'ю 7 серпня 1693 р. Текст його дослівно надрукований в «Анамнісисі» під назвою «Род і дом славетного пана Кипріяна Кисельницького, обивателя львовського, року 1693, місяця авгу́ста, 7 дня». Так само «Род і дом в богу вешлого славетного п. Євстафія Михайловича, обивателя львівського, року бож. 1698, місяця ноєврія, 8 дня» є передруком з подібного рукописного пом'яника на пергаментному сувої. Усі ці родинні пом'яники є цінним джерелом для генеалогії міщанських родин. Вивчення їх може дати цінний матеріал для такої історичної дисципліни, як генеалогія.

3. Судові пам'ятки

Поширеними в Речі Посполитій, у тому числі і на Правобережній Україні, специфічними публікаціями історичних документів є додатки до брошур з викладом документації окремих юридичних сторін у судових справах, що розглядались різними інстанціями, насамперед, судами. До початку розгляду справи сеймом представники сторін роздавали депутатам трактати з викладом аргументів на свою користь. Зокрема, у першій половині XVIII ст. брошури про «стан справи» в судовому процесі було видано від імені львівських українців, репрезентованих Успенським братством, і від імені львівського католицького магістрату. До таких брошур часто додавали публікації документів, що підтверджували позицію даної сторони. Із таких видань особливо цінною є брошура «Вимога руського духовенства до станів найяснішої Речі Посполитої», видана 1764 р. у зв'язку з прийняттям сеймом конституції про віддання в кріпацтво синів уніатського духовенства (крім тих, які ставали попами або міськими ремісниками). До неї було додано «Сумарій документів», де наведено десять актів, починаючи від апокрифічного привілею князя Льва Даниловича, надрукованого в транскрипції латиною. Це, ймовірно, перша публікація однієї з «гра-

мот князя Льва», які, незважаючи на їх неавтентичність, залишаються важливими пам'ятками української дипломатики.

Інколи весь текст брошур, виданих у зв'язку з судовими справами, складався з публікації документів. Типовим виданням такого характеру є надрукований у 1766 р. «Стан справи з боку превелебного Феліціана Володковича, митрополита і Києво-Печерського архімандрита проти велебного Юрія Кониського, єпископа-неуніата, відносно наданих киево-печерській архімандрії шляхом фундації земських маєтків Печерська, Цвіркова і Тарасович». Збірка містить 33 документи за XVI-XVII ст., серед яких: майнова угода між князями Микитиничами і Печерською архімандрією від 4 жовтня 1555 р.; інвентар маєтків київської митрополії і речей Києво-Печерської церкви від 24 квітня 1593 р.; реляція возного від 2 серпня 1597 р. про недопущення уніатського митрополита Михайла Рогози до управління Києво-Печерською лаврою й інші акти в цій справі; протести польських світських і духовних феодалів проти визнання Владиславом IV православної ієрархії та інші документи.

Подібних публікацій повного тексту або лише регестів документів, що мали служити як юридичні докази в судових процесах, було досить багато. Без сумніву, деякі документи в подібних виданнях є фальсифікатами церковників або світських феодалів. Однак, за умови критичного підходу, різноманітні публікації цього типу можуть дати чимало цінного для істориків матеріалу.

4. Українські історичні пам'ятки

Упродовж другої половини XVII–XVIII ст. провідне місце в розвитку освіти, літератури і науки належало українським землям, які були приєднані до Російської імперії. На Правобережній і Західній Україні засилля католицизму стало найсерйознішою перешкодою на шляху розвитку української культури. Без сумніву, поглиблене дослідження української літератури другої половини XVII і XVIII ст. дасть змогу виявити багато нових прикладів того, як українці боролись проти окатоличення, відстоювали своє право на рідну мову, школу, літературу. Не одну сторінку цієї боротьби відкривають дослідження друкованих літературних пам'яток цього часу, які нерідко зберігали український характер і в тих випадках, коли видавались латинською або польською мовами. Маловивченість цих пам'яток не дозволяє детально охарактеризувати ті з них, які були в якійсь мірі публікаціями археографічного типу. Але відомо, що католицизм для своєї ідеологічної

Історичне джерелознавство та українська археографія

експансії використовував і надалі різноманітні фальсифікації історичних джерел. Уніатська церква також здійснювала для своїх практичних потреб різні публікації документів; у тому числі ухвали різних духовних установ, привілеї, отримані від державної влади й феодалів. Зокрема, 1744 р. у Львові видано ухвали Замоїського собору 1720 р.

Ряд публікацій історичних пам'яток підготував Гнат Кульчицький (1707–1747): «Автентичні реляції про становище русинів-уніатів, що живуть у Польському королівстві»; «Доказ руської церкви»; «Додаток до доказу руської церкви». Сильвестр Рудницький, який з 1751 р. був луцьким єпископом, також видав ряд документів, зокрема «Права і привілеї, надані русинам-католикам папами» (Львів, 1747). Холмський, а пізніше черемиський єпископ Максиміліан Рилло підготував публікацію «Старожитності руської церкви» (Супрасль, 1755 і 1760), а в Почаєві 1766 р. опубліковано «Буллі і бреве пап, декрети конгрегацій і дипломи польських королів» у справах уніатської церкви. Видано також уривки з сеймових конституцій, що стосувались маєтків православної та уніатської церкви й інші документи.

Слід відзначити, що на відміну від Ф. Володковича, який цікавився документальними джерелами лише з суто практичних міркувань, Г. Кониський збирав історичні пам'ятки з науковою метою, прагнучи дати історичне обґрунтування юридичного становища українського населення в Речі Посполитій, показати давні традиції боротьби проти католицизму та унії. Він зібрав величезний архів старих актів в оригіналах і списках, який частково використано в його книзі «Права і вольності дисидентів в Короні Польській...», виданій 1767 р. латинською і польською мовами.

У Російській імперії українські дослідники старовини опублікували наприкінці XVIII ст. ряд історичних документів і старих літописів. Зокрема, В. Рубан видав опис подорожі В. Григоровича-Барського на Близький Схід, щоденник боярина Олексія Шеїна про його участь в Азовських походах та інші пам'ятки. 1773 р. ним опубліковано «Краткия географическая, политическая и историческая известия о Малой России с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных, светских тамо находящихся ныне чинов, числа народа й пр.». 1777 р. вийшло у світ друге видання цієї публікації, а також «Короткий літопис Малоросії».

Цінні документи видав син генерального судді Ф. Туманський, видавець журналу «Российский магазин». Серед них «Выписка из записки 1749 р. о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые атаманы, войсковые судьи, писари и асаулы, також в разные места – в полковники, что обыкновенно бывало в новый год» і

«Летописец Малыя России» (список літопису Г. Граб'янки), до якого видавець додав пояснення деяких українських слів та термінів. Особливий інтерес викликає публікація Ф. Туманським апокрифічного універсалу Богдана Хмельницького з табору під Білою Церквою до «всіх українських малоросіян». Це той самий універсал, що його вмістив Самійло Величко у своєму літописі, тільки Ф. Туманський датує його не червнем 1648 р., як С. Величко, а 8 травня того ж року. У передмові Ф. Туманський відзначив, що користувався численними копіями універсалу, які зберігалися в різних людей, щоб виправити помилки переписувачів. Ці зауваження про наявність багатьох копій універсалу свідчать, що в цей час в Україні вже було досить багато людей, які збирали пам'ятки старовини.

Охарактеризовані публікації не вичерпують всіх українських стародруківаних видань, які в більшій або меншій мірі мають археографічний характер, але й наведених матеріалів досить, щоб скласти уявлення про давні традиції української археографії. Люди, які займалися цією справою, були відомими діячами науки і літератури, мали філологічну й історичну освіту. У ряді публікацій XVII ст. зустрічаємо елементи археографічних описів оригіналів, в яких коротко охарактеризовано папір, письмо, описано печатки. Більшість публікацій документів, що були видані українськими друкарнями наприкінці XVI–XVIII ст., підготовлені сумлінно, в основному правильно передають текст. Не дивно, що вони зберегли своє наукове значення і до цього часу використовуються істориками.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Зазначте, як вплинула політико-ідеологічна боротьба кінця XVI – початку XVII ст. на розвиток української археографії.
2. Назвіть відомих вам українських першодрукарів.
3. Назвіть публікації, здійснені в Україні у період релігійної полеміки кінця XVI – початку XVII ст.
4. Який вплив мала німецька історична школа початку XVIII ст. на розвиток історичної науки в Україні?
5. Назвіть археографічні видання світського, правового та історичного характеру XVIII ст.
6. Дайте визначення терміну «рукопис».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова Н. Г. Вспомогательные исторические дисциплины: учеб. пособие для вузов [Текст] / Н. Г. Абрамова, Т. А. Круглова. – М. : Академия, 2008. – 367 с.
2. Верба І. Видання українських археографів [Текст] / І. Верба // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 116–117.
3. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник [Текст] / А. Є. Заяць. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2010. – Зошит 1: Археографія. – 120 с.
4. Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII – XVIII ст. [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 174-188.
5. Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для вузов [Текст] / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Владос, 2003. – 372 с.

ТЕМА 11.

УКРАЇНЬСЬКА АРХЕОГРАФІЯ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Діяльність Київської археографічної комісії.
2. Археографічна діяльність в Одесі.
3. Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії в розвиток української археографії.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Археографія, Катеринославська губернська вчена архівна комісія, Київська археографічна комісія, Одеське товариство історії та старожитностей.

1. Діяльність Київської археографічної комісії

Зростаючий інтерес науковців Російської імперії до історії України, початок археографічних публікацій з цієї проблематики історичними закладами Москви і Санкт-Петербурга стали однією з важливих передумов створення в 1843 р. першої в Україні спеціалізованої археографічної інституції – «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторові, яку в літературі іменують Київською археографічною комісією.

Крім загальних причин, її створення було обумовлене особливостями історичної долі Правобережної України. Приєднане до Російської імперії після розподілів Речі Посполитої Правобережжя зберегло значний відсоток польського населення. Особливо багато поляків було серед поміщиків, місцевих службовців, інтелігенції, які плекали надію відновлення Польської держави. Будучи панівною верствою краю, вони пригнічували українське населення. У цій ситуації, намагаючись зміцнити свою владу на Правобережжі, а також обмежити соціальну базу польського національно-визвольного руху, російський уряд, виступаючи в ролі «заступника» пригніченого православного населення, робив спроби заховати дійсні причини соціальних конфліктів у регіоні, тим самим розпалюючи національні суперечки, підбурюючи одні нації проти інших. Таким самим шовінізмом характеризувалася позиція са-

Історичне джерелознавство та українська археографія

модержавства і щодо українського народу, мові і культурі якого було відмовлено у самостійному і самотньому розвитку.

Але політика російського уряду і місцевої адміністрації в Україні не могла спиратися виключно на багнети, влада намагалася підвести під неї міцний історичний фундамент. Вона активно сприяла створенню в Києві археографічної установи, яка, на її думку, мала розшукувати відповідні матеріали. Засновуючи Комісію, російський уряд вирішував ще одне актуальне завдання. За умов недбалого зберігання у місцевих установах архівних фондів часів Речі Посполитої, на Правобережжі поширилася практика фальсифікації документів, які надавали право на дворянство. Нова археографічна установа, таким чином, повинна була виявляти і збирати потрібні матеріали, щоб унеможливити фальсифікацію документів.

Крім цих важливих, але далеких від справжньої науки чинників, виникнення в Києві археографічної інституції було обумовлено наявністю древніх актів, які пізніше включили до Центрального державного історичного архіву України.

У своєму розвитку Комісія пройшла три етапи: 1843–1859 рр.; 1859–1916 рр.; 1917–1921 рр., кожний з яких характеризується зміною наукових пріоритетів і діяльності комісії.

Приступаючи до публікацій на *першому етапі (1843–1859 рр.)* своєї діяльності, Комісія виробила проблематику і своєрідну, власну методику передачі тексту. Головним підсумком її роботи стало те, що видання значно розширили джерельну базу вивчення історії України з найважливіших питань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. У процесі видання документального матеріалу Комісія більше уваги приділяла актовим книгам судово-адміністративних установ України. Її діяльність відзначалася багатогранністю і не обмежувалась лише виданням писемних історичних джерел. Упродовж десятиріч вона провадила археологічні дослідження і в 1846 р. видала першу українську археологічну працю – альбом «Древности».

Об'єднуючи у своїх лавах як вчених-фахівців, так і аматорів, Київська археографічна комісія сприяла вихованню в Україні кадрів кваліфікованих істориків, археографів, архівістів. Її членами були діячі різного соціального стану і політичних поглядів, що, безперечно, позначалось на діяльності установи. Зокрема, із грудня 1845 до березня 1847 р. у ній працював Т. Шевченко, археографічні експедиції здійснював П. Куліш, над козацькими літописами працював М. Костомаров, історичні документи переписував М. Гулак. Наукові дослідження Комісії вплинули також на діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, відбилися у формі й змісті його програмних документів.

Біля джерел Київської археографічної комісії стояв видатний учений-енциклопедист, історик, перший ректор Київського університету М. Максимович, її членом був відомий суспільний діяч, засновник недільних шкіл у Києві професор П. Павлов. У Комісії працювали також провідні члени товариства «Громада», історики В. Антонович, О. Левицький, М. Грушевський. Діяльність Комісії не можна уявити без професорів М. Іванишева, В. Домбровського, В. Іконникова, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського.

Комісія розпочала свою діяльність на зламному етапі розвитку української історичної науки. У 1830–40-х рр., за умов миколаївської реакції, панувала історіографія, яка в цілому виходила з охоронницьких, консервативних позицій, освячених так званою теорією офіційної народності. Водночас, на тлі досягнень зарубіжної історіографії, поступового розвитку вітчизняної історичної науки, зростали потреби суспільства у вірогідному історичному знанні.

У цей період почалося формування української історіографії нового часу, яка поступово заступила традиційні дворянські концепції історії України. Великий внесок у становлення української історичної науки зробив *М. Максимович*, який поєднав знання з історії України з методом критичного дослідження джерел.

Упродовж життя *М. Костомаров* залишив нам у спадщину близько 200 наукових праць, написаних на основі опрацювання архівів Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Саратова, Вільно, Катеринослава. Серед них «Лівонська війна», «Смутні часи Московської держави», «Останні роки Речі Посполитої», «Руїна», «Богдан Хмельницький», «Мазепа», три томи «Руської історії в життєписах її найголовніших діячів», 16 томів «Монографії та досліджень».

У своїх роботах *М. Костомаров* уперше в українській історіографії докладно з'ясував хід і сутність історії України, пов'язаних з культурним і духовним життям народу, що знайшло свій відбиток в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства. У працях «Правда москвичам про Русь», «Дві руські народності» він дав розгорнуте епічне полотно руху історичного процесу України. У відповідь на відношення російського самодержавства до українського народу як до нижчого, що не має своєї оригінальності, *М. Костомаров* довів, що український народ має свою історію, мову, культуру, психологію.

Незважаючи на нечисленний особовий склад та цензуру, Київська археографічна комісія за перші 17 років видала сім томів документальних джерел, чотири томи українських козацьких літописів і одну археологічну роботу (альбом «Древности»), які дістали високу оцінку

Історичне джерелознавство та українська археографія

українських істориків. Але через скрутне матеріальне становище Комісії не змогла реалізувати інші археографічні задуми.

Початок *другого етапу діяльності (1859–1916 рр.)* Тимчасової комісії для розгляду давніх актів припав на той період, коли соціально-економічна і політична криза в країні призвела до скасування кріпацтва, краху феодального ладу, формування нових буржуазних відносин. Під тиском цих обставин царизм змушений був послабити національне гноблення. Значно активізувався український національно-визвольний рух, представлений гуртками хлопоманів, громадівців, редакцією журналу «Основа». Водночас і в історичній науці змінювалися загальні умови її розвитку. Університетський статут 1863 р. сприяв розвитку історичної освіти. Значно зросли масштаби історичних досліджень і популяризації історичних знань унаслідок діяльності академічних установ, університетів, наукових товариств, губернських учених архівних комісій, проведення археологічних з'їздів. З'явилася величезна кількість публікацій джерел, в яких висвітлювалася новітня історія, суттєво розширювалася проблематика та джерельна база публікацій.

За таких умов розпочався другий етап діяльності Київської археографічної комісії, пов'язаний з виданням «Архива Юго-Западной России» (АЮЗР). Попереднє серійне видання «Памятники» в середині 1850-х р. вичерпало свої можливості.

На той час склалися сприятливі умови для розвитку археографії. Нові можливості для розгортання евристичної діяльності були пов'язані з відкриттям у 1852 р. Київського Центрального архіву давніх актів, де зосередилася основна маса актових книг Правобережжя і величезна кількість окремих документів. Якщо в перший період суттєве місце у пошуковій роботі Комісії займали археографічні експедиції, то зі створенням архіву їх значення зменшилося, що дало змогу змістити акценти в евристичній діяльності та її інтенсифікувати.

Наприкінці 1850-х рр. Комісія перебувала в скрутному фінансовому становищі. Провідні члени Комісії розуміли, що успіх їй мало принести нове серійне видання, яке задовольняло б соціально-політичне замовлення. Саме тому видання АЮЗР стало етапним явищем в історії установи.

На *третьому етапі (1917–1921 рр.)* своєї діяльності, незважаючи на труднощі, Комісія проводила велику роботу, намагаючись зберігати і розвивати свої кращі традиції. Вступаючи у воєнно-революційне лихоліття, вона зіткнулася з необхідністю певних організаційних змін.

Ще 1914 р., у зв'язку з ліквідацією Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, Комісія почала підпорядковуватися Міністерству внутрішніх справ. У листопаді 1917 р. її голова В. Ікон-

ников у листі до академіка В. Вернадського, який на той час очолював Комісію з учбових закладів і підприємств при Міністерстві народної освіти, висловив бажання Комісії перейти у підпорядкування до Міністерства народної освіти. У зв'язку з цим було розроблено проект «Положення про Київську археографічну комісію», в якому закріплено організаційну структуру установи, визначено права і обов'язки її членів, питання фінансування. Важливим було формулювання про офіційне перейменування Київської комісії для розгляду давніх актів у Київську археографічну комісію, що зрівнювало її правовий статус з аналогічними установами.

За нових умов Комісія змушена була змінювати пріоритети своєї діяльності. Головним завданням, як і раніше, залишався пошук, вивчення та видання історичних джерел з історії України. Проте можливості для такої роботи були вкрай ускладнені, але вона не припинялася. Журнали засідань Комісії свідчать, що докладалися великі зусилля, аби завершити розпочаті раніше видання. Зокрема, на засіданні 11 жовтня 1917 р. обговорювалося питання підготовки до друку «Матеріалов по истории русской картографии» за редакцією В. Кордта, подальших випусків чергових томів АЮЗР за редакцією М. Довнар-Запольського і І. Каманіна. За умов економічної і соціально-політичної руїни, інфляції Комісія продовжувала не тільки видавати старі, а планувала нові публікації історичних джерел.

Головним і найдоступнішим напрямком діяльності Комісії того часу стало розповсюдження власних видань. Це обумовлювалося бурхливим розвитком освіти, її докорінною перебудовою, зростанням потреби у висококваліфікованих фахівцях. Однією з гострих проблем було забезпечення навчального процесу необхідною літературою. Тому до Комісії звертались численні навчальні заклади, наукові товариства і організації з проханням надіслати чи продати свої наукові праці, зокрема Катеринославський, Харківський, Київський, Кам'янець-Подільський університети, Вищі жіночі курси в Києві та ін. Завдяки розповсюдженню своїх видань, київські археографи продовжували підтримувати зв'язки з науковими закладами, їх видання надсилалися до ВУАН, товариства «Українська бібліотека», бібліотеки полтавської «Просвіти», Російської книжкової палати в Петрограді.

Діяльність і археографічний досвід, нагромаджені Комісією, мали значний вплив на створення 13 квітня 1921 р. Археографічної комісії ВУАН, яку заснували шляхом об'єднання двох наукових установ – Київської археографічної комісії та Археографічної комісії при Академії наук, що виникла 1919 р. Члени обох комісій автоматично ставали членами АК ВУАН. Головою АК ВУАН обрано В. Іконнікова, а голо-

Історичне джерелознавство та українська археографія

вним редактором – О. Левицького. У цілому із 18 членів цієї Комісії 12 були членами Київської археографічної комісії.

Статут АК ВУАН передбачав суттєве розширення хронологічних і географічних меж археографічних публікацій, які мали охопити територію всієї України у рамках кінця XVIII–XIX ст. Статут чітко визначив проблематику майбутніх публікацій: літописи, акти з історії окремих епох минулого України, юридичні акти, документи зі станових відносин, матеріали з історії економіки, джерела з історії колонізації України, документи з історії церкви.

Але новостворена установа не змогла з об'єктивних причин приступити до видання запланованих праць. Тому перші її кроки пов'язані зі спробами завершити ті видання попередниці, які вже були підготовлені до друку. Таких публікацій нараховувалось шість: 1) «АЮЗР. Акты о копных и доминиальных судах в Юго-Западной Руси в XVI–XVIII веках» за редакцією М. Ясинського; 2) «АЮЗР. Акты по экономической статистике населений Вольни в XVI–XVIII ст.» за редакцією М. Довнар-Запольського; 3) «АЮЗР. Акты по истории провинциальных сеймиков в Юго-Западной Руси XVIII ст.» за редакцією І. Каманіна; 4) «Львівський літопис» і «Літопис Єрлича» за редакцією О. Левицького; 5) «Хроніка Ф. Сафоновича» та «Синопис» за редакцією С. Голубева; 6) «Сборник статей и материалов» (вип. 3), за редакцією С. Голубева.

Отже, Київська археографічна комісія проіснувала з 1843 до 1921 р. і залишила по собі величезну наукову спадщину: десятки томів надрукованих архівних джерел і монографій з великого кола питань історії України, видання козацьких літописів, збірники наукових статей, археологічні дослідження. Розроблені нею організаційні структури, принципи публікацій джерел, напрями і форми археографічних видань покладено в основу діяльності створеної 1921 р. Археографічної комісії ВУАН.

2. Археографічна діяльність в Одесі

Наприкінці XVIII – у перші десятиліття XIX ст. місто Одеса розвивалось досить бурхливо. Поступово воно перетворилось на один із центрів економічного і культурного життя на Півдні України. Сприяла цьому в значній мірі громадська атмосфера, створена Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором М. Воронцовим. Зародки історичних досліджень в Одесі можна зафіксувати з початку 30-х рр. XIX ст. Як свідчив М. Мурзакевич, він разом з М. Кирьяковим та А. Скаль-

ковським у вечірніх бесідах восени 1832 р. вирішили «з'ясувати досі темну історію Новоросійського краю». М. Кирьяков мав взяти господарсько-природничий аспект цієї історії, А. Скальковський – мовну історію, а М. Мурзакевич – давню.

Так молоді аматори-історики (усі – випускники етико-політичного відділення Московського університету) поставили перед собою складне завдання, оскільки на той час ще не існувало наукових праць з історії України і головною проблемою був брак джерел. Перші знайдені ними джерела могли побачити світ лише на шпальтах «Одесского вестника», єдиної газети в місті, яка стала на той час своєрідним краєзнавчим центром. У 1833 р. М. Мурзакевич оприлюднив там цілу низку документів з історії міста кінця XVIII ст. і започаткував рубрику «Материалы для истории Одессы». Пізніше роботу в цьому напрямку було продовжено. Зокрема, С. Сафонов опублікував джерело з історії XVIII ст. «Записка о том, сколько я наметую о крымских и турецких походах» (з бібліотеки М. Воронцова).

У 1830-х рр. активно займався збиранням і вивченням джерел з історії Південної України катеринославський архієпископ Гавриїл (В. Розанов). Хоча його діяльність відбувалась не в Одесі (він прибув сюди у 1837 р. після призначення його архієпископом Херсонської і Таврійської єпархії), але саме тут з'явилась 1838 р. його праця «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре», на сторінках якої він опублікував низку документів з історії монастиря і Запорозької Січі.

Окремо слід відзначити археографічну діяльність А. Скальковського. У грудні 1831 р. він, збираючись написати історію Новоросійського краю, подав М. Воронцову записку, з якої відомо, що він частково оглядав архівні матеріали в Одесі і тепер просив дозволу оглянути архіви інших державних установ Херсонської і Катеринославської губерній. Цей документ був по суті програмою археографічних пошуків у Новоросійському краї. Маючи дозвіл і сприяння М. Воронцова, А. Скальковський здійснив у 1835 р. свою першу археографічну експедицію по Новоросійському краю, під час якої знайшов необхідні джерела для написання його історії. У результаті подорожі з'явилися чотири праці, у тому числі «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» (1836–1838). Специфікою праць А. Скальковського було те, що на їх сторінках, а також у «Додатках» до праць, він намагався надрукувати якнайбільше історичних джерел.

Наприкінці 1836 р. А. Скальковський розпочав роботу (за пропозицією градоначальника О. Левшина) по написанню історії Одеси. Наслідком цього стала поява двох археографічних праць, у тому числі

Історичне джерелознавство та українська археографія

«Первое тридцатилетие истории города Одессы» (1837). 1838 р. А. Скальковський опублікував уривки з нарративного джерела – спогадів запорожця М. Коржа («Изустные предания о Новороссийском крае»). Під час роботи над великою масою джерел у науковця виникла думка створити в Одесі історичний архів. Для виконання цих намірів він здійснив нову археографічну експедицію по Новоросійському краю. Найважливішим його успіхом стало відкриття у Катеринославі решток архіву Коша Нової Запорозької Січі.

Згодом розпочалось транспортування цих матеріалів до Одеси. Але історичний архів у місті тоді не вдалося створити і ці джерела на десятиліття залишились у розпорядженні А. Скальковського. Він їх зберігав, публікував і на їх основі писав історичні роботи. До середини 1850-х рр. він опублікував п'ять праць з історії Запорозької Січі (у тому числі два видання «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», 1841 та 1846 рр.), в яких оприлюднив велику кількість документів. Слід згадати також останню археографічну подорож А. Скальковського, що була здійснена ним у 1843 р. по Правобережній Україні з метою огляду родинних архівів у маєтках, конфіскованих в учасників польського повстання 1830–1832 рр. Після цієї мандрівки з'явився твір «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» (1845). Найсильнішою стороною цієї праці стали оприлюднені в ній джерела, в тому числі із запорозького архіву.

Займаючись дослідженням Одеси та Новоросійського краю як історик, а з 1840-х рр. і як статистик (очолив Головний статистичний комітет Новоросійського краю) А. Скальковський продовжував друкувати джерела на сторінках своїх творів. Тому цілу низку його праць можна зарахувати до «археографічних».

Отже, А. Скальковський, займаючись історією Південної України, започаткував в Одесі широку археографічну діяльність. За висловом С. Борового, він «був в одній єдиній особі цілою археографічною експедицією». Із 1836 до 1854 р. з'явилися 23 його праці археографічного характеру, в яких було оприлюднено сотні документів. Хоча А. Скальковський не займався суто археографією, у його творчості можна простежити і польовий, і камеральний, і едиційний її аспекти. Таким чином, маючи славу «Геродота Новоросійського краю», А. Скальковський може претендувати на звання першого археографа Південної України.

Археографічна діяльність в Одесі піднялась на новий рівень з утворенням у 1839 р. Одеського товариства історії та старожитностей. Товариство сконсолідувало найкращі сили археологів, істориків, нумізматів, краєзнавців у регіоні та поза його межами. Думка про створення

Товариства належить М. Кирьякову, якого підтримали О. Стурдза (письменник, богослов), Д. Княжевич (попечитель Одеського учбового округу), А. Фабр (один з начальників канцелярії М. Воронцова) та М. Мурзакевич (викладач Рішельєвського ліцею).

Основним завданням Товариства було проведення археологічних розкопок та видання досліджень з історії, археології, статистики, топографії Новоросійського краю та Одеси, зокрема. Для виконання цих завдань його діячі зайнялись збиранням, описом і збереженням пам'яток старовини, у тому числі документальних джерел.

Із 1844 р. Товариство почало видавати наукову збірку «Записки Одесского общества истории и древностей». Уже в перших трьох томах «Записок» (1844–1853) яскраво відбився такий напрямок діяльності Товариства як археографія. «Записки» поділялись на три відділення. Перше називалось «Рассуждения и исследования», друге – «Сборник материалов», третє – «Смесь». Наслідки археографічної роботи відбиті у розділах «Документы и материалы», «Повествования и сказания», «Современная библиография», «Занятия Общества», «Путешествия и розыски по поручению Общества» та ін.

Наприкінці 1830-х – на початку 1850-х рр. найактивнішим археографом у Товаристві був його перший секретар М. Мурзакевич, який у перших трьох томах «Записок» здійснив майже половину всіх археографічних публікацій. Усього з більш ніж ста членів Товариства на той час археографічною діяльністю займались І. Беляєв, О. Борзенко, П. Брун, М. Вергиляк, архієпископ Гавриїл, В. Григор'єв, П. Йоселіан, Й. Михневич, О. Негрі, М. Оболенський, С. Сафонов, А. Фіркович, І. Фінкель, І. Царський.

Пошук історичних джерел у Товаристві не мав такого цілеспрямованого характеру як, наприклад, у А. Скальковського. Оскільки члени Товариства мешкали на всій території Півдня України (і поза його межами), то не було потреби організувати спеціальні археографічні експедиції, пошук вівся на місцях. Проте, в окремих випадках подорожі все ж здійснювались. Так, у 1839 р. М. Мурзакевич за дорученням адміністрації краю взяв участь в упорядкуванні архівних справ фортеці Св. Дмитра Ростовського у Ростові-на-Дону. Дізнавшись про існування архівного зібрання в Єлисаветграді у 1840 р. його розробкою зайнявся Г. Соколов. Із 1840 р. караїмський вчитель А. Фіркович займався розшуком давніх єврейських рукописів. Викладач Рішельєвського ліцею В. Григор'єв здійснив кілька подорожей по Криму з метою розшуку турецько-татарських рукописів. Відбір джерел для публікації у бібліотеці М. Воронцова здійснювали С. Сафонов і М. Мурзакевич. На

Історичне джерелознавство та українська археографія

сторінках «Записок» здійснювались публікації описів турецьких, татарських, єврейських актових матеріалів XVI–XVIII ст.

Більшість джерел, опублікованих у «Записках», пов'язані з історією Південної України. Окрему частину склали джерела, що торкались історії Кримського ханства – ярлики ханів, різноманітний актовий матеріал російського і турецького походження, нарративні джерела. Стосовно періоду до XVIII ст. надруковане єдине джерело – переклад уривку опису подорожі Г. де Лануа по території Північного Причорномор'я (перша половина XV ст.). З історії регіону у XVII та першій половині XVIII ст. опубліковано всього кілька документів. Майже всі оприлюднені джерела за другу половину XVIII ст. висвітлювали історію освоєння Північного Причорномор'я. Важливим для вивчення історії Запорозького козацтва стала публікація донесення П. Текелія до Катерини II про знищення Січі у 1775 р. Усього один документ про забудову міста Хаджибею 1794 р. торкався історії Одеси.

Потрібно зупинитись на виданні Товариством трьох джерел нарративного характеру з історії Запорозької Січі, які мають унікальний характер.

Перше – «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа» – було підготовлено до друку в 1842 р. архієпископом Херсонським і Таврійським Гавриїлом. Унікальність цього джерела полягає в тому, що воно записано зі слів живого свідка подій М. Коржа – людини, яка була пов'язана із Запоріжжям до самого зруйнування Січі. «Устное повествование» містило багато унікальних відомостей з усіх галузей життя запорожців Нової Січі.

Наступним було видання 1852 р., в якому вміщено два документи: «История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды» та «Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показывающее положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходимое от оного разорение. Сочинение секретаря Василия Чернявского. 1766». Ці видання стали паритетами вже незабаром після друку. В археографічному плані вони не розглядалися, хоча є одними з перших спеціальних видань з історії Запорозької Січі.

Крім названих членів товариства, значний внесок у розробку археографії зробили науковці та викладачі Новоросійського університету, зокрема І. Линниченко, М. Грушевський (працював тут з січня 1907 до вересня 1908 р.), В. Косинський, С. Аваліані, А. Флоровський. Найпомітнішою була археографічна діяльність П. Бруна. Його наукові інте-

реси у 1840-ві рр. зосереджувались на галузі статистики. 1842 р. в Одесі побачило світ його «Руководство к сравнительной статистике европейских государств». Проте на межі 1840–50-х рр. відбувся його перехід до історико-географічних досліджень, серед яких чільне місце посіла історична топографія Північного Причорномор'я античного і середньовічного періодів. Підсумки наукових пошуків П. Бруна узагальнено у збірці його статей «Черноморье» (1879–1880), яка здобула Уварівську премію Петербурзької академії наук. П. Брун взяв участь у роботі I–IV Археологічних з'їздів, був членом кількох вчених товариств, у тому числі Одеського товариства історії та старожитностей, Російського історичного товариства, Лігурійського товариства природничих наук, працював в Одеському статистичному комітеті.

Археографія привернула увагу П. Бруна на початку 1850-х рр. Його інтерес до записок іноземців був пов'язаний з вивченням історичної топографії. Першу археографічну публікацію він здійснив у третьому томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей (1853). Це були уривки з подорожніх записок посланця французького і англійського королів до візантійського імператора фламандського рицаря Г. де Лануа, який на шляху до Константинополя у 1421 р. побував у Північному Причорномор'ї. 1867 р. П. Брун видав у першому томі «Записок Новороссийского университета» «Путешествие Ивана Шилтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г.». На початку 1870-х рр. він здійснив археографічну публікацію «Путевых записок Эриха Ляссоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г.». Археографічні публікації П. Бруна зробили вагомий внесок у розвиток археографії на Півдні України в другій половині XIX ст.

Отже, археографічна робота в Одесі виникла у другій чверті XIX ст. Її було започатковано окремими дослідниками, головне місце серед яких посідає А. Скальковський. Вирішальне значення для розвитку археографії у місті мало заснування Одеського товариства історії та старожитностей, яке розпочало на сторінках своїх «Записок» цілеспрямований друк історичних джерел. Одеські дослідники проводили значну роботу з пошуку історичних джерел в архівах державних установ, у приватних архівах, колекціях і бібліотеках на Півдні України та поза його межами. На основі знайдених матеріалів ними було написано низку історичних творів, здійснено десятки археографічних публікацій, в яких було опубліковано сотні документів та наративних джерел.

3. Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії в розвиток української археографії

Важлива роль у розвитку археографії імперського періоду належить губернським архівним комісіям, які почали створювати з 1884 р. На початку ХХ ст. їх нараховувалося вже 39. У діяльності губернських архівних комісій основна увага приділялася виявленню і врятуванню писемних джерел, створенню історичних архівів, бібліотек, публікації документів. Ці заклади займалися основними напрямками археографічної роботи. По суті, це були місцеві історичні товариства, які відіграли помітну роль у збиранні й розробці джерел з історичного краєзнавства.

Вагомий внесок у розвиток української історичної науки зробила *Катеринославська губернська вчена архівна комісія*, яка виникла в 1903 і проіснувала до 1916 р. На жаль, Комісія не мала власного архіву, тому на особливу увагу заслуговують протоколи її засідань, що друкувалися у виданні «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии».

Завдяки діяльності членів цієї Комісії було виявлено, врятовано і введено до наукового обігу цінні писемні джерела з історії та культури Катеринославщини, Запорозької Січі й України ХVІІІ ст. Багато було зроблено помічником голови Комісії й редактором «Летописи» *А. Синявським* – директором Катеринославського комерційного училища. До складу Комісії входили українські історики, етнографи, археологи, мовознавці, літературознавці, професори В. Антонович, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, Ю. Кулаковський, М. Сумцов, Д. Яворницький, А. Ясинський. Найактивнішу евристичну роботу в Комісії проводили В. Біднов, О. Богумил, Д. Дорошенко, В. Машуков, Я. Новицький, В. Пічета та ін. Вони обстежували архіви Катеринославщини, зокрема В. Біднов – архів Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря і архів Катеринославської духовної консисторії, В. Пічета – архів Катеринославського земського суду, О. Богумил і А. Синявський – архів губернського правління, Я. Новицький – архіви м. Олександрівська.

Головною метою Комісії було виявлення архівного матеріалу, визначення ступеня його збереженості, організація центрального губернського архіву, огляд і складання описів церковної старовини в Новомосковському й Катеринославському повітах. Діяльність Комісії спри-

яла формуванню документального фонду Катеринославського музею імені О. Поля.

Розгорганню археографічної діяльності Комісії сприяв XIII археологічний з'їзд, який відбувся 1905 р. в Катеринославі. Під головуванням А. Синявського тоді працювала секція археографії й архівознавства, на якій виступив почесний член Комісії, визначний український історик *Д. Яворницький*. У доповіді «Запорозька старовина» вчений накреслив топографію евристичних досліджень на Катеринославщині, відзначив, насамперед, Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, церкви на Микитиному Розі, в селах Старі Кайдани, Покровське, Петраківка, Нехворощанський монастир, родинні архіви Родзянків, Магденків, Іваненків та ін. Увагу делегатів з'їзду привернуло повідомлення про щоденник наказного отамана Азовського козацького війська, який було знайдено в родинному архіві онука кошового Задунайської Січі Й. Гладкого.

На з'їзді підкреслювалась значна цінність архіву Катеринославського губернського правління, який досліджував *О. Богумил*. Він підготував до видання збірник ордерів (указів) 1777–1789 рр. князя Г. Потьомкіна до Азовського губернатора В. Черткова та Новоросійського губернатора І. Язикова і правителя Катеринославського намісництва І. Синельникова.

Плідно співробітничав у Комісії викладач Катеринославського комерційного училища, видатний учений-славіст *В. Пічета*, який обстежив архів Катеринославського нижчого земського суду. Завдяки евристичній роботі *А. Синявського* врятовано цінні архіви поліцейських правлінь Верхньодніпровська й Новомосковська.

Наукові інтереси членів Комісії позначилися на тематиці її публікацій. Так, В. Біднов приділяв значну увагу публікації документів адміністративно-управлінського характеру, надаючи першорядного значення ордерам Г. Потьомкіна. Фундаментальну серійну публікацію цих документів, знайдених в архіві Катеринославського губернського правління, здійснив О. Богумил. На значну увагу заслуговує здійснена В. Бідновим публікація комплексу документів під назвою «До історії колишніх запорозьких старшин та козаків», які було виявлено в консисторському архіві. Результатом дослідження цього архіву стала публікація документів з історії Катеринославської духовної семінарії.

Серед наративних джерел заслуговує на увагу публікація «Подорожніх нотаток» ректора Катеринославської духовної семінарії архімандрита І. Вечеркова. Ці нотатки В. Біднов передрукував з «Херсонських єпархиальних ведомостей», де їх 1862 р. опублікував М. Мурзакевич. Із «Херсонських єпархиальних ведомостей» В. Біднов передруку-

Історичне джерелознавство та українська археографія

вав ще один документ – автобіографію протоієрея Карпа Павловського – вихованця Катеринославської семінарії, священика Катеринославської єпархії, який залишив цінні свідчення про митрополитів, архієпископів та військові поселення.

Комісією були видані епістолярні джерела: листування одеського протоієрея Ф. Огінського з архієпископом Платоном, листи М. Маркевича до ректора Київського університету М. Максимовича та ін. Комісія приділяла також увагу публікації документів родинних архівів. У шостому випуску «Летописи» було започатковано відділ матеріалів з історії стародавніх родів Новоросії.

На особливу увагу заслуговує тематична публікація документів Січового архіву 1770–1771 рр., до якої увійшли рапорти й донесення самарського полковника Норова, отамана Дядьківського куреня Л. Мошенського, кодацького полковника Блакитного Запорозькому Кошу про будівництво редутив на землях запорозьких вольностей; ордери Коша отаману куреня Пластунівського П. Третяку й полковому старшині С. Биковському; відповідь кошового П. Калнишевського військовому судді М. Тимофєєву про втечу козаків та їх розшук. Привертає увагу реєстр запорожців Самарської й Кодацької паланок, які тікали в Олександрівську фортецю.

Одним з найактивніших публікаторів документів у Комісії був *В. Машуков*, публікації якого тематично присвячені історії церковного будівництва на Катеринославщині, виявленню пам'яток церковної старовини. В архіві Катеринославської духовної консисторії В. Машуков виявив «Реєстр» речей Кирилівської та Межигірської ризниць 1773 р. У цьому ж архіві історик знайшов документи про будівництво в 1773–1775 рр. дерев'яної церкви в містечку Аджамці (Херсонської губернії Олександрійського повіту).

Цінні повідомлення з історії книжкової культури краю містяться в «Описі Катеринославського кафедрального Успенського собору» 1830 р. У 1852 р. опис було передано до Преображенського собору. Особливу увагу в описі привертає Євангеліє московського друку 1763 р. в оксамиті. В. Машуков надрукував кілька документів щодо історії Полтавської та Херсонської єпархій (1772–1775), перших дворянських виборів в Катеринославі (1791). Ці документи були ним виявлені в архіві Катеринославського губернського правління.

Члени Комісії здійснювали не лише окремі публікації документів. Джерела друкувалися в додатках до статей, повідомленнях, рефератах. Наприклад, у рефераті на том № 8 «Жерел до історії України-Руси» (Львів, 1908) викладач Катеринославського комерційного училища, правитель справ Комісії, згодом відомий історик *Д. Дорошенко* пере-

друкував лист короля Стефана Баторія від 19 квітня 1582 р. до української адміністрації відносно скарг і утисків, яких зазнали козаки з боку цієї адміністрації. Документ було надруковано польською мовою.

1913-1914 рр. Комісія порушила питання про необхідність перевидання праць архієпископа Гавриїла, Мартина Григоровича Молодшого, архієпископа Феодосія, планувала підготувати хрестоматію з історії Катеринославщини.

Підводячи підсумки археографічної діяльності Комісії, треба відзначити, що вона проводила активну евристичну та едиційну роботу, в результаті якої були виявлені, врятовані і введені до наукового обігу цінні писемні джерела з історії та культури України XVIII–XIX ст. Найбільшу увагу члени Комісії приділяли вивченню архівів Катеринославського губернського правління й духовної консисторії, в яких були зосереджені основні скарги письменства. Головним підсумком видавничої діяльності Комісії стали десять випусків «Летописи» (1904–1915), на сторінках яких друкувалися актові й наративні джерела. Цінність публікацій Комісії зростає через те, що більшість надрукованих документів до нашого часу не збереглася, а самі «Летописи» перетворилися на бібліографічну рідкість, тому актуальними є перевидання останніх як одного з важливих джерел з історії запорозького козацтва й Півдня України.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть рік утворення і основні етапи діяльності Київської археографічної комісії. У чому полягали основні причини і передумови її відкриття?

2. Назвіть відомих вам членів Київської археографічної комісії, вкажіть їх праці, а також посади, які вони займали.

3. У якому році було видано першу українську археологічну працю? Укажіть її назву.

4. У якому році було створено Археографічну комісію ВУАН? Які організації увійшли до цієї установи?

5. Хто з істориків стояв біля витоків археографічної діяльності в Одесі?

6. Проаналізуйте археографічну діяльність А. Скальковського. Назвіть видані ним праці.

7. Назвіть роки діяльності і прізвища засновників Одеського товариства історії та старожитностей. Яку наукову збірку видавало це Товариство?

Історичне джерелознавство та українська археографія

8. Який внесок у розробку археографії зробили викладачі та науковці Новоросійського університету? Назвіть їх прізвища.

9. Назвіть археографічні публікації П. Бруна.

10. Назвіть роки діяльності Катеринославської ученої архівної комісії. Яку наукову збірку вона видавала?

11. Хто входив до складу Катеринославської ученої архівної комісії? Укажіть архіви, які досліджували її члени?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бржовстовская Н. В. Вопросы архивного дела на археологических съездах в России (1869–1911) [Текст] / Н. В. Бржовстовская // Археологический ежегодник за 1971 г. – М. : Наука, 1972. – С. 89–105.
2. Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков [Текст] / Б. С. Ватуля. – К., 1952. – 238 с.
3. Верба І. Видання українських археографів [Текст] / І. Верба // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 116–117.
4. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Т. Ф. Григорьева. – К., 1991. – 15 с.
5. Добрушкин Е. М. Основы археографии [Текст] / Е. М. Добрушкин. – М. : РГГУ, 1992. – 172 с.
6. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності [Текст] / О. І. Журба. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.
7. Журба О. І. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії [Текст] / О. І. Журба, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 34–46.
8. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник [Текст] / А. Є. Заяць. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2010. – Зошит 1: Археографія. – 120 с.
9. Кистяковский А. Ф. Профессор Н. Д. Иванишев и его сочинения [Текст] / А. Ф. Кистяковский // Юридический вестник. – 1877. – № 7. – С. 1–23.
10. Ковальский Н. П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916) [Текст] / Н. П. Ковальский, С. В. Абросимова // Археологический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57.

11. Лаптева Л. П. Профессор университета св. Владимира Н. Д. Ива-
нишев (1814-1874) [Текст] / Л. П. Лаптева // Украинський археогра-
фічний щорічник. – Вип.1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 47–58.
12. Макарихин В. П. Губернские ученые архивные комиссии России
[Текст] / В. П. Макарихин. – Нижний Новгород : Волго-Вятское
книжное изд-во, 1991. – 174 с.
13. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників
[Текст] / З. В. Першина // Український історичний журнал. – 1994. –
№ 6. – С. 53–63.
14. Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіо-
графічний огляд і бібліографічний покажчик [Текст] / І. М. Симо-
ненко. – К. : Держкомархів України. УНДІАСД; Центр пам'ятко-
знавства НАН України і УТОПІК, 2003. – 132 с.
15. Хмарський В. М. А. О. Скальковський – археограф [Текст] /
В. М. Хмарський. – К. : ІУА, 1994. – 32 с.
16. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на
півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здоб.
наук. ступ. доктора іст. наук : 07.00.01 «Історія України» [Текст] /
В. М. Хмарський. – Одеса, 2004. – 34 с.
17. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства
історії і старожитностей [Текст] / В. М. Хмарський. – Одеса : Аст-
ропринт, 2002. – 400 с.
18. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України:
Аполлон Скальковський [Текст] / В. М. Хмарський // Записки істо-
ричного факультету. – Вип. 6. – Одеса, 1998. – 318 с.
19. Хмарський В. М. Професор Новоросійського університету
П. К. Брун як археограф [Текст] / В. М. Хмарський // Записки істо-
ричного факультету. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 110–116.

ТЕМА 12.

УКРАЇНЬСЬКА АРХЕОГРАФІЯ В ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

1. Українська археографія в 1920–30-ті рр.
2. Археографія в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний час.
3. Українська радянська археографія в другій половині ХХ ст.
4. Розвиток української археографії в роки незалежності.

ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

Археографічна комісія АН УРСР, археографія, архів, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Істмол при ЦК ВЛКСМ, Істпарт, Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН, Комісія Академії наук УРСР з історії Вітчизняної війни в Україні, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Полтавське наукове товариство при ВУАН.

1. Українська археографія в 1920–30-ті рр.

Період 1920-х р. є одним з найкращих у поступі української археографії, умови розвитку якої були подібні до сучасних. У цей період найпліднішою виявилась діяльність наукових товариств у галузі польової археографії. Йдеться про збереження від знищення, обробку і передачу до державних архівів документальних матеріалів з численних націоналізованих більшовиками поміщицьких маєтків, монастирів, церков. Унаслідок цього збережено значну кількість колекцій різних документів, фамільних архівів, епістолярних та мемуарних джерел.

Серед історичних наукових товариств цього періоду виділяється діяльність *Полтавського наукового товариства при ВУАН* (повна назва – Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині) (1918–1930). Його члени здійснили декілька експедицій до націоналізованих маєтків Репніних та Кочубеїв, у яких знайшли і передали до губернського архіву їх фамільні архіви, зібрану К. Скаржинською збірку документів XVIII–XIX ст., автографи Т. Шевченка тощо. До архіву були передані також після первісної обробки документи Полтавського окружного та губернського судів, духовної консисторії, міської думи, жандармського управління.

Зважаючи на брак кваліфікованих археографів у системі державних архівів, важливе значення мала діяльність членів громадських об'єднань істориків з допомоги архівним установам у розшуку, археографічному опрацюванні та публікації історичних джерел. Інтенсивно працювали в цьому напрямку *Кам'янець-Подільське* і *Миколаївське наукові товариства при ВУАН*, *Одеська комісія краєзнавства*. Члени *Харківського наукового товариства* – Д. Багалій, В. Барвінський, Є. Іванов – опікувалися справами Харківського центрального історичного архіву. Прикладом ефективності такої взаємодії є видання цим товариством і Укрцентрархівом збірки документів «Движение декабристов на Украине» (1926).

Історичні товариства брали активну участь у підготовці археографів. Йдеться насамперед про організацію *Чернігівськими науковим і краєзнавчим товариствами при ВУАН* разом з Чернігівським Інститутом народної освіти студентського історико-архівного гуртка, який готував спеціалістів-археографів. По суті на громадських засадах проходила підготовка архівістів членами історичних наукових товариств у Київському та Одеському археологічному інститутах, на тимчасових курсах для архівістів у Києві та Харкові.

Члени історичних наукових товариств розробляли власну методику видання документальних пам'яток. 1925 р. Археографічна комісія ВУАН за участю товариств Києва, Чернігова, Ніжина розробила правила публікації документів староукраїнською мовою, що були надруковані в передмові до літопису С. Величка. Голова Наукового товариства на Донеччині С. Грушевський запропонував оригінальну методику археографічного опрацювання джерел XVI ст.

У практичній археографічній діяльності наукових товариств можна виділити три основних напрямки: продовження видань, започаткованих в імперський період; публікація нових документів з актуальних проблем історії України; друк документів з нагоди ювілеїв Г. Сковороди, І. Франка, 100-річчя повстання декабристів тощо. Зрозуміло, що в умовах «більшовизації» суспільно-політичного життя, видавничі можливості громадських об'єднань українців були обмежені. Проте, і в цих скрутних умовах зроблено чимало. Прикладом продовження започаткованих ще в імперський період публікацій документів з історії запорозького козацтва є збірник «До історії Степової України» (1929), упорядкований Д. Яворницьким. У збірнику вміщено 260 документів XVIII ст., переважно з історії козацтва.

За рішенням Одеського наукового товариства при ВУАН та академіка М. Слабченка наприкінці 1920-х рр. було розпочато підготовку 7-томного видання документів Коша Запорозької Січі. Проте цим пла-

Історичне джерелознавство та українська археографія

нам, як і іншим подібним задумам не судилося здійснитися. Причинами цього стали сталінські репресії і погром української історичної науки.

Значна кількість археографічних публікацій, присвячених забороненим за царизму проблемам, уміщувалась в «Працях» товариств. Зокрема, в «Записках» Полтавського товариства надруковано мемуари В. Станіславського про Панаса Мирного, члени Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді В. Перетц і С. Щеглова опублікували вірші про Івана Мазепу, член цього ж товариства В. Данилов видав листування М. Максимовича та П. Куліша.

При оцінці археографічного доробку наукових товариств 1920-х рр. слід зважати на те, що ця робота проводилась ними у тісному співробітництві з державними та академічними структурами, передусім комісіями ВУАН. Типовою в цьому плані є діяльність *Нижинського наукового товариства*. За завданням ВУАН О. Грузинський підготував до друку Пересопницьке Євангеліє, В. Резанов редагував видання «Драма українська», М. Петровський досліджував літопис Самовидця. Члени *Полтавського товариства* разом з *Харківським* і відділом ВУАН готували публікацію Яготинського архіву Репніних та архіву Диканського маєтку Кочубеїв.

Позитивні наслідки мала участь членів наукових товариств у роботі часопису «Україна», збірці «За сто літ» та інших виданнях академічних установ, що були об'єднані в Історичну секцію під керівництвом М. Грушевського. Прикладом є публікація численних документів з історії національно-визвольного руху та суспільно-культурного життя ХІХ – початку ХХ ст. Так, голова Історико-літературного товариства ВУАН С. Єфремов надрукував низку прокламацій українського руху імперських часів. У всіх виданнях «України», які були присвячені М. Костомарову, І. Франку, М. Драгоманову та іншим визначним діячам, містилися документальні публікації, підготовлені членами наукових товариств.

Окремо слід охарактеризувати археографічну роботу *історико-революційних товариств* – військово-наукових, істориків-марксистів, колишніх політкаторжан та засланців, різноманітних гуртків і об'єднань при Істпартах. Ці установи були невід'ємною складовою частиною історичної науки 1920-х рр.

Документальні публікації членів історико-революційних товариств вміщувались на сторінках часописів «Армія і революція», «Война і революція», «Каторга и ссылка», «Борьба классов», «Літопис революції» тощо, а також у численних документальних збірках. Тематично археографічна праця цих товариств була присвячена революційній боротьбі народників, більшовиків, їх політичних союзників. Хроноло-

гічно вони охоплювали період з 1870-х до 1920-х рр. У цих публікаціях кількісно переважали мемуари. Лише в «Літописі революції» було вміщено 356 мемуарів. Із них не втратили свого значення й сьогодні колективні спогади про Зафронтбюро ЦК КП(б)У, спогади репресованих більшовиків, які мали власний погляд на події 1917–1920 рр. в Україні (В. Агласова, В. Ауссема, Г. Лапчинського, Т. Харчка), а також бундівців, меншовиків, есерів. У цих публікаціях нерідко використовувались особисті архіви авторів, які за часів сталінізму були втрачені або знищені. Також в «Літописі революції» надруковано близько 300 документів апарату царської влади, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії.

Постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. створено «Комісію з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України» (Істпарт). У березні 1922 р. Істпарт перейшов у підпорядкування ЦК КП(б)У на правах відділу. Тоді ж циркуляром ЦК КП(б)У було запропоновано організувати відділи істпартів при губкомах. До видання цього циркуляру в Україні вже діяли Катеринославський, Київський, Харківський і Полтавський істпарті. Із 1922 до 1925 р. організовано Волинський, Донбаський, Чернігівський, Херсонський, Кременчуцький, Артемівський, Першотравневий, Прилуцький, Могилів-Подільський істпарті.

Істпарт України та істпартвідділи при губкомах і повіткомах партії проводили активну археографічну роботу. Головною задачею Істпарту було збирання документів, їх наукова розробка і підготовка до видання джерел з історії Жовтневої соціалістичної революції і Комуністичної партії України. Наукові публікації видавались переважно в журналі «Летопись революции» та окремих наукових збірках і монографіях.

Для розробки питань юнацького руху та історії комсомольських організацій України у 1922 р. створено «Комісію з вивчення історії комуністичного юнацького руху при ЦК КСМУ» (Істмол), яка проводила роботу під керівництвом Істпарту. Комісія публікувала дослідницькі статті і в додатку до журналу «Юношеское движение» вміщувала окремі документи.

Слід відмітити, що в перші роки після Жовтневої революції в Україні не проводилась робота з розробки правил публікації документів. Перші такі спроби було зроблено в Росії. Так, 1919 р. Петроградським відділом Головного управління архівною справою опубліковано «Правила видання документів». Автори цих правил – О. Шахматов, В. Дружинін, С. Платонов – торкалися переважно технічних питань видання стародавніх документів. Але ці правила не відповідали вимогам марксистсько-ленінської методології і не набули розповсюдження.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Розвиткові прийомів видання документів нового часу сприяли доповіді на I з'їзді архівних діячів РРФСР у 1925 р. Зокрема, О. Андрєєв у доповіді «Про правила видання історичних текстів» подав характеристику правил видання документів XIX – початку XX ст. Доповідь С. Валка «Про прийоми видання історико-революційних документів» було присвячено розгляду питань, пов'язаних з виданням документів нового часу. З'їзд прийняв резолюцію про необхідність розробки єдиних правил видання документів. Виконання цієї роботи доручили комісії при науково-організаційній колегії Центрархіву, проте вона не виконала дорученої роботи.

Українська радянська археографія розвивалась у нерозривному зв'язку з археографією Росії. Особливу увагу було звернено на публікацію творів класиків марксизму-ленінізму. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Україні видавались твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна. Після Жовтневої революції почалося розповсюдження їх творів українською мовою. Незважаючи на недоліки, опубліковані документи мали велике значення як перші кроки публікаторської роботи.

Переїзд М. Грушевського в 1924 р. в Україну сприяв поживленню історичної та археографічної роботи. Під його головуванням розпочала роботу історична секція ВУАН, він очолив Культурно-історичну комісію, Секцію історичної пісенності України, Комісії порайонного дослідження історії України, Археологічну секцію, Археографічну комісію і Комісію новітньої історії України.

1926 р. у передмові до літопису С. Величка були викладені розроблені Археографічною комісією ВУАН на чолі з М. Грушевським «Правила видання історично-літературних давньоукраїнських джерел». Взнявши їх за основу, редакційний комітет ухвалив також правила передачі польськомовного тексту другої половини XVIII ст. «Коденської книги судових справ» і видання матеріалів «Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр.» по Стародубському та Лубенському полках і опису Новгород-Сіверського намісництва.

Поряд з Археографічною комісією ВУАН у 1927 р. на чолі з В. Петцем утворено Комісію давнього українського письменства, яка видала чотири томи «Пам'яток мови та письменства давньої України» і розробила правила їх видання. У 1928–1929 рр. було утворено Археографічну комісію Центрального архівного управління УСРР, яка планувала видання джерел другої половини XIX–XX ст.

Ідеологічно-політичний тиск партійно-державної машини, репресії проти української інтелігенції наприкінці 1920-х рр. зумовили організаційні зміни в Археографічній комісії ВУАН, зокрема руйнацію

мережі історичних установ академічної кафедри М. Грушевського. Після вимушеного від'їзду академіка до Москви організаційна перебування торкнулася всіх сторін діяльності комісії. У травні 1929 р. відбулась дискусія на історичному відділенні Українського інституту марксизму-ленінізму з приводу наукової розробки історії України, на якій були викриті «буржуазно-націоналістичні концепції» М. Яворського. У 1931 р. на II з'їзді архівних працівників з різкою критикою «концепцій великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму» в особі М. Грушевського виступили історики-марксистки. У рішеннях з'їзду говорилось про марксистсько-ленінський напрям в галузі археографії. Партія орієнтувала істориків на розробку історії народних мас, дослідження історії соціалістичної революції, громадянської війни і соціалістичного будівництва. У цьому ж році створено правописну бригаду, членам якої надіслано проект документа, в якому було накреслено «обсяг найпотрібніших правил, що регулюватимуть друк документальних текстів». Але цей проект не був вдалим, оскільки в основних положеннях він успадковував вимоги «Правил издания документов» 1919 р.

Пожвавлення археографічної роботи в Україні спостерігалось у зв'язку зі святкуванням 10-річчя Жовтневої революції, а також постановою ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р. «Об издании истории заводов». 26 липня 1929 р., з метою широкого розгортання наукової роботи в галузі вивчення історії КП(б)У, робітничого руху і Жовтневої революції в Україні, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про реорганізацію Комісії з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України в науково-дослідний інститут. Офіційно Інститут історії партії і Жовтневої революції було засновано постановою Президії ВУЦВК від 7 серпня 1929 р. Він функціонував на правах відділу ЦК КП(б)У (Істпартвідділу).

У період з 1926 до 1933 р. вжито заходів до реорганізації місцевих істпартів. У зв'язку з ліквідацією в Україні старого адміністративно-територіального поділу на губернії і введенням нового на округи зроблено мережу окружних істпартвідділів. В Україні створено 15 істпартвідділів при окружних комітетах КП(б)У великих міст, зокрема Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Полтави, Миколаєва, Запоріжжя.

У цей період продовжувала публікаторську роботу Комісія з вивчення історії комуністичного юнацького руху в Україні (Істмол ЦК ЛКСМУ) і місцеві істмоли. При ЦК КП(б)У існувала Комісія з вивчення історії громадянської війни. Археографічною роботою продовжувала займатися Археографічна комісія АН УРСР, яка видала серію документів в «Українському археографічному збірнику» (1926–1930), збір-

Історичне джерелознавство та українська археографія

ки документів «Український архів» (1929–1931). Значну археографічну роботу проводили архівні органи України. Зокрема, Центральне архівне управління УРСР видавало з 1925 до 1931 р. періодичний журнал «Архівна справа», у 1932–1933 рр. – журнал «Архів Радянської України».

Археографічні установи Академії наук УРСР розробили єдині правила публікації історичних джерел. У передмові до збірки «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 р.» (1932) викладено основні прийоми подання тексту.

Із метою подальшого розгортання публікаторської роботи було вжито заходів з організаційного зміцнення науково-дослідних установ. Так, у 1934 р. постав Історико-археографічний інститут АН УРСР, на який покладались обов'язки з підготовки до друку документальних матеріалів.

Постанова ЦВК СРСР від 27 липня 1935 р. «Про заходи з упорядкування архівної справи в СРСР» сприяла організації археографічної роботи у всіх союзних республіках. У цьому ж році опубліковано проєкт «Правил издания документов Центрального архивного управления СССР», розроблений О. Сергєєвим.

Організацією публікаторської роботи займався Інститут історії України, який до 1936 р. входив до складу Асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), а з цього року перейшов до складу Академії наук УРСР і став найбільшим центром розвитку радянської історичної науки.

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 1 грудня 1939 р. обласні істпарти і партійні архіви при обкомах КП(б)У були об'єднані в обласні партійні архіви, керівництво якими покладено на секретарів обкомів партії з пропаганди. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 3 лютого 1940 р. Інститут історії партії і Жовтневої революції перейменовано в Інститут історії партії при ЦК КП(б)У – філію Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б). Перед Інститутом поставлено завдання забезпечити переклади на українську мову творів класиків марксизму-ленінізму, розробити теоретичні питання з історії більшовицької партії, опублікувати документи про діяльність більшовицьких організацій України.

Отже, незважаючи на окремі недоліки у підготовці документальних джерел до друку, українська археографія в довоєнні роки продовжувала розвиватись. Археографічні установи працювали під керівництвом ЦК ВКП(б) і КП(б)У. Проте шкідливий вплив культу особи Й. Сталіна негативно відбився на публікаторській роботі. Політичні репресії 1930-х рр., а згодом Друга світова війна вирвали з лав істориків Украї-

ни багатьох талановитих людей. Наукові дослідження, по суті, були перервані і відновилися лише в середині 1940-х рр.

2. Археографія в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний час

У роки Великої Вітчизняної війни архівні органи України було евакуйовано в глибокий тил, де вони перебудовували свою роботу, пристосовуючи її до завдань оборони країни. Перед архівними органами було поставлено завдання – врятувати документальні бази. Радянський уряд, незважаючи на завантаженість транспорту, виділяв багато вагонів для порятунку найцінніших документів: півтора мільйона справ було вивезено до Златоуста, Актюбинська, Ульяновська, Омська тощо.

Академія наук УРСР розгорнула свою роботу в столиці Башкирської АРСР Уфі. При президіумі академії був утворений Науково-технічний комітет сприяння обороні під головуванням О. Богомольця. Більшість співробітників Інституту історії партії ЦК КП(б)У пішли на фронт, тому публікаторську роботу було припинено.

Восени 1941 р. Архівне управління УРСР створило Центральну оперативну групу з найбільш досвідчених архівних працівників, роботою яких керував ЦК КП(б)У. Ця група проводила на початку війни роботу на неокупованій території, потім на території, звільненій від гітлерівських військ і в прифронтовій смузі. Вона підтримувала зв'язок з частинами Радянської Армії, редакціями газет, збирала документи і відправляла їх у тил країни. За ініціативою наркома внутрішніх справ України командуючі військами Воронезького і Степового фронтів видали спеціальні накази про охорону документів у населених пунктах, звільнених від німецьких загарбників. Оперативна група Харківського напрямку розробила «Інструкцію про порядок складання хронологічних довідок на населені пункти, звільнені від німецьких окупантів».

Особливо активну роботу оперативні групи проводили у період успішного наступу Радянської Армії. На території визволених областей вони реорганізувались в архівні відділи і вели планову роботу з відновлення архівів і документальних фондів. Після визволення столиці України Центральна оперативна група прибула до Києва і була реорганізована в Архівне управління УРСР.

Оперативні групи архівістів розшукали всі документальні джерела, які були вивезені з території України, Молдови, Білорусії, Латвії, Естонії, проводили роботу із розшуку вивезених документів на території

Історичне джерелознавство та українська археографія

Польщі, Румунії і Чехословаччини. Узагалі було повернено із-за кордону 60 вагонів архівних матеріалів.

У подальшій організації археографічної роботи архівних органів і науково-дослідних установ Радянського Союзу велику роль відіграла Всесоюзна конференція істориків-архівістів, яка відбулась 1–3 червня 1943 р. у Москві. Конференція накреслила широкий план публікаторської роботи з актуальних проблем сучасності: боротьба російського народу проти загарбників, Велика Вітчизняна війна, біографії великих російських полководців, історія слов'янських народів, історія радянського і соціалістичного будівництва. Конференція запропонувала організувати державну археографічну комісію – найвищий керівний центр публікаторської роботи і ухвалила рішення про необхідність розробки загальних правил публікації історичних документів.

У 1943 р. за рішенням ЦК КП(б)У створено *комісії з історії Великої Вітчизняної війни*, які проводили роботу у прифронтовій смузі по збиранню документів з історії більшовицьких організацій та партизанського руху. Після закінчення війни ці комісії продовжували свою діяльність при обкомах КП(б)У, а в 1950 р. були з'єднані з партійними архівами обкомів КП(б)У. 1944 р. створено *Комісію з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР*, яка в 1950 р. увійшла до складу Інституту історії АН УРСР.

Важливе значення для охорони та використання документів у наукових цілях мала постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. «Про заходи щодо утворення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і про впорядкування архівного господарства УРСР». Постанова зобов'язувала облвиконкоми і райвиконкоми Рад депутатів трудящих вжити відповідних заходів для відновлення документального фонду і створення умов для його зберігання. Архівному управлінню та Інституту історії АН УРСР доручили видати документальні збірники з історії України та з історії Великої Вітчизняної війни. Для підготовки архівістів при Центральному державному історичному архіві УРСР відкрито аспірантуру, а в Київському університеті створено історико-архівне відділення і кафедру архівознавства. Ця постанова мала велике значення для розгортання археографічної роботи в Україні та підготовки кваліфікованих істориків-архівістів.

У період Великої Вітчизняної війни науково-дослідні установи України не могли публікувати історичні документи в широкому плані. Проте Інститут історії АН УРСР в Уфі видав збірку статей «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників» (1942), брошуру М. Супруненка «Жовтень на Україні» (1943), працю М. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській Радянській

державі» (1944) тощо. За роки війни колектив наукових працівників цього інституту опублікував близько 100 статей.

Співробітники державних архівних та інших науково-дослідних установ України, перебуваючи на території РРФСР та інших союзних республік, публікували статті та окремі документи в «Историческом журнале» та у місцевих газетах. На основі документальних матеріалів були підготовлені і опубліковані: брошури – «Герой Октября в Киеве», «Украина в борьбе»; збірки – «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині», «Из истории борьбы за установление Советской власти (ноябрь 1917 г. – февраль 1918 г.)», «Как немецкие оккупанты угнетали и грабили наш народ в 1918 году»; документи – «Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году».

У післявоєнні роки в Україні розвинулась система науково-дослідних установ. Інститут історії АН УРСР у 1946–1953 рр. проводив археографічну роботу по двох проблемах: «возз'єднання України з Росією» та селянський рух у першій половині XIX ст. Із метою посилення археографічної роботи в 1947 р. при інституті відкрили відділ археографії, на який було покладено завдання по підготовці до друку документальних збірників.

Архівні органи України провели велику роботу по збиранню і концентрації документальних матеріалів у держархіві: проведено реєвакацію документів зі східних областей СРСР, повернено архівні фонди, які були вивезені гітлерівцями за кордон, зібрано близько двох мільйонів листів радянських громадян з німецького полону, багато газет і журналів, що мають велике значення для вивчення історії війни. Таким чином, було створено серйозну документальну базу, необхідну для організації публікаторської роботи.

У справі підвищення рівня організаційної, методичної і публікаторської роботи велике значення мала нарада 1946 р. в Москві начальників архівних управлінь і відділів МВС союзних республік, яка накреслила ряд найважливіших заходів з поліпшення роботи архівних установ союзних республік. Архівними установами України на 1946–1953 рр. заплановано публікацію документальних збірок по темах: селянський рух у XIX ст., участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р., творчість Т. Шевченка, революція 1905–1907 рр., перемога Жовтневої соціалістичної революції, участь українського народу у Великій Вітчизняній війні тощо. Архівне управління УРСР у 1947 р. почало видавати періодичний орган друку «Науково-інформаційний бюлетень», в якому опубліковано ряд статей з археографії.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Більшість науково-дослідних установ України при публікації документальних джерел за період з 1946 до 1953 р. керувалася «Основними правилами публікації документів Государственного фонда Союза ССР», що були видані Головним архівним управлінням СРСР і Інститутом історії Академії наук СРСР у 1945 р.

Отже, у період Великої Вітчизняної війни вся науково-видавнича діяльність науково-дослідних установ переважно була підпорядкована тематиці, присвяченій розгрому гітлерівської Німеччини. Наукові публікації, газетні та журнальні статті, написані на основі архівних матеріалів, висвітлювали героїчне минуле радянського народу, викривали міф про непереможність фашистської армії, виховували людей у душі радянського патріотизму. У післявоєнні роки в Україні розвинулась система науково-дослідних установ, які продовжували проводити археографічну роботу із запланованої тематики.

3. Українська радянська археографія в другій половині ХХ ст.

Розвитку археографії в Україні в 1950-ті рр. сприяли ряд постанов і нарад, які проводились у республіці. Зокрема, 9–11 червня 1954 р. відбулась Республіканська нарада істориків-архівістів України, яка вказала на необхідність розширення публікаторської роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 7 лютого 1956 р. «О мероприятиях по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств» підняла питання про поширення роботи з використання документальних матеріалів для публікації. Відповідно до цієї постанови було видано аналогічну постанову Ради Міністрів УРСР від 18 квітня 1956 р., в якій відмічено факти незадовільного стану документальних матеріалів у діючих установах і державних архівах, зокрема, звернено увагу на погане використання документальної бази, що мала науково-історичне значення, унаслідок безпідставного засекречення численних архівних фондів. Постанова зобов'язувала Архівне управління і відомства надати широку можливість дослідникам використовувати документи в наукових цілях і для публікації історичних джерел у пресі.

Пожвавленню археографічної роботи в СРСР та УРСР сприяло створення загальносоюзних журналів: «История КПСС», «История СССР», «Вопросы истории», «Вопросы истории КПСС», «Научно-информационный бюллетень Архивного управления СССР», а також «Український історичний журнал», «Науково-інформаційний бюле-

тень Архівного управління УРСР». На сторінках цих журналів висвітлювалися методичні питання з археографії.

Підвищенню рівня археографічної роботи в Україні сприяли рішення Комуністичної партії про підготовку та святкування знаменних історичних подій: 300-річчя воз'єднання України з Росією у 1954 р.; 50-річчя першої російської революції у 1955 р. та 40-річчя Жовтневої соціалістичної революції у 1957 р. У цей час історики підготували і опублікували багатотомні серії документальних джерел, присвячених цим історичним датам.

У 1953–1960 рр. науково-дослідні установи Радянського Союзу і України провели значну роботу по розробці і удосконаленню правил публікації історичних джерел. 1955 р. вийшли у світ «Правила издания исторических документов», розроблені Інститутом історії АН СРСР, Головним архівним управлінням і Державним історико-архівним інститутом. 1959 р. Московський державний історико-архівний інститут видав «Методику издания древнерусских актов», у якій висвітлено питання, пов'язані з підготовкою стародавніх документів до друку.

Досвід українських археографів у підготовці до друку документальних джерел, написаних українською мовою у XVI–XVIII ст. знайшов узагальнення в статті О. Бевзо «Про правила друкування історичних документів». Першу спробу узагальнити досвід передачі іноземних текстів зроблено у статті П. Фостика «До питання про принципи публікації документів XIV–XVIII ст. на іноземних мовах». Розроблено питання передачі українських текстів у праці М. Пешака та В. Русанівського «Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.» (1961). Перші праці у цьому напрямку слід розглядати як початок уніфікації методів підготовки документальних матеріалів з історії України до друку. У 1960 р. Головним архівним управлінням СРСР видано «Правила издания документов Советского периода», в яких викладено основні способи і методи підготовки до друку документальних матеріалів радянської епохи.

Археографічна робота в Україні у 1960–70-х рр. не відрізнялася від попередньої. У 1980-ті рр. Археографічна комісія АН УРСР змінила центр своєї уваги у бік публікації покажчиків змісту українських періодичних видань, на сторінках яких вміщувались джерельні матеріали, окремі пам'ятки, огляди комплексів архівних документів, текстологічні, археографічні, архівознавчі, кодикологічні, палеографічні та інші дослідження, пов'язані з введенням до наукового обігу писемної історико-культурної спадщини України.

Відкрили серію покажчики до видань «Українського археографічного збірника» та «Українського архіву», які виходили у світ в

Історичне джерелознавство та українська археографія

1926–1932 рр. під редактуванням М. Грушевського. Близькими за поставленими завданнями були «Українсько-руський архів» (Львів, 1906–1926), а також «Історичні джерела та їх використання» (1964–1972). Ці покажчики складались з урахуванням існуючої бібліографічної літератури, зокрема покажчика «Видання Археографічної Комісії Академії наук УРСР (1919–1967 рр.). Суспільні науки».

5 жовтня 1987 р. прийнято постанову Президії АН України «Про відновлення діяльності Археографічної комісії АН України і поновлення її персонального складу». 6–8 грудня 1988 р. у Києві відбулася республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку», організатором якої стала Археографічна комісія АН УРСР. На цій нараді перспективними були визнані такі публікації:

– *корпусного типу*: архіву Коша Запорозької Січі (О. Апанович, В. Страшко); українського дипломатарія XVI–XVIII ст. (Ю. Мицик); матеріалів переписів населення України XVI–XX ст. (А. Перковський); Литовської й Волинської метрик (Г. Боряк, О. Русина, П. Кулаковський); Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. (О. Купчинський); іконографічних джерел з історії міст України XVI–XVIII ст. (Я. Дашкевич) та ін.;

– *корпусні довідкові видання*: «Замки і фортеці України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» (О. Мацюк); «Київський некрополь» (Л. Проценко); «Пам'ятки музичної культури України XVI–XVIII ст.» (Л. Корній, Ю. Ясиновський);

– *тематичні публікації*: матеріали з історії торгівлі (Р. Шиян) і цехів (Г. Виноградов) в Україні XVI–XVII ст.; російсько-українських зв'язків XV–XVIII ст. (М. Ковальський, Ю. Назаренко); революційного руху в Україні в XIX – на початку XX ст. (Т. Слюдикова);

– *окремі пам'ятки історії та культури*: «Хроніки польської, литовської, жемантійської і всієї Русі» М. Стрийковського (Р. Івасів); «Хроніки Європейської сарматії О. Гваньїні» (О. Дячок); «Опис України» Г. де Боплана (Я. Кравець); «Подорожі патріарха Макарія» Павла Халебського (Алеппського) (Я. Полотнюк); «Києво-Печерського патрика» (Ю. Ісиченко) та ін.

Серед найактуальніших напрямів едиційної роботи Археографічної комісії учасники наради відзначили підготовку публікацій джерел з історії України 1920–30-х рр., запорозького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., суспільно-політичних рухів XIX – початку XX ст.

Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. під грифом Археографічної комісії АН УРСР побачили світ публікації: «Опис Київського намісництва 70-х – 80-х років XVIII ст.», «Торгівля на Україні в XIV – се-

редині XVII ст.», «Книга Київського підкоморського суду 1583–1644 рр.», «Опис України» Г. де Боплана і перший том академічного видання праці Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків». У жовтні 1989 р. Президія АН України прийняла Постанову «Про видання вибраних праць академіка Д. І. Яворницького» у 20-ти томах, а в січні 1990 р. «Про видання праці академіка М. С. Грушевського "Історія України-Руси"» та «Історії української літератури».

4. Розвиток української археографії в роки незалежності

Нагальні проблеми зі збирання, вивчення, наукового опрацювання й публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу, творчої спадщини видатних політичних і культурних діячів минулого та різнопланових писемних джерел, які стосувалися багатьох видатних подій, що відбувалися в багатовіковій історії нашого народу, спричинили до рішення Президії АН УРСР в жовтні 1987 р. відновити діяльність Археографічної комісії АН УРСР. Наступною Постановою Президії АН УРСР від 10 липня 1990 р. на базі цієї комісії було створено Інститут української археографії АН України. А постановою Президії НАН України від 1 лютого 1995 р. заклад отримав сучасну назву – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Директором інституту від часу заснування до 2013 р. був член-кореспондент НАН України П. Сохань, із 2013 р. – виконуючим обов'язки директора інституту є доктор історичних наук Г. Папакін.

У матеріалах до Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи», що відбулась у Києві 16–18 грудня 1992 р., було сформульовано основні завдання установи та конкретні напрями діяльності. Об'єктом досліджень визначено «всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі типи і види документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури». Основними завданнями закладу стали: виявлення, опрацювання та публікація документальних джерел вітчизняної історико-культурної спадщини; координація та науково-методичне керівництво археографічною діяльністю інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні; розробка теоретико-методичних засад сучасної археографії та джерелознавства.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Адміністративно інститут входить до складу Відділення історії, філософії та права Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. До структурного складу інституту відносяться такі наукові відділи: історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук; джерел з історії України княжої та козацької доби; джерел з історії України XIX – початку XX ст.; джерел з новітньої історії України; пам'яток духовної культури; вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України. Також інститут має окреме Львівське відділення та осередки у Запоріжжі, Харкові, Чернігові, Миколаєві.

Інститут видає такі збірки наукових праць: «Український археографічний щорічник», «Україна в минулому», «Наукові Записки. Праці молодих вчених та аспірантів», «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна», «Славістична збірка», «Генеалогічні записки».

Інститут є співзасновником таких серійних збірників: «Південна Україна. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ», «Студії з історії степової України», «Наукові праці Запорізького державного університету», «Схід-Захід», «Південний архів», а також періодичних видань «Сіверянський літопис» і «Знак». У межах видавничих серій Інституту побачили світ численні окремі видання джерелознавчого спрямування, а також багатотомні академічні видання творів М. Грушевського, Д. Яворницького, фундаментальні корпуси документів «Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775», «Універсали українських гетьманів», «Літопис УПА. Нова серія» та ін.

Інститут розробляє дванадцять основних науково-дослідних проєктів, у тому числі історико-археографічні та архівознавчі дослідження в Україні у XIX–XX ст., історії та долі українських архівів під час Другої світової війни, археографічна україніка та реконструкція національної писемної спадщини, розробка правил видання документів і пам'яток, розробка теоретико-методичних проблем створення інформаційних документальних систем та ін.

Отже, українська археографія намагається розвиватися у своїх найкращих традиціях. Проте і сьогодні в Україні справа публікації історичних джерел не набула статусу найважливішого завдання. Вітчизняній науці необхідно у стислий термін пройти шлях, який західні історіографи вже подолали в минулому столітті. Це означає введення до наукового вжитку критичної маси джерел, необхідної для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, особливо її вузлових проблем. Слід передбачити підготовку фундаментальних археографічних публікацій унікальних цілісних корпусів історичних джерел (вітчизняних та зарубіжних), ви-

дання творчої спадщини видатних українських учених-гуманітаріїв та громадсько-політичних діячів.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягала діяльність історичних наукових товариств у 1920-х рр.? Назвіть ці товариства.
2. Проаналізуйте правила публікації документів, які видавались упродовж 1920–30-х рр. Назвіть авторів цих правил.
3. Охарактеризуйте археографічну роботу історико-революційних товариств, Істпартів та Істмолів у 1920–30-х рр. Назвіть основні завдання, які вони виконували.
4. Проаналізуйте роль М. Грушевського у розвитку української археографії.
5. Які завдання стояли перед археографічними установами в роки Великої Вітчизняної війни? Які досягнення мали ці товариства у вказаний період?
6. Якими науковими проблемами займався Інститут історії АН УРСР у післявоєнний період?
7. Охарактеризуйте діяльність археографічних установ України в 1950–80-ті рр. Назвіть відомих археографів цього періоду та їх праці.
8. Укажіть рік виходу постанови, яка сприяла відновленню діяльності Археографічної комісії АН України.
9. Проаналізуйте стан і перспективи розвитку археографії України на сучасному етапі.
10. Укажіть найважливіші українські археографічні видання періоду незалежності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк Г. В. Хроніка діяльності Археографічної комісії та інституту української археографії АН України. 1987–1990 рр. [Текст] / Г. В. Боряк, О. В. Тодійчук // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 454–457.
2. Брехуненко В. А. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України [Текст] / В. А. Брехуненко // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 501–502.
3. Валк С. Н. Советская археография [Текст] / С. Н. Валк. – М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 290 с.

Історичне джерелознавство та українська археографія

4. Верба І. Видання українських археографів [Текст] / І. Верба // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 116.
5. Всеукраїнська нарада «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи» [Текст] // Архіви України. – 1992. – № 1–3. – С. 10–15.
6. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник [Текст] / А. Є. Заяць. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2010. – Зошит 1: Археографія. – 120 с.
7. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991–2011) [Текст]. – К. : Український письменник, 2011. – 416 с.
8. Кіржаєв С. М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів [Текст] / С. М. Кіржаєв // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 24–31.
9. Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України [Текст] / О. О. Маврін // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Вип. 1. – С. 148–172.
10. Майборода Р. В. Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань [Текст] / Р. В. Майборода, В. С. Шандра // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 418–436.
11. Мухіна М. Ю. Документальні видання останніх років: археографічні здобутки та втрати [Текст] / М. Ю. Мухіна // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 392–398.
12. Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії [Текст] / П. С. Сохань // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 9–18.
13. Яковлев С. О. Українська радянська археографія [Текст] / С. О. Яковлев. – К. : Вид-во КУ, 1965. – 176 с.

РОЗДІЛ 4.

Завдання для контролю знань студентів

Семінарські заняття

Тема 1. Наука джерелознавства

ПЛАН

1. Джерелознавство як наукова дисципліна.
2. Об'єкт, предмет і завдання історичного джерелознавства.
3. Структура джерелознавства.
4. Спеціальні історичні дисципліни та їх зв'язок з історичним джерелознавством.
5. Методи джерелознавства.

Тема 2. Поняття «історичне джерело»

ПЛАН

1. Еволюція поняття «джерело» у вітчизняній та зарубіжній науці.
2. Історичне джерело: етапи існування.
3. Об'єктивно-суб'єктивний феномен історичного джерела.
4. Проблема інформації джерела.
5. Масові історичні джерела.

Тема 3. Класифікація історичних джерел

ПЛАН

1. Поняття систематизації та класифікації історичних джерел.
2. Основні схеми класифікації джерел.
3. Типологічна класифікація історичних джерел.
4. Родова і видова класифікація історичних джерел.

Тема 4. Речові джерела

ПЛАН

1. Класифікація речових джерел.
2. Нумізматичні джерела.
3. Архітектурні пам'ятки.
4. Предмети озброєння.
5. Предмети одягу.

Тема 5. Усні джерела

ПЛАН

1. Класифікація усних джерел та визначення їх сутності.
2. Прозові усні джерела.
3. Віршовані усні джерела.
4. Усні історичні твори.

Тема 6. Зображальні джерела

ПЛАН

1. Класифікація зображальних джерел.
2. Графічні книжкові зображення.
3. Портретні зображення.
4. Жанрові та історичні зображальні джерела.
5. Аудіовізуальні джерела.
6. Картографічні джерела.
7. Боністичні джерела.
8. Народні картини.

Тема 7. Лінгвістичні джерела

ПЛАН

1. Загальна характеристика та класифікація лінгвістичних джерел.
2. Антропонімічні джерела.
3. Топонімічні джерела.
4. Слова іншомовного походження.

Тема 8. Писемні документальні джерела

ПЛАН

1. Класифікація писемних джерел.
2. Характеристика документальних історичних джерел.
3. Законодавчі акти.
4. Приватні акти.
5. Діловодна документація.
6. Статистичні матеріали.

Тема 9. Оповідні (наративні) писемні джерела

ПЛАН

1. Поняття та різновиди оповідних (наративних) джерел.
2. Твори античних авторів.
3. Літописи та хроніки.
4. Джерела особового походження.
5. Літературні та публіцистичні твори.

Тема 10. Періодика як вид писемних джерел

ПЛАН

1. Принципи класифікації періодичних видань.
2. Найдавніші зарубіжні періодичні видання про Україну та українська преса другої половини XVIII–XIX ст.
3. Національна періодика в підросійській Україні на початку XX ст.

Тема 11. Основні етапи роботи з джерелом. Джерелознавча евристика

ПЛАН

1. Структура джерелознавчого дослідження.
2. Поняття «джерелознавча евристика».
3. Бібліографічна евристика. Пошук видань історичних джерел за допомогою бібліографічних джерел (покажчиків, каталогів, картотек).

Історичне джерелознавство та українська археографія

4. Архівна евристика. Ретроспективний пошук історичних джерел в Національному архівному фонді України.
5. Пошук джерел в глобальній комп'ютерній мережі Internet.

Тема 12. Дослідження походження історичного джерела (зовнішня критика)

ПЛАН

1. Історичні умови виникнення джерела.
2. Установлення часу створення джерела.
3. Установлення місця виникнення джерела.
4. Проблема авторства джерела (атрибуція).
5. Інтерпретація історичного джерела.

Тема 13. Аналіз змісту джерела (внутрішня критика)

ПЛАН

1. Вивчення змісту джерела. Перевірка фактів на точність, достовірність і повноту.
2. Поняття про справжність і підробку джерела.
3. Джерелознавчий синтез.
4. Послідовність викладу результатів джерелознавчого дослідження.

Тема 14. Наука археографія

ПЛАН

1. Поняття терміну «археографія».
2. Об'єкт археографії. Поняття «публікація історичного джерела».
3. Предмет археографії (археографія як наукова і навчальна дисципліна).
4. Передумови розвитку української археографії.

Тема 15. Українська археографія в XIX – на початку XX ст.

ПЛАН

1. Діяльність Київської археографічної комісії.
2. Археографічна діяльність в Одесі.

3. Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії в розвиток української археографії.

**Тема 16. Українська археографія
в ХХ – на початку ХХІ ст.**

ПЛАН

1. Українська археографія в 1920-30-ті рр.
2. Археографія в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний час.
3. Українська радянська археографія в другій половині ХХ ст.
4. Розвиток української археографії в роки незалежності.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Джерелознавство в системі сучасного гуманітарного знання.
2. Поняття історичного джерела і його інформаційні можливості.
3. Автентичність і достовірність джерела. Методи і прийоми визначення.
4. Дослідження історичних умов походження джерела.
5. Методи і прийоми вивчення авторства джерела.
6. Методи і прийоми вивчення обставин створення джерела.
7. Текст джерела, його прочитання та інтерпретація.
8. Дослідження взаємозв'язків між авторством джерела і ступенем його достовірності.
9. Дослідження взаємозв'язків між цілями створення джерела і повнотою його інформації.
10. Основні завдання критики джерел.
11. Особливості дослідження джерел Стародавньої Русі та Середньовіччя.
12. Особливості дослідження джерел з історії України нового часу.
13. Особливості дослідження джерел з історії України новітнього часу.
14. Документи діловодства урядових установ Російської імперії XVIII – початку XX ст. з історії України.
15. Родовідні книги XVI–XVII ст. як історичне джерело.
16. Мемуари як історичне джерело.
17. Речові джерела та методика їх дослідження.
18. Зображальні джерела та методика їх дослідження.
19. Усні джерела та методика їх дослідження.
20. Лінгвістичні джерела та методика їх дослідження.

МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ

Варіант 1

1. Дайте визначення термінам «метод» і «метод джерелознавства».
2. Розкрийте методологічні принципи джерелознавства.
3. Накресліть і проаналізуйте орієнтовну схему викладу результатів джерелознавчого дослідження.

Варіант 2

1. Дайте визначення термінам «методика», «методологія», «методика джерелознавства».
2. Укажіть основну мету історичного джерелознавства.
3. Розкрийте основні складові частини структури дослідження джерела.

Варіант 3

1. Дайте визначення термінам «джерело», «першоджерело», «вторинне джерело».
2. Розкрийте джерелознавчі методи дослідження.
3. Проаналізуйте методику дослідження історичних умов виникнення джерела.

Варіант 4

1. Розкрийте об'єкт і предмет історичного джерелознавства.
2. Укажіть основні завдання критики джерел.
3. Проаналізуйте методику дослідження авторства джерела.

Варіант 5

1. Дайте визначення поняттям «класифікація» і «систематизація» історичних джерел.
2. Розкрийте основні складові методу джерелознавства.
3. Проаналізуйте методику вивчення лінгвістичних джерел.

Варіант 6

1. Назвіть основні типи класифікації історичних джерел.
2. Охарактеризуйте основні прийоми інтерпретації джерела, розроблені О. Лаппо-Данилевським у праці «Методологія історії».
3. Проаналізуйте методику дослідження історії тексту джерела.

Варіант 7

Історичне джерелознавство та українська археографія

1. Розкрийте класифікацію письмових історичних джерел.
2. Поясніть, що вкладали науковці XIX ст. у поняття «зовнішня» і «внутрішня» критика джерел.
3. Проаналізуйте методику дослідження історії публікації джерела.

Варіант 8

1. Назвіть основні види оповідних (наративних) джерел.
2. Поясніть, що вкладали науковці радянської доби у терміни «критика походження» і «критика змісту джерела».
3. Розкрийте основні принципи і методи інтерпретації джерела.

Варіант 9

1. Дайте визначення терміну «джерелознавчий аналіз».
2. Назвіть основні завдання критики джерел.
3. Охарактеризуйте основні історичні етапи формування методики джерелознавства.

Варіант 10

1. Дайте визначення терміну «джерелознавчий синтез».
2. Проаналізуйте головні концепції сучасного джерелознавства.
3. Розкрийте методику аналізу змісту джерела.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

1. Поняття джерелознавства і його місце в структурі історичної науки.
2. Зародження та основні етапи розвитку світового та українського джерелознавства.
3. Становлення джерелознавства як науки у XIX ст.
4. Розвиток джерелознавства у радянський період.
5. Сучасні проблеми розвитку світового та вітчизняного джерелознавства.
6. Поняття «джерело», «першоджерело», «вторинне джерело».
7. Об'єкт, предмет, мета історичного джерелознавства.
8. Методологія історичного джерелознавства.
9. Джерелознавчі методи дослідження.
10. Історія формування методики джерелознавства.
11. Структура джерелознавчого дослідження.
12. Головні концепції сучасного джерелознавства.
13. Інформаційні можливості історичного джерела.
14. Джерелознавство в системі сучасного гуманітарного знання.
15. Метод джерелознавства.
16. Поняття «джерелознавча критика». Основні завдання критики джерел.
17. Джерелознавчий аналіз.
18. Джерелознавчий синтез.
19. Виклад результатів джерелознавчого дослідження.
20. Поняття «вірогідність» та «автентичність» історичного джерела.
21. Методика дослідження часу створення джерела.
22. Поняття «рік», «ера», «стиль літочислення».
23. Поняття «часовий цикл», «індикт (індиктiон)», «Великий індиктiон».
24. Методика дослідження місця виникнення джерела.
25. Методика дослідження авторства джерела (атрибуція).
26. Основні принципи і методи інтерпретації джерела.
27. Визначення понять «джерело», «першоджерело», «вторинне джерело».
28. Джерелознавство та інші галузі наукового знання (архівознавство, музеєзнавство, бібліографія).
29. Проблема класифікації історичних джерел. Її цілі і задачі.
30. Поняття про класифікацію і систематизацію історичних джерел.
31. Класифікація історичних джерел по типах.
32. Класифікація письмових історичних джерел.
33. Види письмових джерел і особливості їх вивчення.
34. Документальні джерела та їх види.
35. Законодавчі документи.
36. Акти як історичні джерела.

Історичне джерелознавство та українська археографія

37. Діловодчі матеріали.
38. Статистичні матеріали.
39. Оповідні (нарративні) джерела.
40. Періодика як історичне джерело.
41. Поняття «археологічне джерело» і «музейний предмет (експонат)».
42. Методика дослідження речових джерел.
43. Методика дослідження зображальних джерел.
44. Методика дослідження усних джерел.
45. Методика дослідження лінгвістичних джерел.
46. Методика дослідження писемних джерел.
47. Основні етапи роботи з джерелом.
48. Поняття «джерелознавча евристика».
49. Структура джерелознавчого дослідження.
50. Поняття «бібліографічна евристика».
51. Методика пошуку джерел в глобальній комп'ютерній мережі Internet.
52. Поняття «архівна евристика». Мережа і склад архівів.
53. Науково-довідковий апарат архівів та його вивчення.
54. Вивчення архівних справ, виявлення і відбір документів.
55. Поняття, мета і основні етапи джерелознавчої критики.
56. Зовнішня критика джерела.
57. Поняття про справжність і підробку джерела. Причини, мотивації і головні ознаки підробки.
58. Поняття вірогідності, повноти і точності історичного джерела.
59. Особливості дослідження джерел Стародавньої Русі та Середньовіччя.
60. Особливості дослідження джерел з історії України нового часу.
61. Особливості дослідження джерел з історії України новітнього часу.
62. Родовідні книги XVI-XVII ст. як історичне джерело.
63. Документи діловодства урядових установ Російської імперії XVIII – початку XX ст. з історії України.
64. Мемуари як історичне джерело.
65. Об'єкт, предмет і завдання української археографії.
66. Поняття «публікація історичного джерела».
67. Формування української археографії в XVII–XVIII ст.
68. Київська археографічна комісія: перший етап діяльності (1843–1859 рр.).
69. Київська археографічна комісія: другий етап діяльності (1859–1916 рр.).
70. Київська археографічна комісія: третій етап діяльності (1917–1921 рр.).
71. Видатні діячі Київської Археографічної Комісії.
72. Археографічна діяльність М. Іванішева в Київській археографічній комісії.

73. Історичні та археографічні дослідження в Одесі в ХІХ ст.
74. Одеське товариство історії та старожитностей: створення і діяльність.
75. А. Скальковський – перший археограф Південної України.
76. Роль Катеринославської архівної комісії в розвитку вітчизняної археографії.
77. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» – основні випуски та тематика досліджень.
78. Діяльність В. Антоновича, Д. Багалія, В. Біднова в Катеринославській архівній комісії. Їх внесок в розвиток археографії.
79. «Комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України»: створення і діяльність.
80. Українська археографія в 1920–30-х рр.
81. Археографічна Комісія ВУАН в умовах ідеологічного тиску і репресій.
82. М. Грушевський – історик, археограф.
83. Згубні наслідки антиукраїнської політики сталінізму для розвитку української археографії.
84. Українська радянська археографія: розвиток в 1926–1941 рр.
85. Археографія України в роки Другої Світової війни. Документи по розгрому фашистської Німеччини.
86. Діяльність комісії з історії вивчення Великої Вітчизняної війни (1943–1950 рр.).
87. Українська археографія у повоєнний час (1945–1953 рр.).
88. Українська археографія в період хрущовської «відлиги».
89. Археографічні здобутки українських науковців в період «перебудови».
90. Діяльність археографічної комісії та Інституту української археографії АН України.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Автентичне (справжнє) історичне джерело – це історичне джерело, яке викладає знання про минуле в його початкових, незмінених, неспотворених вигляді і формі з таким змістом, який йому надав дійсний творець джерела.

Автентичність (дав.-гр. αὐθεντικός – справжній) – доказ походження, вірогідність.

Автобіографія – це жанровий підвид мемуарів (грец. αὐτός – сам, βίος – життя, γράφω – пишу) – послідовний опис людиною подій власного життя.

Автограф джерела – особистий текст автора, завірений його підписом.

Автоетнонім (ендогенний етнонім) – самоназва етносу.

Агіографія (грец. ἅγιος – «святий» і γράφω – «пишу») (житійна література) – жанр християнської літератури, в якому описується життя святих та аскетів, а також наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій.

Агіонім (грец. ἅγιος «святий» і ὄνομα, ὀνομα – «ім'я», «назва») – ім'я святого, один із видів власної назви.

Агіотопоніми – топоніми, утворені від імен святих.

Агороніми (від гр. «агора» – площа) – топоніми, що позначають назви площ.

Аллоетнонім (екзогенний етнонім) – назва етносу, дана йому іншими, зазвичай, сусідніми етносами.

Аналіз змісту джерела (або внутрішня критика джерела) – виявлення вміщеної в тексті джерела інформації та встановлення її точності і достовірності.

Антропнім (грец.) – власна назва людини. В українській мові це особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім.

Антропоніміка – галузь ономастики, що вивчає власні назви людей (антропоніми).

Арендна грамота – документ, який регулював обов'язки орендаря перед власником села, маєтку, земельного масиву.

Археологічні пам'ятки – виготовлені людиною стародавні предмети, а саме знаряддя праці, домашнє приладдя, одяг і прикраси; споруди або поховання.

Археографія – це спеціальна галузь історичної науки, що вивчає історію публікації історичних документів та розробляє теорію і методику їх видання.

Архів – установа, що здійснює приймання, опис і зберігання документів з метою використання ретроспективної документної інформації.

Архівознавство – комплексна дисципліна, що вивчає історію і організацію, теорію і практику роботи архівів в області обліку, опису, забезпечення збереження документів, наукової організації праці та економіки, архівної справи.

Архівна евристика – теорія і методика пошуку неопублікованих матеріалів з теми дослідження.

Архівна колекція – сукупність документів, що утворилися в процесі діяльності різних фондоутворювачів, об'єднаних за певними ознаками.

Архівна справа – фізично відокремлений комплекс документів, найменша класифікаційна одиниця в межах архівного фонду або колекції.

Архівний каталог – це тип архівного карткового або друкованого довідника, в якому вторинна документальна інформація згрупована по предметах, темах, галузях. Каталог поділений на розділи, теми, рубрики.

Архівний фонд – комплекс документів, що утворилися під час діяльності певного фондоутворювача (підприємства, установи, організації, особи).

Б

Бібліографічна евристика – теорія і методика бібліографічних розвідок, сукупність теоретичних і практичних знань, що відносяться до прийомів виявлення будь-якого тиражованого книжкового матеріалу або окремих його елементів.

Бібліографічний посібник – впорядкована низка бібліографічних описів, об'єднаних за певним принципом. Розрізняють такі бібліографічні посібники: бібліографічний список (додаток до книги або статті списку бібліографічних описів), бібліографічний покажчик (посібник з допоміжними покажчиками, передмовою, змістом, нерідко у вигляді окремого видання), бібліографічний огляд (розповідь про джерела з певної теми).

Болландисти – католицька конгрегація, що складалася переважно з учених-езуїтів, що займалися збиранням і виданням Житій святих та манускриптів. Отримали назву за іменем одного із засновників Жана Болланда.

Історичне джерелознавство та українська археографія

Боністика – наука про паперові гроші та цінні папери.

Бурлацькі пісні – пісні, що виконувалися бурлаками під час важких артільних робіт, які вимагали великих спільних зусиль (зняття баржі з мілини, вбивання паль, пересування важких предметів тощо).

В

Великий індікціон – церковний 532-річний цикл, за кінцем якого Великдень припадав на ті самі числа, що й раніше, у тому ж порядку. Початком першого «великого кола» (11-го від «Сотворення світу») став 344 р.

Вид історичних джерел – історично сформована сукупність писемних джерел, що характеризується однаковістю внутрішньої форми (структури), яка впливає з єдності походження, змісту, призначення джерела при його створенні.

Виміряна часова інформація – це відомості, які розглядалися авторами джерел в якості часових орієнтирів.

Виявлення джерел – це з'ясування з найбільш можливою повнотою того, де і які існують джерела, які відносяться до теми пошуку, а також облік цих джерел.

Відбір джерел – визначення того, які джерела слід вивчати, щоб отримати оптимальний обсяг джерельної інформації.

Відпускна грамота – документ, що засвідчував добровільне звільнення селянина поміщиком від панщизняної залежності чи з кріпацтва.

Внутрішня критика джерел – вирішення питань, пов'язаних з вивченням змісту тексту джерела.

Вруцелета – умовні цифрові позначки днів тижня в слов'янських буквених записках.

Г

Гелоніми – топоніми, що позначають назви боліт.

Генеалогія – наука про родовід.

Геральдика – наука, що вивчає герби.

Гідроніми – назви водних об'єктів.

Гімн – урочиста пісня, прийнята як символ державної або класової єдності.

Годоніми (від гр. «годос» – вулиця) – назви вулиць.

Голосіння (плач) – жанр усної народної творчості, яким супроводжуються похоронні ритуальні дії.

Д

Дата – достовірно встановлений дослідником час здійснення події або появи джерела.

Джерелознавство – це: 1) спеціальна галузь історичних знань, яка розробляє теорію і практику вивчення, дослідження та використання джерел; 2) наука про історичні джерела як історико-культурні явища; 3) емпірична гуманітарна наука, об'єктом якої є інтелектуальні продукти, створені в процесі цілеспрямованої людської діяльності, а предметом – конкретна змістовна значущість їх інформаційного ресурсу як джерел для вивчення людини, суспільства і світу в цілому.

Джерелознавча евристика – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і методiku пошуку джерельної інформації.

Джерелознавчий аналіз – це прийом дослідження джерела шляхом розгляду окремих його сторін, властивостей, частин, тобто розбір джерела на основні компоненти та їх розгляд. Передусе джерелознавчому синтезу.

Джерелознавчий синтез – це спосіб вивчення джерела в єдності, взаємозв'язку його частин, тобто узагальнення даних, отриманих в ході аналізу.

Дипломатарії – книги, куди різні установи і особи записували юридичні документи.

Дипломатика – наука про акти (грамоти).

Діалектологія – розділ мовознавства, що вивчає історію та сучасний стан діалектів (говірки, наріччя) мови, які вживаються більш або менш обмеженою групою людей, пов'язаних територіальною, професійною або соціальною спільністю.

Діловодні матеріали – вид історичних джерел, основною функцією яких є обслуговування керуючих систем різного рівня (державний, підприємство, установа).

Документальні історичні джерела – вид писемних джерел, що виникли в процесі діяльності різних державних службовців чи приватних установ, організацій, підприємств. Мають діловодний, офіційний характер, різний зміст, усталену форму й формуляр окремих зразків.

Достовірність джерела – ступінь відповідності, інформації, закладеної в джерелі, тому явищу, яке в ньому відображається.

Друкарство – принцип одержання відбитків письмових знаків за допомогою тиснення.

Думи – ліро-епічні твори української усної словесності про події з життя козаків XVI–XVIII ст.

Духовна грамота – заповіт.

Е

Едиційна археографія – напрям в археографії, що займається виданням тексту джерела за встановленими науковими правилами.

Екклезіоніми – назви культових споруджень і місць здійснення культових обрядів (соборів, церков, каплиць, ступ, пагод, монастирів).

Епіграфіка – дисципліна, спрямована на вивчення написів на камені, металі, дереві, кістяних і скляних виробах.

Епоніми (у хронології) – посадові особи, іменами яких називався рік.

Есе (франц. «essai» – досвід, нарис) – вид історичних джерел, призначених для передачі унікального досвіду індивідуума в еволюційному цілому; письмовий твір, що має вільний характер та містить індивідуальний погляд на проблему із аргументацією власної точки зору; жанр, який перебуває на стику художньої літератури і публіцистики.

Етнографічні джерела – це джерела, інформація яких зафіксована в різній формі в ході польових етнографічних експедицій та подальшої камеральної обробки.

Етнологія – наука, що вивчає походження, матеріальну і духовну культуру, особливості побуту і звичаїв різних народів.

Етнотопоніми – назви топонімів, які виникли в результаті топонімізації етнічних назв, тобто перенесення назв народу на географічний об'єкт: область, заселену визначеною етнічною групою, місто, село і т. д.

З

Закладна грамота – документ, який у присутності свідків засвідчував заклад землі чи майна під позику.

Законодавчі акти (джерела) – це нормативні документи, санкціоновані верховною владою і такі, що мають вищу юридичну силу в межах певної території. Вони складають основу системи права держави.

Залишки історичних фактів (за О. Лаппо-Данилевським) – це ті джерела, які виникають в момент події або близько до неї (мова, традиції, звичаї, предмети старовини, документи). Вони позначають, фіксують факт, але не описують його.

Зброя – заст. озброєння – сукупність технічних пристроїв та засобів, що застосовується для ураження живої сили противника, його техніки, спорудження та інших цілей під час ведення бойових дій; озброєння.

Зображальні джерела – це джерела, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень.

Зовнішня критика джерел – вирішення питань, пов'язаних з історією виникнення джерела. Вважалася підготовчою, попередньою внутрішній критиці джерел.

I

Ідентифікація особистості – це встановлення тотожності особистості людини за сукупністю ознак шляхом їх порівняльного дослідження.

Ім'я людини – це юридичне зафіксоване слово для ідентифікації особи.

Індикт (або **індиктiон**) – церковний період у 15 років, який починався 1 вересня і був затверджений Отцями Першого Вселенського Собору в 325 р.

Інтерполяції – текстові, буквенні або знакові вставки переписувачів у справжні тексти, які ними копіюються.

Інтерпретація джерела – це тлумачення, розкриття його змісту.

Інформація (від лат. «informatio») – пояснення, викладення, повідомлення) – це сукупність відомостей, діючих знань, необхідних суспільству для його існування і розвитку; відображена різноманітність явищ об'єктивного, оточуючого нас світу. Інформація існує у вигляді документів, креслень, малюнків, текстів, звукових чи світлових сигналів, електричних та нервових імпульсів тощо.

Історична географія – наука, що вивчає особливості фізичної, політичної, економічної і соціальної географії країн або їх територій у минулому.

Історична метеорологія – наука, що вивчає системи фізичних мір довжини, площі, об'єму і ваги в минулому.

Історична топоніміка – наука, що вивчає назви предметів і об'єктів місцевості (річок, гір, населених пунктів) у минулому.

Історична хронологія – наука, що вивчає системи літочислення та календарі минулого, а також прийоми перекладу дат у сучасні системи літочислення.

Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності.

Історичний акт – документ, в якому у формі певних юридичних норм закріплені економічні та політичні договори між державами, державою і церквою, приватними особами і т. ін.

Історичний факт – це дійсна подія, яка мала місце і володіє такими характеристиками: локалізованістю в часі і просторі, об'єктивністю і невичерпністю.

Істпарт – Комісія для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії. Утворений пос-

Історичне джерелознавство та українська археографія

тановою РНК від 22 вересня 1920 р. 1929 р. реорганізований в Інститут історії партії і Жовтневої революції.

К

Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН – місцева науково-громадська організація в Кам'янці-Подільському (1925–1930).

Камеральна археографія – напрям в археографії, що займається описом рукописів у кодикологічному і палеографічному планах.

Канонічне ім'я (церковне ім'я) – це особисте ім'я, дане людині і закріплене за нею за християнськими традиціями.

Картографічні джерела – це графічні, фотографічні, цифрові і текстові дані, які використовуються для складання географічних карт.

Катеринославська губерньська вчена архівна комісія – науково-істориче товариство катеринославських істориків, етнографів, краєзнавців і громадських діячів (1903–1916).

Катойконім (від грец. κάτοκος – житель і нім – назва), етнікон, патронімні слова (від лат. patria – батьківщина) – назва мешканців певної місцевості, співвіднесена з топонімом. Наприклад, Київ – киянин, Херсон – херсонець, Крим – кримчанин.

Київська археографічна комісія (Тимчасова комісія для розгляду давніх актів) – перша загальноукраїнська інституція з виявлення, вивчення і публікації джерел з історії України (1843–1921).

Кінофотодокументи – образотворчі або аудіовізуальні документи, створені кінематографічним або фотографічним способом.

Класифікація історичних джерел – певна логічна операція, яка полягає в поділі досліджуваних джерел на окремі групи (типи, роди, види, залишки, перекази) за виявленими між ними подібностями та відмінностями (ознаками).

Кліометрія – наука про різні кількісно-якісні виміри всієї історії і різноманітні фрагменти минулого. Вона базується на систематичному застосуванні математичних методів в історичних дослідженнях.

Когнітивна історія – це філософія історії, філософія людського буття в історії.

Компут – 1) перепис, чисельний стан; 2) поіменні реєстри козацького війська.

Контент-аналіз – це кількісний аналіз текстів з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених числових показників.

Купча грамота – документ, що затверджував купівлю землі, угідь, маєтності однією особою в іншої.

Л

Лімноніми – топоніми, що позначають назви озер.

Лінгвістична географія – розділ діалектології, що вивчає територіальне розповсюдження тих елементів мови, якими її діалекти відрізняються один від одного.

Лінгвістичні джерела – це пам'ятки мови, слів і сполучень, які змінюються з часом; джерела про етногенез будь-якого народу, його соціально-економічне, політичне, духовне життя в різні історичні періоди.

Літопис – давній історичний твір, у якому опис подій провадився за роками.

М

Макротопоніми – назви великих топонімічних об'єктів.

Масові історичні джерела (за І. Ковальченком) – це джерела, які характеризують складні, системні об'єкти дійсності і відображають сутність та взаємодію масових об'єктів у всьому різноманітті їх будови.

Мемуари (фр. *mémoires* – спогади) – оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був.

Метод (від грец. *μέθοδος* – слідування, простежування, шлях до чого-небудь) – це: 1) форма практичного і теоретичного освоєння дійсності; 2) деяка окрема дія або сукупність пов'язаних між собою дій (операцій), що застосовуються для вирішення певних пізнавальних завдань; 3) спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення чого-небудь, тобто спосіб діяти, надходити (за тлумачним словником С. Ожегова).

Метод джерелознавства – це спосіб вивчення джерела.

Методика джерелознавства – це сукупність певних прийомів, методів і правил їх використання в роботі джерелознавця.

Методологія джерелознавства – це вчення про методи та основні принципи джерелознавчого дослідження.

Метрологія (грецька «*μέτρον*» – міра, «*λόγος*» – слово, вчення) – це наука про одиниці виміру та їх застосування.

Міфологія – фантастичне уявлення про світ, властиве людині стародавнього світу, як правило, передаване у формі усних оповідань – міфів; наука, що вивчає міфи.

Музезнавство – це наукова дисципліна, що вивчає музейні предмети, їх соціальні властивості і відносини, музейні процеси в їх історичній динаміці.

Н

Напівформалізовані джерела – документи, які не мають розробленої форми, але описують стандартні, багаторазово повторювані ситуації (наприклад, характеристики, автобіографії, скарги, рекомендації, резюме тощо).

Наративні джерела (від лат. «паго» – розповідаю, оповідаю) – писемні джерела, що подають інформацію опосередковано.

Народний переказ – це твір усної народної творчості, в якому розповідається про історичні події та народних героїв.

Народні оповідання – жанр неазкової прози, дуже близький до переказів.

Невиміряна часова інформація – це відомості, які об'єктивно відображали історичний час у минулому, але не використовувалися в якості часових дат.

Неканонічне (мирське) ім'я – ім'я, яке не було пов'язано з релігійними традиціями; воно було другим, необов'язковим іменем світської людини. На Русі мирське ім'я виконувало функцію основного імені, оскільки було більш відомим і вживаним, ніж хрещене.

Некролог (від грец. nekros – мертвий і logos – слово) – стаття з приводу смерті людини з повідомленням відомостей про її життя та діяльність.

Непряма інформація джерела – це відображення історичного часу в конкретних деталях історичних подій і процесів.

Непряма часова інформація (або непрямі дати) – це відомості про події, пов'язані з інформацією, яка вивчається, дата здійснення яких є відомою або може бути встановлена. Вона ще не є виміряною і тому для включення в наукове фактичне знання повинна бути попередньо виражена в основних одиницях астрономічного часу – днях, місяцях і роках.

Нумізматика – наука про монети і медалі.

О

Одеська комісія краєзнавства при ВУАН – науково-дослідна установа при ВУАН, яка об'єднала дослідників історії, культури та природи Південної України (1923-1931).

Ононіми – назви та власні імена людей.

Оповідні (наративні) історичні джерела – рід усних та писемних джерел, особливістю яких є фіксація інформації про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя у вигляді розповіді в довільній формі (плач, повчання, похвала, подорожні записки тощо).

Особисте ім'я – це ім'я, яке дається при народженні людині і під яким вона є відомою в суспільстві.

П

Палеографія – наука про системи письма в минулому.

Пелагоніми – топоніми, що позначають назви морів.

Перекази (за О. Лаппо-Данилевським) – це джерела, які з'являються після події або явища, іноді через тривалий термін (наприклад, розповіді очевидців, малюнки, мемуари, біографії, життя, літописи і т. д.). Вони описують подію, розповідають про неї, передають її зміст. На відміну від залишків перекази мають конкретного автора, який передає інформацію.

Писемні джерела – це тексти різного виду і походження.

Підробка (фальсифікація) джерела – виготовлення джерела в наслідування стилю якої-небудь історичної епохи або якогось автора, і зразки подібної фабрикації або імітації.

Польова археографія – напрям в археографії, що займається польовим (експедиційним) пошуком і збиранням стародавніх рукописів.

Полюбовна грамота – документ, що засвідчував добровільну домовленість про поділ землі чи майна між родичами.

Пом'яник (субітник) – поминальна книга.

Потамоніми – топоніми, що позначають назви річок.

Приватноправові акти – документи, які склалися приватними особами і регулювали земельні, матеріально-грошові, сімейні та інші відносини між ними.

Пряма часова інформація (або прямі дати) – інформація, що відображає реальний історичний час скрізь призму тієї системи літочислення, якою користувався автор джерела.

Путівник – тип довідника, що містить характеристики або короткі відомості про архівні фонди в систематичному порядку за певною схемою. Призначений для загального ознайомлення зі складом фондів архіву.

Р

Репрезентативність джерел – оцінка цінності джерел, один із показників повноти джерельної інформації для вивчення певної проблеми.

Речові джерела – це всі матеріальні речі та предмети, які відображають різні сфери життя і діяльності людини.

Роздільна грамота – документ, що засвідчував поділ землі, маєностей чи грошових сум між приватними особами, насамперед родичами.

С

Систематизація історичних джерел – упорядкування наявних у розпорядженні істориків матеріалів.

Слова-архаїзми – застарілі слова, які були витіснені в ході розвитку мови іншими словами. У свою чергу, вони поділяються на лексичні архаїзми (слова, які застаріли в цілому) і семантичні архаїзми (слова, які зараз вживаються в іншому значенні).

Слова-історизми – застарілі слова, які зникли в результаті втрати самої реалії.

Спелеогідроніми – топоніми, що позначають назви річок, які течуть під землею.

Спелеоніми – топоніми, що позначають назви печер і гротів.

Сповідь – вид філософських творів, які стверджують унікальність людської індивідуальності.

Спогади – це жанровий підвид мемуарів, написаний автором через деякий проміжок часу після здійснення певних подій, у яких він розповідав про них або про своє життя.

Станові пісні – соціально-побутові пісні про життя, побут та інтереси окремих суспільних та професійних груп.

Стародруки – книги, надруковані до другої половини XVII ст. в Україні, Росії, Польщі, Білорусі.

Сфрагістика – наука про печатки.

Схимниче ім'я – ім'я, яке давалося ченцю при «третьому хрещенні» – прийнятті великої схими замість його чернечого імені.

Т

Теонім – власна назва: найменування божества.

Типологія – класифікація предметів або явищ за спільними ознаками.

Топоантропоніми або оттопонімічні антропоніми – власні імена, утворені в результаті антропонімізації, переходу географічних назв у розряд антропонімів. Частіше за все топоантропонімами є прізвиська і прізвища.

Топоетніміми – назви етносів, які виникли в результаті етнімімізації, тобто перенесення назви географічного пункту на етнічну спільність.

Топоніми – власні імена географічних об'єктів.

Топоніміка – наука, яка досліджує географічні назви.

Топоформанти – афіксальні елементи топонімів, які виникли із географічних термінів (як правило, місцевих), що втратили своє смислове навантаження.

Точність джерела – це ступінь відображення в джерелі окремих деталей описуваного факту.

У

Усні джерела – це джерела, що містять інформацію у вигляді усної традиції, що передається із покоління в покоління, із уст в уста і зберігається у пам'яті народу.

Уставні грамоти – акти, що визначали в Російській імперії відносини між селянами і поміщиками після скасування кріпацтва 1861 р.

Ф

Фенологія – наука, що досліджує залежності між термінами прояву явищ у живій природі (наприклад, квітування певних видів квітів, приліт та відліт птахів, роїння тощо) та певними змінами атмосферних умов (пір року).

Фонодокументи – це документи, інформація яких зафіксована будь-якою системою запису звуку.

Формалізовані джерела – документи, що мають стандартні розроблені форми у вигляді анкет, формулярів, бланків і т. д. (наприклад, паспорти, трудові книжки, особові листки з обліку кадрів, різні акти цивільного стану, посадові інструкції, трудові договори і т. п.).

Х

Хороніми (від гр. «хора» – поселення) – назви сіл.

Хрещене ім'я – ім'я, яке давалося людині при хрещенні; зазвичай, воно обиралося священником із церковного календаря у відповідності з іменем святого, пам'ять про якого святкувалася в день народження або хрещення людини.

Ч

Часовий цикл – виділений інтервал часу.

Чернече ім'я – друге канонічне ім'я, яке отримувала людина при обряді постригу в ченці.

Чумацькі пісні – народні пісні про життя, побут, пригоди й переживання чумаків.

Щ

Щоденники – це датовані збірки записів, що передають події, факти, враження.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Абрамова Н. Г. Вспомогательные исторические дисциплины: учеб. пособие для вузов [Текст] / Н. Г. Абрамова, Т. А. Круглова. – М. : Академия, 2008. – 367 с.
2. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України [Текст] / Авт.: Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін. редкол.: Я. С. Калакура (гол. рел.), В. П. Ляхоцький, Г. В. Боряк та ін. – К. : Либідь, 1998. – 316 с.
3. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций [Текст] / И. Я. Биск. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2007. – 236 с.
4. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник [Текст] / О. М. Богдашина. – Харків : «Вид-во САГА», 2008. – 214 с.
5. Валк С. Н. Советская археология [Текст] / С. Н. Валк. – М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 290 с.
6. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій [Текст] / В. І. Воронов. – Дн. : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
7. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова; под ред. А. Г. Голикова. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 464 с.
8. Грицкевич В. П. Теория и история источниковедения. Учебное пособие для студентов заочных отделений гуманитарных факультетов ВУЗов [Текст] / В. П. Грицкевич, С. Б. Каун, С. Н. Ходин. – Минск : Изд-во БГУ, 2000. – 226 с.
9. Джерелознавство історії України : довідник : навч. посіб. для студ. вузів [Текст] / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : [Б. в.], 1998. – 212 с.
10. Добрушкин Е. М. История отечественной археологии: Современные проблемы и задачи изучения [Текст] / Е. М. Добрушкин. – М. : МГИАИ, 1989. – 83 с.

11. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д [Текст] / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.
12. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник [Текст] / А. Є. Заяць. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2010. – Зошит 1: Археографія. – 120 с.
13. Історичне джерелознавство: Підручник [Текст] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
14. Калакура Я. С. Українська історіографія [Текст] / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
15. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 1987. – 440 с.
16. Конончук І. Джерелознавство: Навчально-методичний посібник [Текст] / І. Конончук. – Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 88 с.
17. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
18. Леонтьева Г. А. Вспомогательные исторические дисциплины. Учебник для вузов [Текст] / Г. А. Леонтьева, П. А. Шорин, В. Б. Кобрин. – М. : Владос, 2003. – 372 с.
19. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій [Текст] / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
20. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод [Текст] / О. М. Медушевская. – М. : РГГУ, 1996. – 80 с.
21. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования [Текст] / А. П. Пронштейн. – М. : Высш. школа, 1986. – 207 с.
22. Пронштейн А. П. Использование вспомогательных дисциплин при работе над историческими источниками [Текст] / А. П. Пронштейн. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 118 с.
23. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории [Текст] / Л. Н. Пушкарев. – М. : Наука, 1975. – 282 с.
24. Русина Ю. А. История и теория источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 1997. – 124 с.
25. Русина Ю. А. Методология источниковедения [Текст] / Ю. А. Русина. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 204 с.
26. Саар Г. П. Источники и методы исторического исследования [Текст] / Г. П. Саар. – Баку : Изд-во АзГНИИ, 1930. – 174 с.
27. Санцевич А. В. Методика исторического исследования / А. В. Санцевич. – К. : Наук. думка, 1984. – 190 с.

Історичне джерелознавство та українська археографія

28. Стефанюк Г. В. Джерелознавство: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії, політології і міжнародних відносин (заочна форма навчання) [Текст] / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2013. – 129 с.
29. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича [Текст] / Упор. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
30. Українське народознавство: [навч. посібник] [Текст] / За ред. С. П. Павлюка. – К. : Знання, 2006. – 568 с.
31. Фофанова Л. А. Источниковедение. Теория и практика. Краткий курс лекций [Текст] / Л. А. Фофанова. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2009. – 75 с.
32. Шмидт С. О. О классификации исторических источников [Текст] / С. О. Шмидт // Путь историка: избранные труды по источниковедению и историографии. – М. : РГГУ, 1997. – С. 73-91.
33. Яковлев С. О. Українська радянська археографія [Текст] / С. О. Яковлев. – К. : Вид-во КУ, 1965. – 176 с.

Додаткова

1. Ажнюк Б. М. Українські власні назви (антропоніми і топоніми) в англійському написанні [Текст] / Б. М. Ажнюк // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 3–15.
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. Серія «Україна крізь віки». – Т. 3 [Текст] / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.
3. Бездрабко В. Основні тенденції розвитку джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін і документознавства: закономірні й випадкові фрейми (1960-1980) [Текст] / В. Бездрабко // Архіви України. – 2009. – № 1/2. – С. 24–49.
4. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. [Текст] / П. Белецкий. – Л. : Искусство, 1981. – 258 с.
5. Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность [Текст] / Э. Бикерман. – М. : Наука, 1975. – 336 с.
6. Блок М. Апология истории или ремесло историка [Текст] / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 259 с.
7. Борисюк І. Історія розвитку найдавніших українських назв професій [Текст]. – І. Борисюк // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 135–140.
8. Боряк Г. В. Хроніка діяльності Археографічної комісії та інституту української археографії АН України. 1987-1990 рр. [Текст] /

- Г. В. Боряк, О. В. Тодійчук // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 454–457.
9. Брехуненко В. А. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України [Текст] / В. А. Брехуненко // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 501–502.
 10. Бржовстовская Н. В. Вопросы архивного дела на археологических съездах в России (1869–1911) [Текст] / Н. В. Бржовстовская // Археографический ежегодник за 1971 г. – М. : Наука, 1972. – С. 89–105.
 11. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування [Текст] / Г. О. Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 414 с.
 12. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика [Текст] / М. А. Варшавчик. – К. : Вища школа, 1984. – 320 с.
 13. Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков [Текст] / Б. С. Ватуля. – К., 1952. – 238 с.
 14. Верба І. Видання українських археографів [Текст] / І. Верба // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 116–117.
 15. Винклер фон П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX в. [Текст] / П. фон Винклер. – М. : Софт-мастер, 1992. – 330 с.
 16. Всеукраїнська нарада «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи» [Текст] // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 10–15.
 17. Галенко О. І. Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз [Текст] / О. І. Галенко. – К. : Наук. думка, 1991. – 144 с.
 18. Гарнай І. А. Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами [Текст] / І. А. Гарнай, Ф. П. Єсенков, Г. П. Фоланій // Історичні джерела та їх використання. Вип. 1 : збірник статей. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 21–36.
 19. Государственные архивы Украинской ССР : справочник [Текст] / А. Г. Митюков и др. – К. : Наук. думка, 1988. – 220 с.
 20. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук : 07.00.01 «Історія України» [Текст] / Т. Ф. Григорьева. – К., 1991. – 15 с.

Історичне джерелознавство та українська археографія

21. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. [Текст] / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1994. – 736 с.
22. Давидюк В. Українська міфологічна легенда [Текст] / В. Давидюк. – Львів : Світ, 1992. – 176 с.
23. Дарчик С. Особливості мемуарів XVII ст. та проблеми їх класифікації [Текст] / С. Дарчик // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – 2008. – Вип. 12. – С. 110–121.
24. Джерела українознавства [1574-1924]. Вип. 1 [Текст]. – К. : Наук. думка, 1990. – 240 с.
25. Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы [Текст] / В. С. Жекулин. – Л. : Наука, 1982. – 225 с.
26. Железняк І. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках [Текст] / І. Железняк. – К. : Наук. думка, 1981. – 112 с.
27. Животко А. П. Історія української преси [Текст] / А. П. Животко. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
28. Журба О. І. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії [Текст] / О. І. Журба, С. В. Абросимова // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 34–46.
29. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності [Текст] / О. І. Журба. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.
30. З української старовини : Альбом [Текст] / Текст Д. І. Яворницького. – К. : Мистецтво, 1991. – 316 с.
31. Звід пам'яток історії та культури України : Енциклопедія у 28 т. Кн. 1. Ч. 1-3 [Текст] / Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999, 2003, 2011. – 608, 585, 1217 с.
32. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991-2011) [Текст]. – К. : Український письменник, 2011. – 416 с.
33. Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 174–188.
34. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців [Текст]. – К. : Навчально-метод. кабінет з вищої освіти Мін-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, 1991. – 316 с.
35. Кистяковский А. Ф. Профессор Н. Д. Иванишев и его сочинения [Текст] / А. Ф. Кистяковский // Юридический вестник. – 1877. – № 7. – С. 1–23.

36. Кіржаєв С. М. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів [Текст] / С. М. Кіржаєв // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 24–31.
37. Климишин А. И. Календарь и хронология [Текст] / А. И. Климишин. – М. : Наука, 1990. – 320 с.
38. Ковальський Н. П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916) [Текст] / Н. П. Ковальский, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57.
39. Кожин А. И. Литературный язык Киевской Руси [Текст] / А. И. Кожин. – М. : Русский язык, 1981. – 188 с.
40. Коляструк О. А. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності [Текст] / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. - № 14. – С. 259–264.
41. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України [Текст] / Відп. ред. Ю. Д. Прилюк. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 273 с.
42. Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси [Текст] / А. Г. Кузьмин. – Рязань : [Б. и.], 1969. – 242 с.
43. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: [підручник] [Текст] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.
44. Лаптева Л. П. Профессор университета св. Владимира Н. Д. Иваннишев (1814–1874) [Текст] / Л. П. Лаптева // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 47–58.
45. Лозко Г. С. Коло Свароже: Відроджені традиції [Текст] / Г. С. Лозко. – К. : Укр. письменник, 2004. – 222 с.
46. Лопата О. Становлення та розповсюдження української преси (XVIII – початок ХХ ст.) [Текст] / О. Лопата // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 9. – С. 29–36.
47. Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в рік Ювілею Національної академії наук України [Текст] / О. О. Маврін // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Вип. 1. – С. 148–172.
48. Майборода Р. В. Показчики змісту архівознавчих та археографічних видань [Текст] / Р. В. Майборода, В. С. Шандра // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 418–436.

Історичне джерелознавство та українська археографія

49. Макарихин В. П. Губернские ученые архивные комиссии России [Текст] / В. П. Макарихин. – Нижний Новгород : Волго-Вятское книжное изд-во, 1991. – 174 с.
50. Маркітан Л. Кінофотодокументи як історичне джерело [Текст] / Л. Маркітан // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 13–24.
51. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища [Текст] / Л. Т. Масенко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
52. Матейко К. І. Український народний одяг [Текст] / К. І. Матейко. – К. : Наук. думка, 1977. – 224 с.
53. Мережа центральних державних архівів України [Текст] // Архіви України. – 1992. – Ч. 4. – С. 7.
54. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов [Текст] / Э. М. Мурзаев. – М. : Мысль, 1984. – 653 с.
55. Мухіна М. Ю. Документальні видання останніх років: археографічні здобутки та втрати [Текст] / М. Ю. Мухіна // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 392–398.
56. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології [Текст] / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 2003. – 144 с.
57. Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М. : Наука, 2011. – 184 с.
58. Никулин П. Ф. Теория и методика источниковедения в отечественной истории X – начала XX вв.: учебное пособие [Текст] / П. Ф. Никулин. – М. : Высш. школа, 2004. – 687 с.
59. Ніколаєва Т. Історія українського костюма [Текст] / Т. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
60. Панібудьласка В. Історія української зброї : словник військових термінів [Текст] / В. Панібудьласка, Б. Канцелярук. – К. : Фотовідеосервіс, 1993. – 128 с.
61. Парфенов И. Д. Основы исторической библиографии [Текст] / И. Д. Парфенов. – М. : Высшая школа, 1990. – 111 с.
62. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників [Текст] / З. В. Першина // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 53–63.
63. Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології [Текст] / С. П. Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.
64. Погребенник Ф. П. Українські пісні-гімни [Текст] / Ф. П. Погребенник. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 64 с.
65. Пономарьов А. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія [Текст] / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1991. – 322 с.

66. Про Національний архівний фонд і архівні установи. Закон України. Прийнятий Верховною Радою України 4 березня 1993 р. [Текст] // Голос України. – 1994. – 29 січня. – Розділ VI.
67. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. – К. : Рад. школа, 1969. – 256 с.
68. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища [Текст] / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
69. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика [Текст] / П. Рикёр. – М. : АО «КАМІ», Изд. центр «Academia», 1995. – 160 с.
70. Симоненко І. М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик [Текст] / І. М. Симоненко. – К. : Держкомархів України. УНДІАСД; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2003. – 132 с.
71. Скрипник Л. Г. Власні імена людей. Словник-довідник [Текст] / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наук. думка, 1996. – 336 с.
72. Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії [Текст] / П. С. Сохань // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 9–18.
73. Справочник научного работника: архивы, документы, исследователь [Текст] / Ю. М. Гроссман, В. Н. Кутик. – Львов : Вышш. школа, 1983. – 499 с.
74. Степанский А. Д. Археологическая база и археографический фонд исторической науки [Текст] / А. Д. Степанский // Советские архивы. – 1991. – № 1. – С. 41–44.
75. Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ ст. [Текст] / Д. Степовик. – К. : Либідь, 2004. – 442 с.
76. Суперанская А. В. Историческая ономастика [Текст] / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1977. – 308 с.
77. Трійняк І. І. Словник українських імен [Текст] / І. І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005. – 509 с.
78. Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності) [Текст] / Р. Тхоржевський. – Тернопіль : Вид-во Карп'юка, 1999. – 237 с.
79. Українські замовляння [Текст]. – К. : Дніпро, 1993. – 307 с.
80. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] / Укл. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
81. Февр Л. Бои за историю [Текст] / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 635 с.
82. Федченко П. М. Преса та її попередники [Текст] / П. М. Федченко. – К. : Наук. думка, 1969. – 350 с.
83. Хмарський В. М. А. О. Скальковський – археограф [Текст] / В. М. Хмарський. – К. : ІУА, 1994. – 32 с.

Історичне джерелознавство та українська археографія

84. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей [Текст] / В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2002. – 400 с.
85. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. доктора іст. наук : 07.00.01 «Історія України» [Текст] / В. М. Хмарський. – Одеса, 2004. – 34 с.
86. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський [Текст] / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету. – Вип. 6. – Одеса, 1998. – 318 с.
87. Хмарський В. М. Професор Новоросійського університету П. К. Брун як археограф [Текст] / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 110–116.
88. Шумейко М. Ф. К вопросу о выборе объекта публикации в археографии [Текст] / М. Ф. Шумейко // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. – Вип. 3 / рэдкал. : У. Н. Сідарцоў, С. М. Ходзін (адк. рэдактары) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 203–212.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

І. С. Міронова

**ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА
УКРАЇНСЬКА АРХЕОГРАФІЯ**

спецкурс з джерелознавства, історіографії та
методики викладання історії

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Редактор, технічний редактор *Д. Стригіна*.
Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Л. Бернацька*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювально-палітурні роботи *О. Кутова*.

Підп. до друку 24.10.2017.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 12,9. Обл.-вид. арк. 10,5.
Тираж 300 пр. Зам. № 5266.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.